

ФД
Ш 44/чучу
147

БІБЛІОТЕКА
ВАНЕДІЯ

В. Леонтович

ОПОВІДАННЯ

030

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

ФР
Шифр УДЧ/УДЧ/УДЧ 47 Инв. № 2718822

Автор Секетович В.

Назва Ворожобне і несеї оговіданне.

Місце, рік видання Львів, 1930.

Кіл-ть стор. VII [17] 158с.: карт.

-||- окр. листів _____

-||- ілюстрацій _____

-||- карт _____

-||- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют На бжк. назва:

Оповідання, - На бжк.

назва сер. Б-ка введ-ва.

Примітка: "Недвіє" кн. з автографом.

15.1.02.

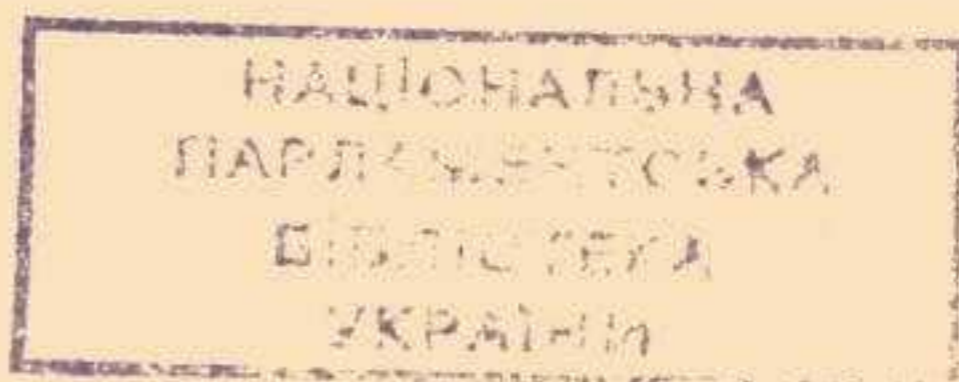
Щеєє!

КНИГОЗБІРНЯ „НЕДІЛІ“ ТОМ V. —

ВОЛОДИМИР ЛЕОНТОВИЧ

ВОРОХОБНЯ

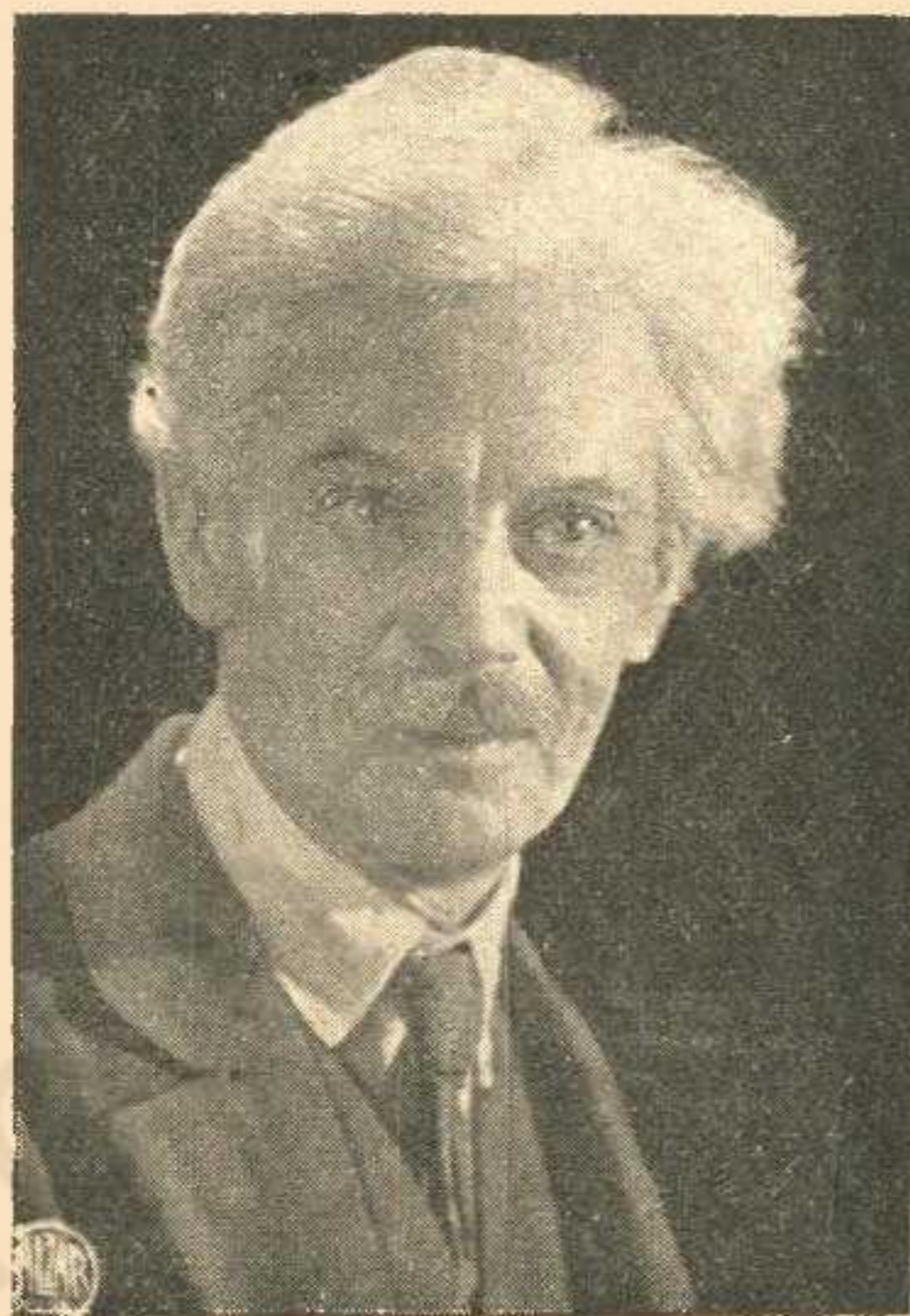
Й ІНШІ ОПОВІДАННЯ

ЛЬВІВ 1930

КЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „НЕДІЛЯ“

eliv.prlu.org

ВОЛОДИМИР ЛЕОНТОВИЧ

Передмова.

Щасливий збіг обставин дозволив нам надрукувати збірку прегарних побутових нарисів визначного українського письменника старшої генерації, Володимира Леонтовича. Наш Автор, що зараз живе в тяжких умовах політичної еміграції (в Празі), не належить до найпопулярніших письменників свого покоління. Вроджена держивість і міра в парі з суто-фільософічним поглядом на світ з його змінчивістю зберегли його не тільки від спокус т. зв. плодовитості, але й придали багато глибини змістові та тонкості формі тих набагатьох його творів, що тою чи іншою дорогою попали до рук українського читача.

Леонтович належить до того покоління українських письменників, що шукають творчої насолоди не в самому процесі творення своїх постатей і ситуацій. Пише він не для самого писання, а для мети, що хоч не покривається з поняттям літератури як такої, збігається з її ідеалом, яким є краще завтра людини. Людина досконалого типу — це ідеал творчості Леонтовича, якому з того теж приводу надається марку епічного оповідача, чуткого обсерватора, але й не без певної дози тенденції.

Володимир Леонтович (літерат. псевдонім — Левенко), народився 24. липня ст. ст. 1866. р. на хуторі Оріхівщина, лубенського повіту в Полтавщині, в маєтку свого батька, що походив з старшинського козацького роду. Мати письменника з роду французьких емігрантів Альбрандів, що в криваві дні великої французької революції 1788. р. вимандрували з Провансу. Скінчивши гімназію в Лубнах та Прилуках (з першої виключено Леонтовича „за упорную склонность к резонерству против всякого замечанія преподавателя“), наш письменник вступив у 1884. р. на правничий факультет московського університету, який закінчив у 1888. р. степенем кандидата прав. Закінчивши студії осів Леонтович на хуторі, де помагав батькові в господарці, будучи рівночасно повітовим гласним і почесним мировим судією, а з 31 року життя губерніяльним земським гласним.

Письменницьку діяльність почав Леонтович в парі з першими проблесками національнї свідомости, які позначилися в нього в перших роках університетських студій. „Там вперше почала прокидатися в мене українська національна свідомість під тим впливом, що склад московського життя здавався мені чужим і мені не подобався. Це мабуть залежно од того, що життя на селі та малих повітових місцях утворили в мені українську, хоч і несвідому стихію. Та і моя баба (мати по батькові) завжди розмовляла по українськи.“

Позатим найбільший вплив на нашого письменника мав під тим оглядом Василь Смиренко, чоловік авторової тітки, з яким він зійшовся по скінченні університету.

Перше оповідання Леонтовича „Салдатський розрух“ вийшло окремою книжкою у Львові, де появилoся й друге п. з. „Пани й люде“. Третя „Per pedes apostologum“ появилoсь в львівській „Зорі“, з якої передруковано його особною книжкою. Пізніші твори Леонтовича друкувалися в „Київській Старині“, „Літературно-Науковому Вістнику“ „Українському Слові“ та в деяких збірниках.

Російська революція й повстання Української Держави заставили нашого письменника кинутися у вир національно-творчої праці, в результаті чого, по трагічному розвалі Української Держави, опинився Леонтович на еміграції. На старости літ довелося йому перемандрувати Болгарію, Сербію й Німеччину, щоби врешті решт осісти в Чехії.

„Оповідання та повісти Леонтовича — говорить відомий дослідник української літератури Єфремів — спиняються переважно на стосунках між дущами й слабшими, гнобителями й поневоленими, малюючи з одного боку загальну деморалізацію й зневіру од поневолення, з другого проблиски нових течій, що виступають на боротьбу з тими ознаками темного часу. Найбільш з художнього боку вдатний твір Леонтовича „Per pedes apostologum“, спроба сатиричної повісти з життя духовенства на лівобічній Україні. Як незабутній Чичиков, мандрують герої Леонтовича, заїзджаючи до всяких людей по дорозі, і це дає змогу авторові розгорнути цікаві, з побутового боку, картини. В нарисі „Я заробив умого Бога“ виступає постать старого жида комісіонера, яку тут змальовано незвичайно типічно, виразними штрихами. Глибші змістом повісти „Пани і люде“, „Старе і нове“, особливо історична фантазія „Абдул Газіс“ — в якій змальоване гірке життя поневолених націй.“

„В Леонтовичеві — пише далі Єфремів, — нерідко озивається публіцист, що своїм думкам тільки придає белетристичну форму; це письменник того досвітнього часу, коли найдушій сон змагав, коли — по словам Леонтовича — люди ходили як мерц, без волі, без думки, без мрії, без ширшого заміру, заспані, з безнадійно звислими руками“...

Найновіші твори Леонтовича, які оце маємо змогу подати в томі нашої Книгозбірні, мають усі прикмети його попередніх творів — миб сказали в збільшеному, піднесеному масштабі. І той спокій епіка-оповідача і той ясний, усе розуміючий, хоч може не все оправдуючий, погляд на світ і людей і та гладкість форми й пливкість прекрасної мови, все тут є крім — тендеції, яка наближувала його до публіцистики. Є тут одначе один новий момент — трагічній в своїй основі — зневіра в людей, огірчення до них тому, що вони люде і тільки. Ця трагічна струна брентить в цілій збірці оповідань Леонтовича, а з особлившою силою там, де ситуація ніби примушує нас сміятися...

Микола Голубець.

З М І С Т.

Ворохобня	1—40
Мізерія	40—49
Помирили .	50—53
Трохи соціяліст	54—57
Кумпаньони	58—61
Степан Моргун .	61—67
Gentilhomme declassé	68—73
Пан Лагода	73—80
Образки стародавнього життя	80—97
I. Лубні	80—84
II. Опанас Олексієвич Сverbій	84—93
III. Хапкович	93—97
Життєпис земельного спекулянта	97—116
З життя моєї баби	116—138
Казки	139—147
I. Кудла	139—140
II. Фея	140—141
III. Війна	141—144
IV. Оповідання молодого лелеки	144—147
Вигнанці	147—158

Ворохобня

I

Село Зорівка було велике, тисячі на три мешканців і одно з найстарших сіл на Полтавщині. У церкві ще стародавні козачі ікони: Мати Божа на небі, а козаки в козачих убраннях до неї моляться і слова молитви написані од козачих ротів аж до Божої Матері. Молодиця у капорі, у керсетці пряде, а у споді підписано: „У раю Ева із'їла одну тільки кисличку, тепер треба сидіти прями на гребені мичку“.

Оселили Зорівку люде ще тоді, коли тут од степів неспокій був, то й шукали вони затишнішого місця. Стоїть вона на високому сугорбку, а з трьох боків його Оржиця обтікає. Річка мала, де біжить, а де і переривається, очеретами заросла, засмокталася у плавнях, мов у повсть. Кажуть рибалки: „Оржиця тягне воду в Сулу, а Сула подає в Дніпро“ Долина у неї верствів дві—три завширшки і довкола Зорівки на тій долині очерет як море, невилазна тванюка, плавні, серед них ковбані та озерявини, а подекуди пороскидані острови густо лісом позаростали, один з них „половецьким“ прозивається, а чому, ніхто не докаже. Перейти через сі нетрі, хто стежок не знає, важко, а сховатися у їх легко.

Розказував старий дід Стукало: „Давно це було. Колись зайшов у сі краї козак Зоря, шукав деб оселитися. Нагледів по той бік яру містину ловку, пішов туди, а заяць зпід ніг. Не можна тут селитися, не всидиш тут, дума, сюди тоді пішов, тут знайшов — качка на гнізді сидить, тут і селитися, коли так, треба. З того і пішла Зорівка.“

За гетьманщини Зорівка якийсь час сотенним містом була, та глухе дуже місце, од усього далеко і не в завороті, перевели сотню у друге село, а Зорівка так просто селом і зосталася“.

Людність у ній переважно козача, та було трохи і селян, було декілька й панів, так один тільки з їх заможніший, а то всі дрібні. Сей заможніший панський рід колись і зовсім багатий був, та вже батько старого пана хазяйнувати не любив, усе святі книжки читав. Якось лежав він на дивані, читав, а на дворі туча, вітер, не знати, що робиться. Перейшло трохи, приходить прикащик. — Неблагополучно, каже — одну кошару вітром звалило, подушило там шпанки штук з тисячу.

— Бог дав, Бог і взяв—і тільки й мовив пан, повернувся на другий бік, знов чита, а ні глянути, ні порядку дати не пішов. Померли і він, і жінка його молодими, після їх малий син залишився, віддали його в науку аж до Петербургу, а тут опікуни „опікувалися“. Навідався молодий пан до дому вже як науку скінчив. Саме тоді воля вийшла. Недовго і побув, наділив своїх селян землею, та не так як скрізь, аж по десять десятин і викупні громаді на школу подарував та подався, згодом на професора вивчився. До дому тільки в літку на два місяці приїздив і усе книжки читав, а то ще любив з людьми побалакати, закидав про правду та вільности, про закон та ряд по чужих краях... Помічали люде, що не до кінця доказує, а все щось натякає на те, що можна-б і краще життя упорядити, як у нашій державі.

За тих часів ті розмови професора мало цікавили більшість селян. Цікаво було ще поки слухаєш, а потім з того, що він сказав, як що і памяталось, так тільки по верхам, і стирчало воно у голові нарізно від усіх думок селянина, але декілька чоловік таки дуще до його слів прислухалося і любили вони по святах прийти до його послухати.

А про те професор залишався і для них чимсь чужим і був їм таки більше паном, аніж професором. Те, що він дуже переважав селян освітою, мимоволі виявлялося в його поводженні з ними, відчувалося, що він говорить до них мов дорослий до дітей і селяне чули, що не рівня він їм, отже чужий. Впливала так само і різниця побуту і різниця способу думання та складу думок. Були це так ніби дві дуже віддалені стадії розвитку та культури, один новітній, останніх часів, другий предківський, що заховався з давньої давнини. В них усе було неоднакове і навички і побут і склад думання і ці різниці відчужували, дивували, навіть дратували особливо селян, які так мало бачили неподібного собі та менше здатні були зрозуміти незвичке.

Не допомгло і те, що професорова посілість була невелика, що він здавав її селянам, що жив сам небагато, а витрачався найбільше на книжки... Це все було незрозуміле так само як і те, чому він сидить сливе до світу та палить світло, а встає тоді, коли вже час обідати, чому він не постить, чому часто миється і т. д.

Через скільки років почули люди, що професора за-слано. Від тоді мало і чути булоа з його, тільки від часу до часу приїздив повірений ти спродував землю по клаптю, бо, знати, не вистало панові оренди на життя у заслання

бо заробітку там не було. По восьми роках заслання, коли професора ослобонили, залишилося у його маєтку усього десятин з п'ятьсот.

Професор умер 1905-го року, невдо́зі як виголошено було першу російську конституцію, помер зневірений у народ, бо його тяжко вразило те, як поводитися під час першої революції селяне та робітники, а через те зневірений і в будуччині краю. Коли в день оголошення конституції вранці зайшов до його приятель поздоровити, він ще і не знаючи її змісту, відповів подразнено: „А всеж таки лупитимуть, як і давніше лупили“.

Після його залишилася дочка-одиначка, вже заміжня. Вона продала маєток, залишивши собі тільки дворище з невеликим шматком землі.

З того часу в Зорівці вже великих маєтків не лишилося, бо все поскуповували більшими та меншими клаптями селяне: залишилося три дрібних маєточки. Поки пани спродувалися, дехто з козаків, а між ними і кілька селян, багатіли та скуповували землю і набралось у Зорівці та на хуторах біля неї заможніших козаків та селян чоловіка з сто, решта були середні хазяїни, а були такі й зівсім малоземельні. З таких була і родина Порубайкотів. Були вони з дворових одного зорівського полупанка і наділу не мали, сам малий грунт, а на йому обіхдічасту хатинку; та мали вони тим більшу хіть і смачно зїсти і гарно походити, в надто гризло їх безупинно, тим пекучіше що незадоволене, бажання, мати і собі своє хазяйствечко, земельку, худобу. Старшого порубайкотового хлопця, Опанаса ще з дитинства, було як побачить, що сусіди на своє поле йдуть чи на своїй ниві роблять, такий жаль пече. Чому люде хазяїни, а вони ні? Чому в людей земля, а в їх немає? Так йому здавалося, мов тим людям місце на світі, є, а йому немає, мов вони за своїм полем як за міцним муром живуть. Схотять, їм нікого не треба, що з своєї земельки вироблять, тим і житимуть, а він, як його в найми ніхто не візьме, де дінеться?

І старий Порубайкіт вікував у наймах і діти його з малих років служили по економіях. Колись то слодівався ще старий: ось діти повиростають, зароблятимуть, полегша... Та дарма, діти ніякої батьковій помочі не дають, ще з батька тягнуть.

II.

У Зорівці великих маєтків нема, так за сім верств від Зорівки за річкою Нетечею на широких степах, що розіслалися скатіркою, була велика економія, у якій сам пан і ха-

зйнував. У ту економію і нанялися у строк 1905 року три старших сини порубайкотові.

Цілу ту осінь і зиму перед тим і в те село, де та економія і в Зорівку наїздили раз-у-раз оратори, спинялися в учителя в школі, скликали хлопців та настринчували їх. Найдуше прислухався та горнувся до їх зпоміж усіх хлопців Опанас. Не так, щоб він дуже заглиблювався у те, що ораторі кажуть, досить з його і того, що вони проти панів та хочуть в їх землю забрати... бо йому аби панів здихатися та клопоть земельки захопити, а деж її взяти як не в панів. Поривала Опанаса на панів і заздрість і лють за те, що вони землю позаймали і через їх нікуди розпросторитися.

„Аби мені клопоть земельки а там-би я жив“, думав він. „Може згодом і докупити б можна, щоб просторіше було. Не кожен-же схоче та не кожен і тямить на землі робити“...

І Опанас з запалом брався до помочі агітаторам, носив з міста їхні проклямації, кому підкидав, кому і роздавав, хлопців підхожих у товариство з собою підмовляв... Набрался їх гурток сім чоловіка, усе більше з того села, де та економія.

Опанас був старший парубок, було йому панад 25 літ і військову службу він уже відбув. Про те не женився, бо таки і нікуда було б жінку взяти.

Був він гладкий, окоренкуватий і надзвичайно міцний та якось недоладно складений. Здоровенний тулуп з широченною сутулою спиною, короткою шиєю, дебелими в'язами, узлуватими руками, містився на коротких та міцних і дебелих, як стовпи, ногах. Виглядав він мов карч якогось дуба, покинутий у лісі через те, що немає сили його поколоти, облуплений та зтемнілий від вітрів, дощів та снігів. Угласта голова його була мов вирубана двома-трьома замахами сокири. Обличча дуже смугляве аж темне, чорне як смола вол'єся низько звисало на вузький та малий лоб, маленькі чорні як вугіль, очі і поблискували як вугіль зпід попелу, а товстий як картоплина ніс, наче загруз серед запухлих шік та широченних щелепів.

Наказували агітатори: треба так робити, щоби панам скрізь по селах життя не було... і опанасів гурток надумався в оратора поради спитати. Як той промову скінчив та збірився їхати, Опанас його на бік відкликав і питається:

- А щоб ви сказали, як-би ми панові солону спалили?
- Угу, — тільки й одказав.

Спалили хлопці один ожеред тай заохотилися, через тиждень другий. Згоріло в пана поспіль три ожереди соломи, шість стирт сіна, а усі одна від одної далеко стояли, скрізь по степу. Воно і збиток малий, бо обезпечені, але моторошно якось і жити серед тих пожеж, що так і дожидайся чи де не загориться.

Якось примусили підпалити стирту якогось хлопця не з своєї кумпанії. Було їм цього треба, бо він їх на гарячому вчинку спіткав, так щоб не посвідчив. Довго він і не хотів, та приневолили, бо він дуже за опанасовою сестрою упадав, а самі з балки, так як за пів гони дивилися, як він підпалює. Плакав він опісля, мордувався, бо совість дошкуляла.

Зразу підпалювали тільки щоб спалити, далі розлютились, що з маєтку пан не виїздить, почали підпалювати, думали він з опалу у ночі сам на пожежу вихопиться, то переймуть та вбють, однак ні разу не виїхав. Тоді хотіли його у його-ж власний сад виманити, ходять мов по своєму, овочі збивають, гільки обламують; облишив пан і до свого саду ходити, неспокій тоді скрізь був, не зважився.

До заможних селян менше вязли, а таки тих, що не в селі, а по хуторах самі собі жили, декого зачіпали. В старого Рожка (в їх дітей не було, він та баба) раз-ураз попід вікнами тупалися, через що не зайшли та не вбили, хто його зна, а з комори часто як не те, так те витягнуть. Довго потім Рожко „ті годи“ згадував та лаявся. До Шаповаленка приходили його добро дуванити, та якось одпрохався, зійшли. В Нехворощанського бакан зеленої пшениці у ночі викосили, так собі на капость за те, що професор йому в оренду ту землю віддав яку давніше селяне держали та невчасно сплачували, так професорові й обридло.

Та капирі дерзькіші, хоч і трусилися, а таки сиділи на своєму, а пан не витримав, на зиму до міста виїхав. Прикащики, сторожі ходять залякані, дехто і служити покинув, аби од гріха, дід сторож Семен аж на вколішки впав просився, щоб пан його розсчитав. Хто і зостався, у ночі і за двері не виткнеться. Добро стало опанасовій челяді: плуга вкрали, годованого кабана живцем з сажу вигнали, де й подівся... Певно він не мовчав, а і з сажу витягли, і через двір гонили як по своєму. Раз-ураз тепер у хлопців і горілка і їжа добра є...

Над весну вилупили хлопці у горницях вікна, влізли, усі замки потрощили, багацько всячини повитягали, знесли,

усі маблі на купу до салі й підпалили, та пожежа не розгорілася, хтось побачив, счинив галас, загасили.

Це була вже остання ворохобня опанасового товариства, почало вже замирюватися, а начальство заходилося порядком робити. Як-би ще спалили якусь скирту або оже-ред, може воно і минулося б, а як горниці обікрадено та підпалено, начальство заворушилось, виїхав становий, слідчий, допитували, за деким почало виявлятися. По весні трьох арештували, хотіли і четвертого, Опанаса, арештувати, та втік. Заарештовано тоді і двох братів опанасових, хоч і по іншому ділу. Багато тоді по острогах сиділо, як оселедці у бочку напхані. Од тісноти гарячка кинулася, брати опанасові од неї й померли.

Поки була весна, літо, тинявся Опанас по околиці, молоко, сало, хліб у людей викрадав. Як було можно так, щоб ніхто не помітив, то й мати виносила в умовлену містину чогось попоїсти. Часом Опанас вночі у віконце пошкрябається, спитає: „Питають?“ — питають... Набере харчів на тиждень та і поспішає у свої нетрі.

Надійшла осінь, ночі холодні, дощі, вогкість, хліби повикошувані. тільки і схованки що по островах та байраках, а там вогкість, дріжаки бють, Опанас інчої ночі і крихітки не засне.

Вже на прикінці жовтня одного холодного дня пішов Нехворощанський подивитися на свою далеку ниву, чи доорють її того дня син та наймит, що він вирядив їх туди вранці з наказом невідмінно доорати. Нива та була верствів за три від села.

Було вже над вечір, слався густий холодний туман, з півночі потягав невеликий та густий і острий вітерець. Небо геть замазалося сірими, одноколірними хмарами. З досядою побачив Нехворощанський, що ниви таки не доорють, небагато, разів на три обернутися, а залишиться. Вже чисто зтемніло і, глянувши скільки разів то на незорану смужку, то на поле, що де далі дуще вгорталося мороками, Нехворощанський звелів хлопцям плуга гнати до дому. Плуга погнали дорогою, а сам Нехворощанський пішов навпростець і тільки почав спускатися долиною попід стінкою, коли се з кущів просто поперед ним висунулася якась здоровенна постать. Трохи не зомлів він, пізнавши у темряві, що це Опанас.

— Аж затремтів я—признався Нехворощанський,—а він надійшов до мене, та такий нещасний, бідкається, аж сльози

йому, чуть, навертаються: Що мені у світі божому робити, — каже, — жити так вже через силу, і голодний, і холодно і мокро, і страх, як та іржа їсть. Я вже так далі не можу.

— Подивився я на його. Який був, а на що звівся, тремтить, плаче. Аж забувся я, що через його не одну ніч не спав, шкода його зробилося. Що холодно та голодний, кажу, іди до мене сю ніч переспи, попоїш, одпочинеш. Та таки і думаю собі: з такими краще не споритися, краще їх до себе приручити... А тільки, кажу, ти з тими страхами себе запоморочив, що і думок не збереш. Чого ти тут сидиш, чого дожидаєш? Швидко зима буде, де ховатимешся? Тобі на який час зійти треба. А сам собі думаю, якби тебе здихатися, щоб ти з нашого краю десь далі пішов...

А він бідкається: З чим я піду? Як піду? ні грошей у мене, ні пашпорту.

— Дурний-же ти злодій—докорив я,—скільки здобував та усе як крізь решето просіяв, нічого про лиху годину не сховав і пашпорта не розстарався. Що-ж, як нема, то треба і так йти. Нема грошей, то зароблятимеш по дорозі. Тільки красти не квапся, а то за абищо ще з дороги завернуть. Тоді пропадеш, а пашпорта десь доскочиш: чи видуриш, чи купиш, хиба мало вас таких і давно волочилося і зараз волочиться?..

— Куди-ж, — питає, — дядечку, йти?

— Авжеж або на шахти, або десь на Чорне Море, чи на Донщину, чи на Кавказ, а то ще у Бесарабію на дунайські гирла можно.

Плаче:— Це я, дядечку, свого краю ніколи і не побачу.

— Чому?—кажу—угамується, то років через два навідаєшся, може за тебе забудуть то зостанешся.—Потішаю його, а в самого думка: Тільки б тебе тут чорти і бачили... А от-же напрокував — повернувся.

Як прийшли, Нехворощанський сказав Опанасові хвилину у садку перечекати, зайшов у хату в перед сам, позатуляв вікна, тоді закликав Опанаса в кімнату, замкнувся з ним, нагодував.—А тепер;—каже—йди ночувати або у клуню, зареєшся там у сіно, тобі тепло буде; або у стайню у яслах ляжеш. У хаті не можна, бо якби хт підгледів та прийшли шукати, і ти звідти швидче втічеш і в мене обмовка буде, що я і не знав, як ти туди убрався. Тільки гляди, ні цигарок, ні люльки там не пали, схочеш курити, виходь.

Розійшлися, та тієї ночі ні Нехворощанський, ні Опанас сливе не спали: Нехворощанський усе поглядав у вікно

чи не горить, чи не підпалив Опанас, а Опанас прислухався чи не повідомив Нехворощанський урядника, та чи не йдуть по його.

Про те вранці він таки попрохав, щоб Нехворощанський дозволив йому ще одну ніч у себе переночувати. Не було тому що робити, згодився, а ще другої ночі попросився Опанас і подався, заходив тільки на хвилину до батька та матері і з того часу не було нічого чути за його аж дванадцять років; не приходив до дому ні за царя, ні за ради, ні за гетьмана; не встиг, мабуть, прийти і за перших більшовиків, але коли вони вдруге прийшли, то й він з ними. Хвалився декому, що за ті дванадцять років і на вугляних копальнях робив і рибу по лиманах тягав і матросом їздив, та хто його знає чи так?..

Прийшов Опанас з червоним військом, та якось так зробив, що далі не пішов, оселився у професорських горницях, сам на шість кімнат, заволодів садом та городом і нікого туди не пускав. Дехто на той сад та город зазіхали, щоб потроху кожному, бо і садок добрий і город прикладний, так Опанас каже: „Чому-ж не брали, поки я не прийшов? Тепер я узяв, то тепер моє, мені-ж певно шість десятин, скільки їх тут є, упаде. Комісар землю ділитиме, то просить, може і переділить, а так не можна, щоб ми один одного з місця спихали, так ніхто нічого і не посіє, а це-ж державі комуністичній збитки“.

Люде слухають, може воно по їхньому, по більшевицькому і так, погодилися комісаря дождати, не що воно, хай один рік покористується, і не сердяться на Опанаса, усе-ж то голота, їм Опанас рідний.

А він як і давніше усе з голотою, усе царя, панів, старі порядки лає, нові вихваляє, та тільки усе так по верхах, загалом, а ні на кого з заможних зорівців не настринчує і сам шкоди їм не робить.

Ніхто і не помічає цього: голота так само його за свого вважає, а заможні однаково бояться та журяться, що його притаскало. А навсправжки Опанас вже почав від більшовиків відхилятися. Пішов з ними колись, щоб у багатіїв землю забрати, тоді на велике не зазіхав, аби і йому як усім. В те, який лад хотять більшовики зробити не дуже заглиблювався. Але як попавсь йому раз на війні товстий гаман з американськими грішми, як прийшлося одібрати у якоїсь пані у Харкові дороге намисто та серги і збагнув — що не 6—7 десятин а більше сотні тепер би подужав купити, почав

йому більшовицький програм зпроневірятися і як йшов ще з ними, то одно через те, що подітися нікуди, а друге,— боявся, що як хто інший подужає, щоб бува не карали...

III.

Демид Мехтодович Нехворощанський був заможний селянин, що сам забогатів, мав аж 75 десятин. І козаків таких у Зорівці не гурт було, а тільки двоє чи троє більше від його землі мали, так тож предківська, а Демид Мехтодович сам придбав і якби не оця революція, а Бог віку дав-би, то ще хто і знає, скільки б він тієї земельки настягав? Та тепер усе те пропадає.

Поки більшовики — у друге не прийшли, сподівався ще Демид Мехтодович якомсь вихитрувати, своє одборонити, а тепер і надії нема, звели його на ніщо. Як почули люде більшовиків, враз панську та куркульську землю, хоч де і засіяно, поділили, тільки дворище покинули йому, ^а як на сміх сім десятин тай та що найгірша з тієї, що в його була, худобу частину забрали, частину, спасибі людя, між їми порозтикав, неначе б їхня, так ще чи і віддадуть?

Було Демидові років з шість, коли воля вийшла, а батько його теж не зазнав, як часом бувало, за кріпацтва лиха, бо пани його — і батько професорів і він сам до людей добрі були, а професора, то мало у Зорівці і бачили.

Рід демидового батька був не з дуже заможних, тай не з бідних. Старий Мехтод був людина старозавітна, сімю держав у строгости, не балував і балуватися не дозволяв, від жінки та дітей вимагав, щоб не лінувалися та щиро робили, хоч сам робив нерівно: коли і завзято, а коли і зпокова, а часом і випити не цурався. Тільки ж казав він: „я вже своє одробив і нажився, а перед вами усе життя, довгий вік, то треба вам на далі загадувати“. Демида часом і дуже бив, та ще не дивлячись і куди, улучить, часом і по голові. Професор якомсь побачив, усовіщав його: „Ну бєте, то бєте, та хоч не по голові, хиба вам хочеться, щоб син дурним зробився, якже він тоді зароблятиме?“ Після того трохи обережніше бити почав.

Було у Мехтода двоє синів, були і дочки. Так дочок за люде повіддавали, менший син за батька малий ще був, не так зазнав батькової науки, а Демидові вона добре у знаки далася, а ще-ж він у маму вдався, що ззамолоду до роботи „огненна“ була і робив, поки на хазяйство не зіп-

нявся, як каторжний і не тільки на своєму, а і заробітків шукав, та усе де робота важча, аби заробітніша.

З початку і непомітно було, щоб Демид дуже багатів, купив раз десятину, раз дві, худоби в його трохи більше, ніж у людей було, як коли гроші виявлялися, а робити, робив з усіма поряд та ще тяжче. А як почав повірений панську землю спродувати, Демид, бац тобі, купив зразу аж 25 десятин і вже од гурту одбився. Він то і далі усе з людьми усе як і вони, як і давніше, так яка вже то рівня, як у його земельки десятин з сорок? Хоч і давно його люде за розумну людину поважали, а то ще душе поважати почали і непомітно якось, з Демида зробився він Демидом Мехтодовичем і тільки найстарші діди не облишили на його „ти“ казати.

Минуло ще кілька років, купив Демид Мехтодович ще 15 десятин, далі ще 25, купив парову молотільню та непомітно облишив сам робити, тільки ряд давав та дивився як син, наймити та одробітчане роблять.

„А чого-б я сам на ній їздив? хиба в мене нікому?“ образився він навіть, коли якось професор спитав, чи він сам на жатці їздить. „Я вже старий“ додав він, відшукавши відповідне, про око людське пояснення.

Назбравши 75 десятин, Демид Мехтодович не на усіх хазяйнував сам. Сам присівав тільки на кращих нивах, гіршу-ж землю роздавав людям на одробіток з додачою деяких басаринок, так ладнаючи, щоб на ввесь рік, коли йому у хазяйстві треба, були у його винуватці. Харчувалися вони в його разом з ним, їли те, що і він, завше він їх і почаствує, та і робили вони в його не згірше як їли, за його доглядом та за приводом його сина, що сам сідав на жатку та підгонив коні, з косарями ставав позад валки та усе нагонив косою, щоб не барилися, а до молотільні ставав за машиністого та погукував, щоб не гуляла машина.

Ще і перед самою революцією його „однообщественники“, цеб-то ті, чиї батьки колись одного пана були, як їм про щось треба порадитися чи одному, чи гуртом за яке громадське діло, було до Демида Мехтодовича йдуть. Він людей не цурався, що неділі повно у його у хаті, і не скупий, хлібом та чим є до хліба охоче привитає, ну а горілку вони вже самі приносять. Так воно з давна ведеться. „За розмовою воно петься, а випити з людьми і для діла добре“, казав Демид Мехтодович: „І людям приємно, що їх не цураєшся, і усе, що де не діється поміж людьми, за горілкою

дізнаєш... Хоч би хто і тобі яку капость зчинив, або в тебе що крав, і те виявиться. Як з людьми жити по товариському, то в кожному, хоч у громадському, хоч у якому іншому ділі, можна на своє, як схотів, повернути“

Ото тільки в Демида Мехтодовича дурна навичка, охочий він з людей кпити, тай візьме когось на сміх, та ще як лукаво: зачастує, той упеться, а він тоді і шпилить. Казали вже йому, що так не годиться, то він ще і дивується. „А як же-ж, а навіщо-ж дурні, як не на те щоб з їх кпити?“

Се йому і в справах шкодить, бо люде сердяться... То вже тоді Демид Мехтодович підсипається та піддобрюється, а найголовніше випеє з тим чоловіком, тай помирить, а стриматися таки не міг і далі тієї звички не кинув.

Здавна повелося: як з паном за оренду умовлятися чи рахуватися, як сіно чи лозу дуванити, коли гуртом наймуть чи з копиці візьмуть, люде Демида Мехтодовича оббірають ряд давати, „бо грамотний, розумний і не жадібний. Щоб зовсім не зачепився, без того не можна, але живосилом, якби інші гребли, не крастиме“

Було, ще поки Демид Мехтодович не забагатів, як доведеться йому сіно — чи лозу дуванити, він таку галасню, таку біганину по луках, між кущами та копицями, долічучись їх, здійме, так бідкається, аж за голову береться... „Та тут“, каже, „і голова розколеться, поки полічиш“, а на решті таки кожному одтика, звелить усім на вози накладати, ще і з луки виряде, а сам своє аж тоді бере. Дивись йому найкращі копиці упалися та ще десь у куточку зайвий настрямок чи купка лози для його-ж залишилися.

А потім сам і сміється: „Воно мені і не потрібне, або я з того забагатію? Так щоб ви бачили, що ви дурні, аже в кожного з вас на той настрямок зуби сверблять, так припусти вас котрого дуванити, враз половину людського гребти почне; а ладу не дасть“

Але-ж, як забагатів, мусів поважніше поводитися, не личило вже йому таких штук строїти, а таки знайде якусь приключку покпити. Як дякують люде, він збіднеться: „І чого там, і за віщо? Хиба це важке або мудре? Хиба і з вас кожен того б не зробив? От хочби...“ тай дивиться, хто поміж людьми найдурніший, такий, що вже ніяк ради б не дав „Та от хиба і Хома перший не поділив би?“ То люде і сміються, а таки і думають: „Що це він нас до Хоми прирівняв?“

З усіх зорівчан Демид Мехтодович найбільше до професора учащав; його найдуше цікавило, що той розказує,

хоч часом і ніяк не міг з ним погодитися, аж сердився. А прийде друга неділя, якусь причіпку вигада та знов прийде, знає, що коли прийде, то професор розговориться і можна буде й довше посидіти.

IV.

Рано, ще тільки на світ почало благословлятися, Демид Мехтодович вийшов з хати, як спав, накинувши тільки чермерку наопашки. Весна тільки починалася, сніги тільки саме розтавали і було ще холодно.

Демид Мехтодович станув близько дверей, знизав плечима, позіхнув, перехрестив рота, перебіг очима по обійстю і задивився на степ.

Великий та гарний ґрунт Демида Мехтодовича був на краю села. Зразу за доріжкою, що бігла повз його вороґа і далі заверталася у вулицю, починалися ниви і, порізаний ними, рівний, як долоня степ зникав за обрієм. Зблизька виразно зелені на рунах та сіножатях, жовтаві та рудаві по стернях, чорні по ріллях, ті нивки у далечині туманіли, зливалися у один жовтаво-зелено-сірий степ. Сонце тільки краєчком почало виринати, мов виростало з землі, перші проміні його вигонилися понад імлистим ще степом до блідого ще неба, до хмарок на йому, що не грали, як у літку, яскравими фарбами, а лише злегка мов журливо, червонілися од їхніх поцілунків.

Глянувши хвилину на цей відомий йому як своя хата, як своя рука малюнок, Демид Мехтодович ще позіхнув і пішов умиватися до колодязя. Поки він мився, обливався холодною водою, поки обійшов та глянув по двору і нарешті повернувся до хати, невеселі думки ходили слідом за ним.

Маємо клопіт з тією революцією! Поки був тимчасовий уряд, поки гетьман був, поки навіть рада була, борюкалися ще ми, воювали, сподівалися ще якимось може своє одвоюємо. Думалося: панам може і гірше закрутиться, та не нам... А тепер, що зробиш? Більшовичня надушила, обдерла, пограбувала... покинули, як на сміх, з усієї моєї землі 7 десятин, та найгіршої. Працював, заробляв, робив так, що ті лодарі, що землю побрали, і за рік може того не зробили, що я за місяць, сподівався на старість спокої мати, дітям покинути, тепер — маєш. Тепер вони те, що Демид своєю шкурою заробив, нехай поживають. Забрали тай не подавилися... То, було, у мене і двері не зачиняються: „Демиде

Мехтодовичу та будьте ласкаві, Демиде Мехтодовичу та Христом Богом", а то й у хату ніхто не загляне.

З такими думками і снідати пішов.

Та і снідати не скінчив, як почув у себе у дворі хрипкий та гучний голос, що питався за його. Зразу і пізнав його, ніхто, як Опанас. Демид Мехтодович, як і завжди, коли чув той голос, нашорошився та похмурився, але переміг себе і підвівся на зустріч гостеві.

Опанас знав добре те, чого не знав ніхто на селі, а саме, що він тепер найбагатша на Зорівку людина, тільки і того, що землі щоб більше тепер не так легко здобути. Тепер не можна до цього братися так спроста, як колись було: „Є гроші, купуй“, тепер треба хитріше. Треба і з куркулями порозумітися... Найнебезпечніше те, що вони тепер розлючені і з безнадії на все здатні, хоч і собі на капость, аби і більшовикам та голоті, а з ними разом і йому. Треба їх трохи поманити та заспокоїти, щоб шкоди не робили. Тай так, як оце до віку не буде, а між куркулями є багато розумних, ті знов наскребуть і нм верх видряпаються.

Давно перевертав Опанас у голові цю думку, давно над нею мізкував і це наважився піти побалакати до Нехворощанського, як до найрозумнішого з куркулів.

А про те прийшовши, почував він себе з початку ніяково... Не міг ніяк здумати з чого б почати, хоч ще збираючись сюди сьогодні, здавалося усе так добре до купи думкою зтулив.

А Демид Мехтодович і собі наче трохи обмарився, не наче зторопів, тай не прибере слова до розмови.

Посідали вони коло столу і якусь хвилю ззиралися між собою мовчки, неначе питаючи один в одного очима: „А що тобі, чоловіче, треба“ і „що ти мені казатимеш?“ Демид Мехтодович перший не зтерпів опанасового погляду та зпустив очі, думаючи: „Чорт їх і витрима оці каторжні очі“. Та як далі мовчати було-б необачно, а гість розмови не починав, то Демид Мехтодович присилював себе та, пильно дивлючись собі на пучку, якою колупав стіл, наче щось одшкрябуючи, промовив:

— Ну то якже вам велося там на чужині? Люде подекують, що заробилисьте добре, не дурно тобто довелось по чужих хатах погибати? — Опанасові було вже років біля сорока тай силу він тепер має, той Демид Мехтодович не став йому вже, як колись „ти“ казати.

— Та дещицю заробив—прохрипів на відповідь Опанас. —Щоб так вже багато, сказати не можна, але таки заробив, на хозяйство стягтися б і можно, так-же самі знаєте як тепер. Я саме за це і хотів з вами погомоніти.

Демид Мехтодович не витримав і не дав скінчити гостеві.

— І щож це вам так, давно пощастило, чи зразу, чи на прикінці?—пильно шкрябаючи нігтем по столу, спитав він на вигляд безневинно, навсправжки-ж думаючи, що коли Опанас розжився за останніх часів, то вже очевидячки, що грабіжкою.

— Та було і давніше, було і на прикінці, знаєте самі, воно збирається потроху, зразу не розживешся.

— А з чого вам найбільше повелось?—так само з при-таєною думкою спитав знов Нехворощанський.

— Та було з усячини!.. вже знеохочено відповів Опанас. Коли зароблялося, а коли і пророблялося, і по наймах пропадав, і рибу тягав, і рибою торгував, і матросом їздив... — А прикрі споглади, гірше... мов людські постаті встали та попливли перед опанасовими очима, промайнули бліді, скрі-равлені люде з поширеними передсмертним переляком зі-ницями, зачервонілися калюжі крові... і він почав протирати очі, щоб визволитися від цієї мари та хоч на хвилю не дивитися на Нехворощанського.

— Та-ак — протягнув та враз і злякався той, щоб бува і не розсердився цей чоловік, бо тепер у його сила, і до-дав: Там хто бував, то кажуть, що заробити ще можно.

А Опанас вже отямився та повернувся до справи: — Та то усе пусте минулося, то і немає ваги, — сказав він. — Ось слухайте за віщо я з вами погомоніти хотів. Ви усі уважаєте мене за комуністого, за розбишаку і давніше воно може і підхоже трохи було... Так то я не за їх, а за себе бився, а вони мені без надобности, ще і заважають, бо ха-зьяйнувати не дають, а кожному-ж хочеться і хазьяйствечко мати і заробити, та ще щоб і більшеньке... Через те я те-пер не з голотою, а з вами... Заведено, поки більшовики тут, так просто як колись, хазьяйнувати не можна, але щоб і зовсім не можно було, сього не скажіть. У совісного чо-ловіка його ниву купити не можно, а орендувати, хоч і на десять років, можно. От вже у вас присівок і більший. Совісному чоловікові позичити можно, от вам і буде одро-бітчанин. Та хиба тільки це? Ті комісарі не все бачитимуть,

не все і схотять бачити... Ласі вони і на гроші і на дівчат та молодиць, то як ублаготворити, то і не добачатимуть...

— Ну якже-ж таки так? — не стерпів Демид Мехтодович.

— Тобто гріх? То колись гріх був, а тепер дівчата, хиба в якої батько вже дуже строгий, боячись держаться, а то усі так не живуть, балуються, то і не поменча їй, як і комісарові догодить.

— Знов таки велику вагу має, кого тут за председателя волісполкома поставлять, — казав далі Порубайкіт, — бо він і комісарю, схоче, у вуха внесе, схоче, ні, він і тут всьому ряд даватиме. Візьміть такий приклад: у мене одна корівка, а у вас десять, своєї землі тепер мало тай на що їх на своєму пасти, коли на громадському можно, а тут, як люде скажуть, а людей, хто за старшого, і так—і так обернути зможе. Можна сказати так: з якої речі Нехворощанський сам усю пашу випасає, з якого- права людським коштом багатіє, так знов у нас куркулі позаводяться. А можно і так сказати: Товариші! Се-ж добре, що чоловік на зайву корівчину розстарався, це і для комуністичної держави добре, щоб худоби більше було, а деж йому пасти? Так невже-ж ми тому не раді та будемо і йому і державі на капость робити? Усяке діло і так—і так обернути можно.

І подумавши Опанас додав: — Оце у нас вибори будуть. Комісар мене хоче за председателя поставити. Голота дурна радіє, мене за свого уважає, а радіти треба-б вам, та ви, я знаю, якби ваша сила мене не пустили-б. Я цього не боюсь, не за тим і прийшов, комісар хоче, то я і буду, бо хоч людей на вибори і зганятимуть, а вибратиме комісар. Ви хиба-б одним мені пошкодити змогли-б, якби за мене руку дуже тягли. Якби подумав він що і я з куркулів, то може і одставив-би. Так у одному селі і було. Так ще чи і поняв-би він вам віри? Тай якби ви так зробили-б, на свою-б голову зробили. Кажу вам зі мною вам краще. Ви так поведьтесь, наче-б вам мене і не хочеться, та і комісаря не послухатися боїтесь... Так чи будемо сватами?

А Демид Мехтодович вагався. Одно чоловік з цього Опанаса такий,—гидкувато з ним товаришувати, хоч і треба мабуть, а найголовніше сумнівався чи і справді він на сей бік перекинутися хоче, чи підісланий на підслухи?

— Так що-ж ви мені скажете?—спитав вдруге Опанас.

— Що гроші у вас є, то це мабуть так, потиху почав мов сам з собою розгадуючи, Демид Мехтодович,—так щож

ті гроші тепер? — полова, чи дійсно-ж вам вигідніше робити так як ви кажете? — тягнув він.

— Та полова-ж, якби наші, посміхнувся Опанас, — та в мене америцькі, ті свою вартість мають — і на доказ він розгорнув папір, у якому була вгорнута чимала папуша доларів. — Се ще і не усі.

В Демида Мехтодовича засвітилися очі, але він стримав себе і, простягаючи руку Опанасові, мовив:

-- Добре, з людьми перебалакаю.

У ту хвилину рипнули двері і до хати уступився сивий височенний, що аж мусів у дверях зігнутися, дід.

— Ну тепер за діло ні чичирк — ураз похопилися перестерегти один одного і Опанас і Демид Мехтодович, а Опанас мерщій сховав свої гроші.

V.

— Здоровенькі. А що ви тут поробляєте? — весело та дуже голосно казав, наче гукав, дід, усміхаючись на весь рід усмішкою, що розлазилася по усьому його широкому обличчю, та весело світячи великими, чорними і нестаречими, а ще зовсім навіть дитячими, очима. — Зібралися собі тай сидять, то, то, то, як сичі, — тикав він, кажучи це, пучкою у повітря, мов у книгу, вишукуючи відповідне порівняння. — Сидять собі тай мовчать, ні розмови у їх не чути, ні то, то, то, то горілки не видко. Щож це таке?

— Здоровенькі, діду Редько, — сідайте но, то для вас і чарка горілки певне знайдеться.

— Та сяду. Я хліба-соли не цураюся. Та хиба за мене це мова, не за себе я кажу, а дивуюся я які тепер люде понаставали. Оце годів скільки куди між люде не піди, ні тобі веселої розмови, ні тобі примовки чи приказки, ні жарту не почувеш, сама ворохобня... Хоч і горілка де є, так однаково сидять, понадимаються та усе щось радяться, та усе змовляються, та усе гуртом щось робити збираються. Сказано з предків: „гуртове-чортове“ то, то, то. Хиба на те люде людам потрібні, щоб гуртом робити? На те, щоб побалакати, пошуткувати, розважитися, а діло своє роби кожен сам. А то наробили такого, що і жити не можна. Хто їх розбере куди пнуться? Кожен усім лад давати хоче та усім світом порядкувати, та світ перевертати...

— То якже-ж по вашому, діду — підморгнув Демид Мехтодович Опанасові, — то по вашому за громадським ділом нікому клопотатися не треба?

— А яке там громадське діло?... Хліб ти посіяв, гляди, щоб і покосив тай помолотив, ото тобі діло... Тепер тільки і чуєш — громадське діло та громадське діло, а що то за діло? покажіть мені таке, щоб я його як на долоні побачив. Ато я знаю громадські бугаї маються, а громадського діла щось не замічу.

— Ну а якже у волости щось та робиться? Та хочби і того бугая купити комусь треба?

— Ось тобі і маєш! На те старшина є, хай і дбає.

— А як зробить так, як мені невгодно?

— Ти тобто краще зробиш? Старшина, він по всяк час про те дума, а ти де налопом узявся, вихопився, тай діло в його з рук видиратимеш. Не даєш робити, виходить. А хочеш те діло робити, вибірайся у старшини, тоді й керуй.

— А у державі, мало діла? І казну збирай і військо скликай...

— А у державі цар був, пани були, то ті діла й робили.

— Та на свою руку горнули...

— От бо ти на свою не погорнеш? — засміявся дід. — А як же. Звісно, звели наймитові шматок сала у коморю однести-він пучки оближе. Так на мене хай краще сто людей підживляється, а не то, то, то, як його — мільон. Нащо се мені здалося? Щоб ворохобні наробити, як тепер наробили?

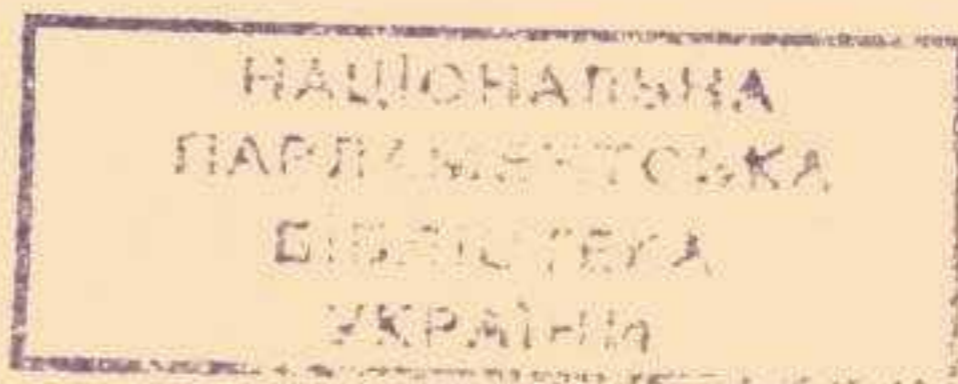
— Так `хиба-ж ви не бачили, як тоді пани жили?

— То тобі заздро, а мені ні. Я менче од тебе маю, та живу по своєму звичаю, голови собі не морочу чужим, а роблю що схочу. Жили добре также і своє мали. Тай подумаєш, великого щастя? Як хочби і наш пан небіщик цілі-сінький день, день у день над книжками сидів?

— Так наш же пан в уряді не був, його ще і засилали.

— Та то у їх ялось так було: пани то, то, що зверху сиділи, його заслали, інчі зверху сіли, його повернули. У їх то од віку між собою така ворохобня йшла... то хайби вони собі і спорилися, а тепер, як до того громадського діла кожне встряває, то і в нас по селах такаж ворохобня пішла, як колись між самими панами велася, що ні чарки горілки до смаку не випєш, ані без жури з доброю людиною не побалакаєш, сварки, та клопіт, та колотнеча...

— Е, діду, — знов засміявся Демид Мехтодович, що навмисне змагався з дідом, щоб послухати, що він казатиме — тай трохи пожартувати, вам добре, як ви вже і собі і бабі і хрести і труни поробили та вже і пофарбували, так вам

за усе байдуже, а ми ще живе думаємо, то воно нас і муляє, як не так робиться.

— Так тож усе то, то то... на свою голову—засміявсь дід. Він і справді вже років з десять, як дожив до семидесяти років, розважив, що йому з бабою треба вже думати та клопотатися про смерть, бо дітей у їх не було, то як повмірають, поклопотатися нікому буде. Помалу, бо щоб справити одразу коштів не було, поробив дід два хрести та дві труні, згодом купив білої фарби, пофарбував їх і стояли ті хрести у сінях, а труни у хаті, у своїй труні дід і спав; як прочував, робили те святі угодники і тому певно буде се Богові вгодне. Ні крихти не боявся він у труні спати, навпаки почувався так, що добре, краще од усіх на селі і се тішило його, коли і люде за се згадували, хочби і жартом, бо десь у глибині прокидалася у йому свідомість своєї вищости над усіма людьми у Зорівці, а се було для його так, ніби і на усьому світі, бо пріч Зорівки мало і знав він і зовсім воно його не обходило.

— Е, діду, баба яєшню несе, а горілка з шафи давно на неї вигляда — казав Демид Мехтодович, устаючи до шафи за чаркою та пляшкою.

Дитячі очі діда так і засвітилися веселощами і усмішка розлізлася по цілому обличчю.

— Оце то, то то так краще буде, ніж за ті „діла“ споритися — весело сказав він, підсовуючись на лаві до столу.

Дід Редько Стукало був з предків зорівський козак. Мало знав він за свій рід, якось позабулося, чув тільки, що і з Татарвою і з Ляхами і з Москвою нераз билися. Колись значний козачий рід його, намножився та збіднів. В декого з Стукалів у Зорівці малося ще і по 5 і по 10 десятин, але в самого діда Редька була одним одна десятина поля. Було йому вже вісімдесят років і був він мабуть чи не найстарший дід у Зорівці, принаймні з поміж тих дідів, що не були зовсім „негодящі“ та ще тупали між людьми, а не лежали день і ніч на печі. Проте був він і досі бадьорий та жвавий і навіть що року засівав свою десятинку, викошував та доводив свій хлібець до ладу сам, у двох з бабою, яка була на два роки молодша від його. Ввесь день тупав він як не між людьми, так біля свого хазяйствечка, пораючись у городі, збираючи та сушачи лісові грушки і кислички, щось майструючи. Та найдуше любив він товариство і коли десь у Зорівці збиралася така кумпанія, що

була йому до душі, дід Редько кидав своєю роботу і зразу було там як уродиться. Був він говіркий та годящий до компанії, дід і скрізь його витали і багаті і бідні, хоч серед сучасних людей був він вже людиною з давно минулого часу.

До усякого приводу знав дід Редько безліч примовок, знав багато казок та оповідань і був великий мистець їх розказувати, отже у вільну годину та ще випиваючи радо, люде його слухали. Тільки останніх років, коли скрізь розпалилася боротьба та захопила і зорівчан, стародавні дідові оповідання не так вже подобалися і люде почали не так охоче їх слухати, охотніше ідуть слухати якогось оратора, ато і між собою зачнуть змагатися за те, що їх дуще цікавить.

Відчував дід, що не так йому тепер раді, не так його витають, що робиться він ні для кого непотрібний та що навіть такі люде, як Демид Мехтодович, що на згадку про давнє приятельство, ніби так само привітний, ставляться так тільки з доброго серця, а не слухають як давніше. Це смутило, завдавало журби, а навіть потрохи і дратувало діда і він, що і так невподобав собі останнього руху, ще дуще до його знеохочувався.

Дід Редько таки звик за своє життя до поваги, бо, хоч не був він ні заможною людиною, ні добрим господарем, ніколи не був ні старшиною ні старостою, тай взагалі нічим таким, щоб робило його для людей потрібним, а таки люде ставилися до його з деякою своєрідною повагою, не з такою з якою вони звичайно ставляться до тих, хто має більшу силу, хист чи щастя у житьових справах, але з повагою більше привітною та приязною.

Але найдуще надав дідови самопевненности, а людам поваги до його, такий випадок. Ще як був живий професор, він, довідавшись, що дід Редько знає багато казок та приказок, почав закликати його до себе, прохав їх розказувати, а сам заводив їх на папір, дуже пильно слідкуючи за кожним словом і часто перепитуючи, як саме сказав дід. Зразу люде дуже дивувалися, на що здалися панові та ще вченому отсі простацьці казки та примовки та тільки здвигали плечима. Але коли пан поїхав на зиму до Петербургу, а приїхавши через рік у Зорівку, привіз свіжо видруковану коштом академії наук товсту книжку дідових казок та примовок ще і з його життєписом та портретом, а дідові за те, що дав їх записати сто карбованців, усім упало в голову,

що певно у дідових казках є щось розумного, потрібного вченим людям. Селяне і поготів охоче приставали до тієї думки, бо їх таки тішило бачити, що і село знає щось, чого не знають вчені та що не тільки від вчених іде на село усе знаття, а часом мають і вони дечому повчитися від селян. Тільки декільки найупертіших і далі казали, що не мають пани чого з жиру робити та бавляться такими витребеньками, що переводять на дідові казки гроші, яких вистарчилоб купити не одну коняку селянам.

Виявилось, що дід Редько не байдужий до авторської слави та поваги, хоч і неписьменний, бо побачивши свої казки заведеними у книжку, запишався і не зміг того заїти, а згодом зробив собі поличку на форму аналойчику, пристроїв її у своїй хаті недалеко від покутя, тай поклав на неї свою книжку. Як коли то було і вихвалюється, що його казки „видруковані аж академією“, хоч ні він, ні ті, кому він це казав, і не знали, що то за академія.

VI.

На дваццятого квітня у Зорівці вибори призначені, з міста комісар приїхав, почали людей скликати чи зганяти, бо як хто не йде, то женуть.

Народу біля колишньої волости вже багато збилося, поставали нарізно, зразу видко, де були куркулі, де голота; середні господарі і собі зокрема, до голоти мішатися не хотять, а до куркулів соромно, що землю в їх поодбїрали...

Порубайкіт між голотою, здалеку його хрипкий голос чути. Щось їм розказує та наказує, чує Демид Мехтодович, нахваляється: „Я їх налякав“, тобто куркулів, „не насміють і рота роззявити“... Хто його знає, може то він таку ману пускає, щоб до комісара піддобритися та щоб голота дущє його трималася, а сумніви мимоволі ворущатся, може і дурив та зраджує. Здається і справді йому тепер з ними накладати розчоту нема, така вже людина непевна.

Вагаються й інші куркулі: щоб Порубайкіт був за председателя бояться, і щоб не його, а когось інчого наставили, ще дущє бояться.

Цей хоч обіцявся, то може справдить, а путнього однаково не наставлять, ще може й гіршого... Сам старий дід Малишқа ніяк Порубайкота не хоче.

Для Опанаса саме, як йому треба і складається. Він і підказує комісарові: „Бачите, як я їх налякав, щеж я над

їми і не наставлений, а як підо мною будуть, я їх ще краще зігну“.

Починає комісар вибори, почав тобто з промови, щось плете, нічого не розбереш, самі чужоземські слова, а кінчає так: „то випадає вам Порубайкота обрати, а хто його не хоче, обізвіться“.

Усі мовчать, тільки дід Малишка на перед виступив.

— Я не хочу.

— Ну то, каже комісар, маловажно — ти старий контрреволюціонер. Як ти його не хочеш, то се ще кращий доказ, що Порубайкіт добрий товариш. Начувайся ти, старий, у мене, ти вже на замітці.

Після того вже усі, як один, за Опанаса голоси дають.

А дід Малишка розсердився і геть од волости пішов. „Як такі вибори, так чого я там і буду“.

Та комісар за ним червоноармійця післав завернути.

А дід йому:

— Скажи своєму комісарові: так він мене налякав, що мене живіт заболів. Щож він хоче, щоб я у волости публіки нароїв?

Подивився червоноармієць: дідові хоч год сімдесять і є, так сам під стелю і якщо у ручки візьметься, зломить. З тим і подався до комісаря.

Але не минулося, комісар не подарував, вони мстительні, за два дні арештувати прислав, висидів дід аж три місяці, перевівся, заслаб, зівсім не той став, признавався і били і мордували...

Як Опанаса наставили, тоді комісар оголошує помішників йому обірати і насамперед в Опанаса поради питає.

Прислухається Демид Мехтодович і трохи заспокоюється: Ні таки мабуть Опанас слова додержує, бо радить комісарові хоч і найбільшніх, та плохих і п'янкуватих...

Дехто з голоти обізався:—Сі негодящі, вони нічого не доглянуть. — Комісар було і завагався, так Опанас і його і голоту заспокоїв:

— Та се-ж найбільшні товариші, і малоздоровні, вони інакше не зароблять, їм треба шматок хліба дати... А ви не турбуйтеся, я-ж доглядатиму, у мене ні з чим не сховаються.

По виборах розійшлися люде по домах ні в сих ні в тих, а комісаря Опанас до себе у професорські горниці ночувати повів. Там ще не все порозтягали, одно ліжко

залишилося, а горілка, ковбаса, огірки, оселедець є, яєшню та курча молодиця з сусідньої хати спекла і принесла, і гарненька. Почув Опанас, що комісар з нею у другій кімнаті шопочеться, знає комуністичні порядки, зійшов з горниць, неначе якийсь порядок дати, ще і дверима відходячи стукнув, щоб чули, що пішов.

Як заходились вечеряти, комісар не помітив, як і захріп, тільки не втрапив на ліжко а під стіл.

Прокинувся годин у десять. Нудить його, голова болить, треба похмелитися, та мабуть у йому фузу багато, ледви трохи випив, воно розбовталося, він вже і паний. „Ходім“ каже „у проходку“.

Пішли, та якось на дідову Стукалову халупчину і на-трапили, а в діда двері у сінях розчинені, саме сонце у двері бє, а у сінях аж блищать два білі пофарбовані хрести, що дід собі та бабі понаготовляв.

Комісар той дуже смерти боявся, моторошно йому зробилося.

— Що се тут, вмер хто? — питає.

— Та ні, — каже Опанас — се тут старий дід живе, вже з глузду зсунувся, так сам собі і бабі хрести та труни наготовив і-у труні й ночує.

Якже не розсердиться комісар, біжить до діда Редька у хату, галасує. — Як ти смієш людей лякати? Мало вам хрестів, ще ти і у хату хреста поставив? Релігія опій для народу. Зараз мені забірай свої хрести, куди знаєш.

А дід уперся: — Моя хата, мої і хрести, чого вязнеш?

Комісар репетує:—Що значить моя? Нічого твого нема, усе народнє. Занеси їх куди хоч, коли кажуть!

Опанас і собі до начальства підмазується, підтримує його:—Не базікай, а слухайся! Досить з вас, що на церкві ще хрести стоять, а комісаря таки заспокоює:

— Сей дід, каже, — чисто збожеволів, не варто на його час гаяти, він одно що казки розказує. Тут один поміщик професор чи що був та записав од його казки і видрукував, так дід, дивіться, у себе у хаті на ту книжку аналойчика пристроїв... — Думав Опанас, що тим комісаря зацікавить та розговорить.

А той з опалу вхопив книжку та шпурнув на землю.

— А ти не кидай! Розумніший од тебе наш пан був, та мої казки у книжку завів — розсердився дід.

— Контреволюціонер! — визвірився комісар—не носись з панами. Ми твоїх панів розстрілюємо.

— Не розстріляєш... бо вже помер, — посміхнувсь дід. А комісар аж підскакує.

Опана сзаспокоює:— Не сердьтесь бо товаришу комісарє, дід справді вже здурів. Ви мені краще приручіть, я йому у знаки дамся і хрести поодбіраю. Заховай мені їх зараз! — грізно гукнув він на Стукала, а комісаря все силується з хати виманити.

Якось його вгамував, пішли, та дорогою комісар ще Опанасові виговорював:

— Так товаришу не можна. Як ви поставлені за начальство, мусите партійну політику провадити, забобони треба з народу вибивати, а не усяким дурням потурати... Тож для їхнього добра.

— Та я боюсь тільки, щоб людей не скаламутити, сього діда за його казки та приказки люблять.

— Нехай каламутяться, то ще краще. Нехай контреволюціонери виявляються.

Але мабуть таки поняв віри, що дід Редько божевільний, бо його не арештував.

VII.

Поїхав комісар. Думає Опанас, треба з дідом Редьком помирити, що на його гримав. Комісареві добре, наробив бешкету і подався, а мені треба з людьми жити, щоб ворогів не було та томуж комісареві у вуха не вносили, а діда люде люблять, за його сердитимуться... Також і сказати дідові, що тільки для начальства мусів кричати, не можна, дід скрізь розплеще... Надумався Опанас Демида Мехтодовича попрохати, щоб дідє розговорив та вже разом умовив його, щоб дозволив хрести на піддаша поносити.

Після того заходився Опанас свої діла упорядкувати, скликав людей каже: — У вас у всіх земля є, усі кому випадало, дістали, я-ж з вашої громади, той мені тут земля упадає. А як у мене на цей рік присівку нема через те, що я за совітську республіку для вас воював, то поступіть мені з тієї, що з присівком у панів чи в куркулів забрали, от хочби коло мене.

Обізвався один: — Адже у вас садок є, виж казали, що садок собі за ту землю, що вам упаде візьмете.

— Е — одказує Опанас — садок вже не мій.

— А чий-же?

— Ну розважте: приїде комісар, треба йому кудись у проходку піти, у садок ходитиме, треба коням трави чи

сіна у садку накосять. Добре-ж як сам приїде, а як наїде з червоноармійцями, то чисто траву у садку випасуть, овочі обібють ще і дерево поламають.

— А на щоб йому з червоноармійцями приїздити?

— То невгадно, усячина буває. Треба, товариші, нам у злагоді жити, не споритися, щоб менше начальству надокучати та за себе не нагадувати, бо може ще і строгости підуть...

— Скільки-ж ви товаришу председателю, хочете? — питають люде.

— Та не багато, десятин з десять. Я-б і не хотів більше від людей брати, та трохи переважити вас треба, у мене-ж зайві видатки: хтось приїде, треба нагодувати, почастувати, а робити самому мені ніколи, наймати треба.

Не хотілося людам, та так тому і бути. Аби лихо тихо.

Посунувся кожен за ради начальства, нарізали Опанасові десять десятин, зразу за його садом. Земля та була професорової дочки, на ній жито густе, та аж сине. Добрі хазяїни ту землю орендували, добре і обробили, та як почувли люде за більшовиків, поділили і панів і куркулів, забрали і землю і посів. На Опанаса ті хазяїни і не обіжаються, однаково їм того жита не дадуть.

А Опанас людей заспокоює:—Спасибі,—каже, товариші, що мені наділили, се-ж і не вічне, ще комісарі приїдуть, перевірять як ми тут поділилися, може зовсім інакше переріжуть...

Куркулі тому не раді, знають, що „хоч і перерізатимуть, їм не наріжуть, хиба ще одріжуть“.

Радіє Опанас на свою ниву, трохи не щодня, инчий раз і цілу годину, по обніжку ходить, любується... Росте жито як з води, дудочки вигонить, вже і колос почина витикатися, як проти сонця глянути, молоді остючки, як золоті світяться, грають...

Аж ось — несподівана напасть прийшла, прислано наказа: як у кого є зайве збіжжя, мусить у казну віддати. Не пишеться чи за гроші, чи дурно, а приписано, скільки на душу господареві залишати, щоб до нового хліба дохарчувався. Строго полічено, з такого пайка не погладшаєш. Опанасові наказується хліб списати, забрати та до міста приставити.

Як перечитав він той наказ, темніший од землі став. Деж таки, ввесь вік того тільки і дожидав, щоб хазяїном зробитися. Ну діждав!.. Маловажно, що в його зараз не візь-

муть, бо торік не сіяв і хліба не має. Та як так поведеться, і другого року забіратимуть, тоді і хазяйнувати не варто. Здихалися ми панів, попросторішало нам, той час би ту кумедію кинути. Так тепер комісарі завзялися...

Такого і за царя не було!.. Знов, якже він з статечними господарями у злагоді житиме, коли в їх його руками хліб заберуть?

Чутка про наказ у мить розійшлася по селу, гомін та смуток знявся. Куркулям, нема що і казати, обида та жаль, у їх тільки і не пограбовано, що хлібець, на його уся надія була, та і не самим куркулям і в середніх господарів у багатьох, хоч і по менше, а налишок мається, з якої речі когось його віддавати. Найбідніші і ті ремствують, їм хліба купувати треба, у своїх дешевше купити і блище приставити, свої і поборгують і на одрібок дадуть, а то шукай його десь того хліба та ще як скрізь, не в самійже Зорівці, зерно позабірають.

Нема в Опанаса охоти хліб з людей вибирати, як наказ велить. Надто як з двору вийде, йому зза саду краєчок свого жита здалеку видно, побачить своє житце, ще душе у серці зкаламутиться. Проволікає він час. Днів зо два ніякого розпорядження не давав і сам нічого не починав.

А по селу люде радяться, змовляються. Демид Мехтодович між людьми натякнув:

— На мою думку як у кого трохи зайвого зерна мається, йому однаково продавати, а в нас є такі люде, що їм купувати доведеться, то краще їм поступити, ніж кудись одвозити. Я-б ,каже, на те пристав, Бог з їм, з тим, що згодом я-б може дорозще його продав, я по казенній ціні своїм людам поступлю, а як в кого своїх грошей зараз не має, то і поборгую. Так воно годиться, а як ми будемо усе на багатих та бідних переділятися, та один одному шкоду чинити, то нас і кури загребуть. Видно вже куди воно йдеться.

Заметушились Зорівчане, одно лантухи з двора у двір по селу носять. Опанас наче і не бачить, аж на третій день, нікуди не дінешся, посила своїх помічників по селу хліб списувати і нічого їм не наказує, що та як робити, вичитав комісарський наказ тай уже.

А помішникам як з гори не нагинають, чого з людьми гризтися, видкож, що ніхто в Зорівці тому наказу не радий, то вони, як прийде котрий до якого господаря, питають: — Скільки в вас якого хліба? Велино списати.

— Як тобі велено, йди у коморю тай дивись.

— І чого-б я по чужих коморях ходив? ваше зерно, ви краще знаєте, той кажіть, а мені, як ваша ласка, краще поснідати дайте, бо втомився і виголодався ходячи.

— То краще, ходім поснідаємо, як на те і горілка є.

А за горілкою господар розказує, як його хліб записувати. На мене пиши саме стільки, скільки на моє посідмейство дозволено, а то заміть на Петра, Демяна, Семена, як їх списуватимеш, той простав на їх з мого, скільки їм упадає. В їх свого немає, вони давно в мене покупили, тільки що не взяли, візьмуть хоч сьогодні, хоч завтра.

Так з Зорівки більшовикам менше тисячі пудів хліба упало. Та і то через те що через Мехтодовича переказав Опанас заможнішим господарям, щоб для одчпного кожен трохи зайвого зерна у себе лишив.

Може-б воно і минулося, та був у Зорівці п'яничка коваль Онисько. Колись з лакейчуків десь починав, та не догодив, прогнали. Тоді він за молотника з рік поробив та у Зорівку повернувся, справив собі таку сяку кузню, у селі майстра треба, то на людському потроху кламцати вивчився. Що дня очі собі заливає.

Довелося Ониськові саме до міста поїхати, там впився, що і слова не зплете, і прийшлося йому зп'яна до комісаря піти.

Прийшов тай плете:

— Драстуйте... ви тут, а тамже...

— Де там, що там? — питається комісар.

— Та у нас... у Зорівці.

— Ну?

— Ви думаєте, там вам приятелі?... — гикнув... ну, побачите...

— Розкажуй! — звелів комісар.

— Побачите, кажу...

— А комісар допитується.

— На счот хліба... побачите...

— Що таке на счот хліба? — заспокоївся трохи комісар.

— Порядок такий. Ви думаєте там ваші? Там я один вам приятель...

Налив комісар Ониськові склянку горілки. Думає може більше розкаже. Випив Онисько, мабуть йому того тільки

й треба бузо, та так спянів, тільки мукає, а розібрати нічого не можна.

Думав, комісар торочить з п'яна дурниці, прогнав Ониська, а підозріння таки прокинулося, завів на замітку: „Онисько коваль з Зорівки“.

Тай забувсь, а тут днів за двоє з Зорівки повідомлення, що зайвого хліба зібрано 879 пудів.

Аж підскочив комісар. Тожто той п'яничка щось плів, цього так попустити не можна, списав наказа, щоб Опанас зараз до міста з'явився.

VIII.

Діставши наказа, Порубайкіт почув небезпеку і нерадо рушив у дорогу. Знав комуністичні звичаї, усячина може бути, там не дуже розгадують тай вагаються. Та мав надію на те, що партійний та був у червоній армії: на тих ще оглядаються. А таки робилося часом лячно і в такі хвили Порубайкіт рипів з люті зубами, ненавидів оте почуття — страх, звук більше, щоб його боялися.

З тим і до міста приїхав, з тим і до комісара з'явився: і вже зразу не вподобалося йому, як вигляда комісара якийсь притаєний вигляд, наче той звір на засідах до зайця підкрадається. Почав з тиха, тільки очима не дивиться та слова якомсь тягне, а тоді зразу як не скине очі, як не блисне ними: — Деж це ви, товаришу, зорівську пшеницю поділи? Знаєте як у нас з тими роблять, хто куркулям потурає? — і вже за дзвінок торкнувся — ось дзенькне, а як на дзвінок прийдуть, то вже лихо. Наче приском всипало Опанаса, на лобі наче роса впала, краплями піт став, на мить зціпив зуби, щоб не пополотніти, оддира слова, каже:

— Ніде не подів. Хліб в осени у куркулів і був, та вони, вражі сини, ще поки ми прийшли, його біднішим, що порозпозичали, що на одробітєк повіддавали... Щож я тут, товаришу комісаре, винен? Скільки можна було, я і мишачі дірки повискрібував, а чого нема, того не візьмеш! — навмисне гостро скінчив, наче образився.

Одвів комісар руку від дзвоника, та довго ще морив Опанаса вивіряючи: то встромить очі у папери, нахилившись над ними, то на його скине та пильно подивиться. Не гримав, не лаяв, а страшніше було від усякої лайки, від якого будь крику. Нарешті хоч не повірив, так завагався.

— Будь ліб ви, товаришу не комуніст були, не став би я з вами довго розводити. А так пропала, тим разом,

наша зорівська пшеничка. Та глядіть, щоб у друге чогось такого не сталося, я вас тепер на замітці матиму. А ще: порозпозичали та на одробіток пороздавали хліб куркулі, то глядіть, щоб люде і не вертали і неодробляли. Нехай незможники знають, що їм наша влада хліб подарувала.

— Та вжеж, що ні вертати ні одробляти не дозволю, — похмуро, мов з рішучістю, відповів Опанас.

— Хазяйнуй тепер, нахазяйнуєшся за такими порядками— лютовав він мовчки, ідучи від комісаря. — Роби хліб тай віддай його хоч владі, хоч голоті, а тобі дуля. Чорт і робитиме за таким ладом. От думалося допавсь до земельки, а що з неї?

Тай повернувшись до Зорівки, не міг Опанас від тих думок визволитися і де далі вони все частіш його присідали. Було раніше, як на своє жито милувався, а тепер як і косити час наспів, як стіна жито стоїть, колос довгий та важкий до землі хилиться, а косити охота не бере, не тішить, сам Опанас і коси у руки не взяв, Нехворощанський з ласки, своєю жачкою вижав.

Жнива тільки почалися, нова неприємність сталася — прийшов наказ, що на хуторі біля Зорівки, який належав давніше одному панкові і землю якого Зорівчане вже поділили, мають заводити комуну. Ще цим літом поприїздять комуністи хату та двір чепурити, озимину сіяти, на ярину орати... Наказувалося їм дров з колишніх панських лісів даром одпустити, наказувалося їм землі коло хутора сто п'ятьдесят десятин нарізати, від тих одібравши, хто вже на ній хазяйнував, а щоб не обідно тим людям, усю решту зорівської землі знову переділити.

Прочитавши того наказу, Опанас так жбурнув його на стіл, що він аж за столом додолу упав... та за хвилю схаменувся, сам підняв пакета удаючи, наче незнарошне його впустив. Мусів удавати спокійного, а почувавсь так, наче під ним земля репається.

Тут не те тільки, що достанеться частину землі в людей забрати тай своєї щось поступитися, тут гірше: комуна цеш шпики на Зорівку, та на його, Опанасову голову. Чи ті комуністи сіятимуть, чи жатимуть, то ще хто і зна, а що скрізь нишпоритимуть, то вже певно. Хазяйнуй тоді тут.

Хиба сідай на малому клапті, скільки сам здужаєш обробити, тай порпайся на ньому в злиднях. Чи того треба

було, чи за те марилося і Опанасові і іншим, хто допомагали отим червоним?.. А хто начальникує тут, тому прямо пропасти: догаджай тим лодарям з комуни кожному, щоб комісареві чого у вуха не вніс, а він, з тобою твою чарку пючи, тут тебе і продасть. Ой помилилися ми, большевиків підтримуючи, цупко вони за нас беруться.

Як хмара ходив Опанас кілька день, поки зваживсь... тоді наче вид йому відмінився, якийсь сторожний, насторошений став.

— Так не буде, хочби і тікати довелося та до повстанців приставати, а не буде...

— Тієї ночі, як чисто стемніло, вийшов він крадькома з горниць і подався через сад низом попід городами скрайніх зорівських дворищ. Йшов ступаючи тихо, пригинаючись, пильно пронизуючи очима темряву. Присів коло одного тину під гилястою вербою, що звисала через його, гіллям трохи не до землі і свиснув раз, перегадом вдруге. Свистів якомось особливо, наче якийсь хижий птах квилів.

За хвилину у гущанині вишняку за тином щось зашелестіло і над тином виткнулася голова років з десять молодшого від Опанаса. Очи в темряві світилися сердито, а середитий голос пошепки озвався:

— Якого чорта свистиш? Запанів, продався, то чого кличеш?

Це був один із старих приятелів Опанаса — Терешко Довбиш, син-одинець селянина середньої заможности, який мав десять десятин. Але, Терешко, як багато таких і інших, робив революцію, витручував з околиць сіл панів, а врешті пішов до червоної армії, там здибався з Опанасом, спізнався з ним як земляком, бився з ним поруч, все на те маючи надію, що, як землю ділитимуть, то і йому упаде.

Та коли повернули до дому, а Зорівчане ділили землю, батькові його ні ступня не дали, сказали: „своєї досить“. Марне пішли його труди.

Сподівався ще, може як більшовицька влада вкоріниться, більшовики приріжуть, не повинніж таки за те, що підтримував, не платити, а вийшло на гірше. Вже усе більшовицьке начальство по містах стало, вже і Опанаса над Зорівкою наставлено, сусід один, гультай задріпаний, зплів ябеду — нажалівся, що в Довбишів землі багато. Приїздив комісар і Опанас при ньому своїми руками у них десятину відпаював.

Зненавидів з того часу Терешко і більшовиків і Опанаса та, пізнавши по свисту, що той його кличе, лютовав: — Чого ще тому іродові треба? — Але старе гасло силу мало, таки вийшов.

На сердите Терешкове питання Опанас підвівся зза тина і пошепки, але спокійно, віддав:

— Ти Терешку тільки свою біду бачиш, чужої ні. А якби ти знав, що будьлі-б не я, не одну, а три десятини в тебе одкраялиб, ти такби не порскав. Попереду ніж лютувати по-пробувавби ти з тими комісарями балакати.

Ці Опанасові слова трохи збили Терешкові серце, та тільки проти самого Опанаса, „може бреше, а може і правда“ завагався він... Та на більшовиків ще душе його поривало, рипнув зубами, мовчав.

— А тут такі діла заходять. Треба їх знати, треба рятуватися, а то усім нам край буде — переконавав далі Опанас, — ніж казитися, не знаючи діла, краще іди до мене порадимося. Тебе першого кличу, ми-ж товаришували... А за твою десятину я перед тобою не винен. Що одборонив, одборонив, а більше не сила була. То приходь, саме добре, темно, чекатиму. І не дожидаючи відповіді, певний, що Терешко прийде, Опанас одступився у темряву і зник, тихо ступаючи.

Постояв Терешко біля тину, вагався, чи звірятися на Опанаса чи ні. Враз потиху вилаявся, сперся руками на тин, перескочив і пішов слідом за товаришем.

Завів Опанас Терешка у маленьку кімнату, вікна у ній подушками позатулювані, бо хоч у хаті і не світили, так щоб крізь вікна не чути чи гомонять, і довго розказував і про те, що хочуть біля Зорівки комуну на хуторі посадити, а для неї знов у людей землю одбіратимуть, і про те, що комунна то тільки так, а власне се на його та на людей шликів насилають, тоді у Зорівці і дихати не можна буде, звелять наприклад хліб віддавати, хиба тоді можна буде так відкараскатися як ото по весні.

— Сподівалися ми, більшовики добрий лад для селян зроблять. Досподівалися! землю дали а якже! І та, що дали, і своя, в кого була, вже не наша: продати не вільно, купити не вільно, хліб приробив і той не твій... Хоч тікай світ за очі.

— Куди втечеш?

— Хиба не чув, скільки вже людей у повстанці зривається?

— Ну то не мед. Як хазяйство покинеш?

— Не мед же і тут. Що з того хазяйства, як на когось робити. Та се вже інча справа, насамперед якби нам тієї комуни здихатися?

І другої ночі знов приходив Терешко до Опанаса, балакали і радилися, а третьої ночі, так як перед світанком, спалахнув хутір, призначений для комуни. Як зайнявся, враз його полум'ям обхопило, де і подівся. Вигонив Опанас людей на пожежу, погнав пожарку, вибіг і сам верхи, не допомгло, поки добігли, саме згарище побачили.

Наводив Опанас слідство, чогоб йому зайнятися? Стояло дворище порожнісіньке серед степу, довкола людськими хлібами обсіяне, так нічого не виявилось. Написав комісареві бумагу, що мабуть якийсь бурлака підночовував необережно.

Бумагу послав, а сам дождитися, поки комісар приїде, не схотів, зник. Тільки сказав Терешкові де його шукати, та звелів ще путніх хлопців до свого гурту закликати. Занепокоїлося начальство у місті. Слідство наводити виїхав комісар, товаришів з „чеки“ трьох та біля них чоловіка чотири червоноармійців. Першого на допит викликали коваля Ониська, довго його розпитували, потім ще кількох чоловіків потроху спитали, а тоді зразу послали червоноармійців до Довбишів, щоб Терешка привели.

Стерігся Терешко, почув, що до них у двір сунуть, кинувся в очерети, такі невилазні в них за левадою росли. Скільки не шукали, не знайшли, замість сина батька до комісаря потягли. Допитував і комісар і чекісти, де син? — Ось тільки був, а куди пішов не знаю. — Признавайсь, вимагають. Боживсь, що не знає, не дали віри — мордували били, поки і на ногах не здолав стояти, тоді до дерева поставили та з револьвера у потилицю бахнули, і не здригнувсь.

Провоювали більшовики у Зорівці днів зо два, списали слідчі протокола, що державне дворище спалили куркуль-Довбиші батько з сином та куркуль Порубайкіт, який хитро-, щами на уряд усунувся, а виявився зрадником революції та контрреволюціонером. Підписав того протокола і комісар. Нарешті виїхали, тільки відїздючи, вже як у фаєтон сідав, комісар — погрозив: „Попаду отих ворогів Опанаса і Терешка, замордую“!..

Наче туча над селом перейшла. Вмивалася сльозами стара Довбишиха, чоловіка ховаючи, журилися люде, бо доб-

рий сусід був тай кожен не знав, що і йому буде, а таки людям, як виїхало начальство, наче полегчало.

Та не довго тривав спокій над Зорівкою.

Ще з того часу як Опанаса за хліб до комісара кликано, був Онисько у Зорівчан на підозренні, а тепер усім у очі вкинулося, чого його першого на допит покликано, та його самого тільки довго розпитувано.

І ось за три дні після того, як слідчі виїхали, сталося таке: Онисько, як се з ним раз у раз траплялося, десь самогону насмоктався і повертався додому пізно, дуже п'яний. Перестрів його якийсь чужий чоловік, прохає: „Виведіть мене, спасибі вам, на дорогу на Заріг, я не тутешній, не знаю куди йти, а вже не рано. Ось у мене пляшка доброго самогону є, як виведете, той випємо“.

Поквапивсь Онисько на самогон, не розпитав що за чоловік, звідки, куди йде, де був, чого у Зорівку забився, веде і точиться. Не далеко і завів, не встиг і показати куди дорога звертає, тільки одійшли трохи за скрайні хати, там і найдено Ониська, видно задушеного — і рятуйте не скрикнув, ніхто не чув.

ІХ.

А годин у одинадцять другого-ж дня, у хмарі пороку, з галасом та лайкою влетіло у Зорівку двадцять червоноармійців верхами, а посеред них на фаєтоні комісар, ще ззаду до фаєтона кулемета привязано. Може поки їхали і не так швидко бігли, та надїзджаючи, навмисне коні навзаводи пустили та галасню зняли.

Уся ця валка попрямувала просто до вольісполкому. Люде, що з нею на вулиці стрівалися, попід тини з подиву та страху тулилися і неспокоїно стежили куди їдуть, думаючи на кого-ж ся нападсть упаде.

У вольноісполкомі були тільки нікчемні Опанасові помішники, що без його не знали, що робити та никали по вольісполкому як в осени мухи.

Вилаяв їх комісар, як вмів, а накричавшись звелів він людей скликати на допит. „Кличте“, звелів „насамперед куркулів тих, що з Опанасом товаришували“. Зторопіли помішники, не в замітку їм, щоб Опанас з куркулями товаришував, кажуть: „У себе в дома, він більше з біднотою товаришував, з ними й випивав, а куркулі тільки зрідка до вольісполкому приходили, так він з цими строго обходився.“

Ще душе розлютився комісар, кулаком по столу креше, лається, нахваляється. Згоньте, коли так, тих чортів куркулів усіх. Од них усе лихо, а там видко буде.

Побігли червоноармійці по дворах, та мало кого найшли, усі або у полі або на ярмарку; прийшли і до Нехворощанського.

Саме він на городі був. Як почув, що у двір до його щось налопом з лайкою суне, глянув попід деревами, бачить червоноармійці, зайшов за коноплі, а тоді у лози, у бачочку і подався.

— Де чоловік? — в жінки питаються.

— Не знаю де, або у полі десь, або на ярмарку.

— Знаємо, — кричать, — яке поле, який і ярмарок, сховався. Як знайдемо, стережись тоді...

— А чого йому ховатися, він нічого лихого не зробив.

— Не зробив, знаємо ми вас. У вечорі повернеться, скажи, щоб чекав. Ми йому покажемо ярмарок, таскає вас по ярмарках!

— То за волі вашої, ви нас обідити завсігди можете...

— Мовчи, бабо!..

Добре, що Демид Мехтодович утік. Куркулі сливе усі порозбігалися, злапали тільки чоловік чотирьох, та кого до комісара привели, тим і досталося.

Напавсь комісар на одного: Де Порубайкіт?

— А я з чого знаю?—і справді, що не знав.—Я його і завсігди за чорт зна що мав.

—Е,—каже комісар,—не вибріхуйсь.—Візьміть його хлопці,—на червоноармійців гука—виведіть у двір та накладіть. Може чи не згадає?

Трохи з тіла душі не вибили.

Сей признавсь, як йому було, а інші й розказувати не схотіли.

Так як годин у чотирі прибивсь у Зорівку якийсь молодий ще парубок, знати здалеку, зморений, весь у поросі і чуб мокрий. У руках в його гнuzдечка, видко була колись з доброго реміння, панська, та вже полупалася.

Никав той парубок по Зорівці, розпитував, чи не бачив хто його коняки, коняку в його, каже, вкрадено... зайшов і до вольісполкома. стирчав там довго, все до комісара добивався, в силу добився, бо тому ніколи.

Вилаяв його комісар: — Якої тобі, в чорта, коняки?

— Та гніда, каже, лиса, клапоуха, хвіст трохи біля коріня посічений, добра коняка...

— Іди собі к чорту з нею, ніколи мені.

Парубок той у двір заглянув, ника і там, як дурний, скрізь заглядає. Висміяли його червоноармійці та прогнали, ходив він по Зорівці аж до вечора, бачив мабуть, як на ніч комісар з червоноармійцями на професорове дворище поїхали, коней у садок попускали, коло горниць, де комісар спатиме, вартових поствляляти, у дворі теж.

Пішов той парубок вже, як чисто стемніло і пішов так, як на Богодухівку, ніхто за ним не стежив, а вранці поміж червоноармійцями гвалт: — набої, дві рушниці ще і кулемета вкрадено, ще і шпаргалку на воротах почеплено: „Не вертайтеся краще, бо гірше буде“.

Злякався комісар, мерщій звелів сідлати, запрягати та до міста. Через два дні цілу сотню червоного війська пригнали. Нишпорили вони скрізь, і по болотах лазили, один так і не повернувся: чи втік чи втопився, чи вбив хто, так і не дізнали. А зорівчанам і не сказати яке лихо: допити, грабіжка, дівчатам не можна і зхати виткнутися, кожен і в себе у хаті труситься, мов татарва найшла.

Втишилося далі на якийсь час, а це тим разом дякувати Богові, що не біля Зорівки, а верствів за тридцять за Сулою, скоїлося.

Їхав комісар з помішником автомобілем, шлях у одному місці понад Княжим озером ішов. Озеро велике, верствів з 15 наоколо, очеретом сильно заросло, а по другий бік шляху ліс. Знали люде, що по якомусь ділу комісарові доведеться там їхати, і саме перед тим, як йому там їхати, Опанасові хлопці впоперек того шляху рівчак прокопали та штучно його заличкували.

У лісі комісар погнав скільки міг, чув, видно, своє лихо, та не вгадав звідки прийде, боявся, щоби не перестріли, і з розгону автомобіль на той рівець наскочив, аж гевкнуло, як став, передні колеса поодпадали, автомобіль у ровець зарився, а комісар та помішник повипадали, забилися. І оглянутися не встигли, а з-за кущів Опанас з хлопцями, тут їх і надушили. Не довго і поралися, бо боязко, щоби хто не нагодився. „А то я — його ще і віхтями присмалив-би, щоби не збрався мене мордувати“ — хвалився Опанас.

Через тиждень верствів з 30 вже з другого боку Зорівки, від Княжого озера може верствів і 60 буде, весь вольісполком вирізано. Там клятї вольісполкомці були, і по усіх прикметах ніхто як Опанасівці.

Чим ті Опанасівці годувалися? Може і люде наділяли, а Демид Мехтодович так робив. Виїде оце було на свою ниву, наче на роботу, візьме у лантусі харчів; так що йому і тижнів на двоє вистачилоб. Поставить повозку під стінкою,*) мовляв, щоби коняці у холодку стояти, а сам піде по ниві розглядатися, аж у другий край, дивись повернувся лантуха і нема. Він нікуди і не жалівся, і людам не хвалився, а як хто питає, каже:

— Точно вкрадено. Чи-ж було так раніше? Таке злодійство пійшло. Як його і встерегтися? — а сам пильно на того, хто питає, дивиться, бо не він сам так робив, були й інші.

Ще трохи згодом комуну одну пограбовано. Серед степу вона стояла, так туди просто фірами приїхали, усе чисто забрали ще і двох комуністів забили.

Недалеко Зорівки ще одна комуна була. Помічають після того люде комуністи з неї один по одному тікають. Попереду жінки їхні познімались, а за ними паничі, один по одному до міста поїхали і не поверталися. Жнива надходять, а у комуні ні духа. Думали вже зорівчане: хто-ж це хліб покосить, чи не нам доведеться. Тільки не забога-радишся. У людей хліби як очерет, а в них як на сміх уродило, тай присівку того не багато. Весна холодна була, так вони усе одкладали сівбу, поки у полі потепліє.

Розлютилися більшовики на Опанаса, нахваляються: „попадемо ми його“, а заразом і на Зорівку нагінку жешуть, се, кажуть, кодло. Ось позагонимо Опанасові шпички під нігті, не витрима, виявить хто з зорівчан з ним накладає.

Нераз виїздило їх ціле військо Опанасівців ловити, та не щастило їм. Ось обступлять якийсь ліс, певні, що вони там ховаються, аж підскакують радіючи, що вловили, а Опанас саме того часу десь верств за двадцять комсомола розбиває, та де далі все душе та душе коїть, наче обсмілюється.

Коли се знову почали більшовики тікати, з півдня наступає Денікін, жене їх поперед себе налопом. Куркулі радіють, голота не знає що й думати, а Опанасові однаково виявитися не можна, бо хоч тепер більшовиків бє, та колись з їми був і дуже вже багато накоїв. Ще гірше йому, бо дехто з його хлопців, хто заможніші, покинули його, до дому

*) Стінкою на Полтавщині звать крутий узбіч над річною долиною, зарослий лісом.

поверталися, а і сам гаразд не знає з ким йому битися. Їх, побють, більшовики повернуться, більшовиків побють, вони будуть, йому і так і так не добре, треба кудись забіратися. Думав, думав: до петлюрівців йому і далеко і теж не можна... А переказують люде на Катеринославщині Махно орудує, велику силу має. Інших повстанців кого більшовики, кого денікінці порозганяли, а сей тримається, подолати не змогли. Завів своє селянське царство, селян, хоч і заможних не займає, багато їх у його у війську, а усіх інших трощить.

Скликав він своє товариство, виклада їм се, каже: „Хто зі мною хоче, ходім до Махна, хто ні, як знає, а я далі тут не втримаюся.“

Не багато охочих з їм знайшлося, чоловіка з пять, решта по домах порозходилася. Він з тими пятьма дніпровою долиною лозами та очеретами продиралися, чисто ноги побили. Не скоро десь човна вкрали, подалися далі човном.

іде Опанас човном, а думки налягають: „Мабуть я вже ніколи не діжду хазяїном бути. Нащо бюсь, за що бюсь, і сам не скажу... Що мені краще і чи добре для себе роблю, і того не знаю.“ Дума, дума, розлютується од тих думок було аж зубами заскрегоче та засопе,.. а їхати далі таки треба.

Поблукали трохи по катеринославських степах, поки розпиталися та люде справили, де Махна шукати, нарешті прийшли у табор, просяться, щоб „батька“ за їх повідомили.

Вийшов він, поклонилися: — Приймай, батьку.

— А хто такі? — питається.

Розповіли.

— Ну таких і треба. — Каже Опанасові: Оце в тебе пять хлопців є, присоглашай ще, то будеш над їми отаманом. Ти мені подобаєшся, видно, що смалений.

Роздивився Опанас по табору, щось не така вже велика сила, як люде казали, аж посумнівався, та опісля довідався, що у їх так: як нема бійки, не усі у таборі, мала частина, кому подітися нікуди, а то по домах розходяться. Як до бійки доходить, скликають, усі позбігаються. В нас, кажуть так, як в запорожців було. Вони себе усе до запорожців рівняють.

Якось, признавався один, полонили вони якогось чоловіка, так той їм вчитав: „Куди вам до запорожців рівня-

тися? Запорожці лицарі були, за віру, за правду билися, а ви за те, що по чужих коморях поховане, б'єтесь". Вбили вони його за такі слова, так щож і досі інший з їх пригада тай завагається: „Чиж не правда?"

Х.

Минало близько два роки, як Опанас у Махна, і лік згубив у скількох боях був, самий Катеринослав разів скільки захоплювали та знову з його тікали. Бився і з білими, і з червоними, не раз Махно то з тими, то з тими приятельство заводив та знов поривав, а через що та завіщо, певно „батько" знає, а Опанас не розбере.

А про те з кимби битися не довелось, Опанас, як до бою йде, сатаніє, злість, ненависть його поривають, суне як ведмедяка у саму гущу ворога і куля його наче не бере. Порубайкота і білі і червоні знають як побачать, трусяться, кулі в їх кудись розлітаються, шаблюками, багнетами мов паличками одбиваються, а більше того, що все покидають та тікають, сатаною їм Опанас здається.

Видима річ, не вміють люде без ненависти гаразд битися. Хоч за найсвятіше діло, поки людина не осатаніє, ніякий з неї вояка. Яка без ненависти війна?

Не знає Опанас через що „батько" то з тими, то з тими б'ється, через що з одними замирить, з іншими посвариться, не знає чого він хоче, яка в його думка, а за батька Махна і в огонь і у воду піде, тай то правда, де йому без Махна подітися, тільки йому на світі і місця, що в Махна та поки він орудує. Розбилиб Махна, куди Опанас подасться?

Як у Катеринослав чи у яке інше місце приходили, нема лютішого за Опанаса на грабіжку. Вікна по крамницях трощить, каси розбиває, крам на вулицю у куряву, у грязюку викида, з людей що краще здирає, не одному кожен раз і віку вкоротить.

А дивись воно йому і непотрібне, що награбує, чи пороздаровує, чи і так повикида, та лютість його за свою долю пече. Мусить-же хтось за неї винний бути, що така ледача. Хто, він не знає, та певно ті, кого він звик ненавидіти...

А як десь у степу на спочивок отаборяться, часто насідає Опанаса сум. Як де огонь розпалять, сяде коло його, вирячить очі, дивиться на полум'я, а самого сум пече: „Життя пропало. Сорок вже років, досі нежонатий, хазяйства нема, притулку нема. Що грошей назбирав, та на ката вони? Що

за їх купиш? І на віщо воно здалося-б? Так і звікувати доведеться“.

Піде ще, як коли з табору у темряву, геть у степ, впаде на землю, та аж качається з журби.

На другий рік, коли вже більшовики білих подоліли та за Махна узялися, якось після однієї нещасливої бійки одійшов геть у степи Махно і отаборився на спочивок на одній перещепині. З одного боку глибокий яр і з другого. Тут коло перещепини узгір'я дуже стрімкі, конякою не здерешся і тільки подекуди по їх кущики повигонилися, а далі обидва яри розщепилися на менчі байрачки, густо зарослі. Думка така у „батька“ була: з двох боків не підійдуть, буде, якщо треба, куди тікати, а колиб на нещастя і з двох боків навалилися, так при скруті можна у яри тікати, а там байрачками розбігтися.

Не думав Махно, щоб саме тоді та тут на його посіли, здавалося йому, що усі сліди гаразд позамітав та далеко одійшов, а одпочити його хлопцям треба. Багатьох з їх він на час до дому поодпускав, залишилися, їм такі, що здалеку, усіх може чоловіка з тисячу...

Стоять вони на високому, а таки їх здалеку не видко, бо і на перещепині, хоч і не густий ліс росте.

Проте стереглися. Вартувати звелів Махно як найпильніше і скрізь сторожу розставляв, а тачанками довкола обгородився, тільки понад ярами як звичайно, а по обох кінцях перещепини на рівному дишлями уперед,—в який край вільно було-б тікати, ту частину тачанок можна було-б ураз запрягти.

Тієї ночі порозставляв Опанас своїх хлопців на варту з правого кінця, а сам не спить, зажурився, як се останніх часів з їм раз у раз траплялося.

Коли се щось йому наче учулося. Підвів голову, прислухався, тоді припав вухом до землі. Так і є. Десь далеко щось хляпа, чи дощ краплистий, так-же зоряно, чи коні йдуть та підковами об землю? А се щось ледве брязнуло. Покликав вартового: „Слухай“

Каже той: „Кіннота йде“

Побудив хлопців, послав до „батька“, до інших отаманів попередити, а сам тут ряд дає.

Аж вертається один з посланців, блідий.

— І з того боку, — каже, — чуть.

А Опанасові вже і прислухатися не треба, виразно

чути, так мабуть верств за три, хляпає, наблизилися. Сила їх, знати, суне.

Вишикував своє військо, послав у яри кількох хлопців подивитися, як там. Швидко з яру постріли стало чути. Прибіг один: і у яру є. Сі мабуть раніше попідкрадалися.

— Багато?

— Та хто його знає.

Прибігла й решта, одного тільки немає. Петра, кажуть, убито.

— Пробиватися-б яром? — міркує Махно, — усе-ж таки не з усіма, а з частиною бійку мати, бо кіннота до яру не вскочить, также кулеметів шкода, їх так легко не доскочиш. Нум, хлопці, попробуймо одбиватися, а як не сила буде, тікайте ярами. Ото тільки зле буде, якщо в їх гармати є, тоді не одібемося. А поки ставайте до кулеметів та по ярах зразу шпарте.

Знялося тут пекло. Як тільки пужнули махнівці перші постріли, втишилося на хвилину, чують, що червона кіннота на їх вже налопом з обох боків біжить. Почали і на кінноту з кулеметів смалити, разів з п'ять одбили, вже сподівалися, що одібються, за гармати і забулися, а вони мабуть тільки трохи забарилися та зненацька як ревнуть. Перші стріли понад махнівцями перелетіли, але далі вже просто на перещепину падають...

Скрикнув Махно: — Хлопці, беріть рушниці, багнети, тікайте ярами!—і перший у правий яр пірнув у темряву, побігли і усі, узгіря круті, ззаду утікачів наседають, а знизу одно кулі торохтять.

Знялася у ряд бійка, прямо навманя буються, ніхто не бачить і не знає хто кого бє. Махнівці розбігаються хто куди, хто на протилежне узгіря видирається, хто балкою між кущами, а кулі одно дз... та дз...

Вихопився Опанас на гору, думав врятуватися пустився світ за очі бігти, біг, біг, коли се щось у п'тьмі бовваніє. Припав до землі, придивляється, — хутір. Тільки хотів праворуч обминути, три постаті, як з землі вирости, кричать:

— Хто йде?

— Свої!—скрикнув несвоім голосом Опанас і мотнувся ліворуч.

Три огники блиснули, три постріли розляглися. Одна куля Опанасові у спину влучила, крізь груди вийшла, друга у потилицю, впав він як сніп наперед, руки розкидалися, ані голосу не подав.

XI

Не швидко, за пів року почули у Зорівці, що Опанаса вбито. Сиділо якось у Демида Мехтодовича кілька чоловік, надходить ще один.

— Чутка — каже — прийшла, Опанаса вбито, вже й давно. Як Махна розбито, так у останній бійці Опанас поляг.

— Сам собі своєю лютістю це заподіяв. Увесь вік лихо коїв, а за що, на кого лютував і сам не знав. Не знав, мабуть за що і загибає, сказав один з гостей.

— Бо і справді і найрозумніший не вгадає за що загинув.

— Звісно за що, за гріхи — обіззався ще один чоловік, що сидів у кутку та досі мовчав. — За те, що тільки про себе дбав. Бо в нас так комуністи тільки про себе дбають, Опанас тільки про себе, тай усі куди не глянь... і ми самі, ніхто на правду та на інших людей не оглядається.

— Ну бо! Ми ж таки так, як Опанас або комуністи не робимо, таки оглядаємося трохи — усміхнувся Демид Мехтодович.

— Та трохи правда, але і в нас так, як чого не можна, то поки не дуже треба, той не можна, а як дуже треба, той можна. Як щось годиться зробити, та легко, той зробимо а як важко або небезпечно, то хай інші, або й обійдеться.

— З вовками жити, по вовчому і скиглити...

— Вовча наша вдача.

— І коли нас вивчить? Пророки вчили, святі вчили, сам Бог на землю приходив, не допомгло.

— Може нас лихо вивчить? Лихо, як попіл кажуть ввесь бруд одзолює.

— Де там!..

Мізерія

Березняки одно з найбільших, тисяч на три мешканців село на Лубенщині. Більша частина людности в йому — козаки, було ще хат зі сто селян, один пан, 2—3 полупанки та, як заведено, по великих селах батюшка, дяк, чотирі вчителі, волосний писар, стражник та ще щось з вісім жидівських родин.

Звідки і коли прибилися вони до Березняків ніхто не знав, бо мешкали там здавна. Найзаможніший з їх наймав на Сулі невеличкий млин крупчатню, коло його годувалося ще двоє-троє, хто за прикащика, хто за писаря, Герш Юровський здавна служив за підвального на панській винниці, Хитрик та Каценельбоген держали крамнички та заробляли на чому трапиться, а Мойше Браславський, по улишному Губатий, був різник та розвозив яловичину по околишніх хуторах та селах, верстів на двадцять довкола, переважно по панах та жидах, бо люде зрідка вживали яловичини та ще купованої. Була серед березняківських жидів ще одна родина, за яку не можна було і вгадати з чого та як вона живе. Удова Хайка Раковщик з хворою дочкою мала халупу, але не мала ні городу ні гешефту і цілісінький тиждень вони годувалися тільки тим, що купували в крамницях росіл зпід оселедців та їли його з хлібом, а тільки у шабаш невідмінно пекли курку робили гугель, щоб мати усе, як годиться по закону...

Герш Юровський худий, високий, чорнявий жид, з темними як терен очима, з ледве помітною сивизною на голові, ходив завжди у довгому чорному плісовому убранні, вже не у лапсердаці, але ще і не у пальті замість його, а у чомусь середньому між їми. Службу свою за підвального дістав він ще замолоду і так мовити спадково після батькової смерті, бо і той був підвальним на тій таки винниці. Платні діставав він небагато, карбованців по сорока на місяць, але мав і додаткові прибутки... Герш дуже добре тямився на тому, як робити „панську горілку“, себто як її очищати, а ще краще на тому, як треба одпускати покупцям, щоб не передати, а ще недодати тай на тому, як поводитися з акцизниками, щоб вони не помітили, щоб бува „усушка“ бува більшою, ніж дозволено по закону, Саме з сього і йшов Гершеві заробіток, бо те, що він вихитрював, само собою доставалося йому, а не панові. Але і панові було добре, бо не мав клопоту і ніколи не платив нічого за усушку.

Любив Герш добре вдягатися, любив у добрій компанії чогось путнього випити, а найдуше любив упадати за жіноцтвом. У місті держав він коханку, а й у Березняках, де не знає якусь кращу молодицю чи дівчину, він вже і там. Найгірше було те, що не мав він і трохи єврейської статечности: не крився з тим залицянням, ще вихвалявся і поважних жидів муляла така його необачність.

У Березняках не було ні синагоги, ні рабина, але „школа“ таки була і був „учений єврей“ — один з своїх березняківських крамарів, Іцко Каценельбоген.

Каценельбоген був справжній хусид і на Біблії та Талмуді знавсь так, що Мойше Браславський божився: одчини йому книгу, де трапиться, ткни пучкою на яке хоч слово, а Каценельбоген вже знає яке слово під тим словом з другого боку сторінки, а яке слово на спідній сторінці і так аж до кінця книги.

Нераз докоряв Каценельбоген Герша за його необачність та мабуть мало, бо нічого не помагало. Особливо вважав так Лейба Хитрик, який дуже не любив Герша та і мав за віщо, бо у Лейби мався дорослий син, якому вдома не було чого робити і який теж міг-би бути підвальним у березняківського пана, якби Герш не засів, наче камінь на тому місці. Чому-ж би не міг він зробитися підвальним? А вжеж не переводив-би так зароблених грошей як Герш. Та пан державсь Герша, як вош кожуха і скільки не вносив за його Лейба панові у вуха, не помагало. А як лейбиному сину не щастило усе пристроїтися і де інде, а Герш ще і глузував з Лейби за його заходи, той чи не було в Лейби рації ненавидіти Герша?

Затаїти щось у Березняках було неможливо, усі і давно знали про гершеву поведінку, та досі нікому не хотілося клопоту, збивати бучу з того приводу. Але однієї ночі, коли Лейбі не спалося і він перебігав у голові усі свої неприємности, упало йому на думку, що коли пан не хоче виставити Герша з винниці, то може можна виставити його з Березняків чисто через жидів? Відтоді Лейба не схотів далі „дарувати Гершеві його паскудства“ і кого-б не здибав тільки і мови було у його що за гершеві гріхи.

Та не всі березняківські жиди однаково поставилися до того, що казав Лейба. Інчі слухали тільки з цікавості та похитували головами для обачности. На таких Лейба прибрав способу. Щоб розворушити і їх, закидав він на здогад, що до таких речей тільки той може ставитися байдуже, хто і сам не кращий. Сей натяк одразу примушував байдужих чим дуж корінити Герша.

Інчі-ж од лейбиних піддрочувань і справді лютилися тай собі починали кричати на Герша усяку неславу завзятіше ще од Хитрика. Мойше Браславський розпалився аж так, що не став далі продавати Гершеві кошерного мяса, хоч те було йому самому на збиток. Нехай Герш їсть тепер

самі курки, се йому коштуватиме копійку... Але Герш, користуючись з того, що пан часто посилає до міста, доручив післанцям купувати мясо і ні трохи тим не журився.

Таке порушення закону, та ще про мясо, найдуще лютувало Губатого, бо сей закон він знав досконально та вважав його найважливішим. Йому купують кошерне мясо? Так мясо було кошерне, а хто його привіз те кошерне мясо? Мужик! Так воно не тref? Ні? Добрий з його єврей! гукав Мойше.

Не менше лютувала і Хайка.—Що? Герш так запанів, що їсть тref? Вона теж могла-б колись забити собі голод тrefним, сусіди селяне зглянулисяб-на—її бідність, дали-б їй колись попоїсти чогось ласішого од оселедчаного росолу, але-ж вона давиться тим росолом, а закон додержує...

А Лейба і далі разураз обридав Каценельбогенові: —Ви-ж у нас учений єврей, ви-ж у нас однаково як рабін, ви-ж нам учитель, то як-же ви потураєте Гершеві? Ви не бачите, що він коїть? Так яж вам виявляю.

Каценельбогенові не дуже хотілося плутатися у ту історію. Чого на світі не буває? А Герш таки добрий єврей, ходить до школи, справляє шабаш і часом приносить Каценельбогенові доброї пейсахівки, але з обовязків служби Іцко мусів слухати та начебто випадало щось і зробити.

Він ще вагався, а тимчасом загальне роздражнення на Герша так зросло, у одних щиро, у інших, щоб зняти з себе підозріння, що одної суботи, коли збиралися розходити після молитви зі школи, усі обступили Герша і з галасом почали докоряти та лаяти його і не давали і Каценельбогенові сказати хоч слово. Губатий, червоний як буряк, зціпивши кулаки, з вираченими очима настував на Герша, і слова вибухали йому з рота по одному, наче постріли з гармати.

— Безпутнику ти!.. паскуднику!.. безсрамнику!..

— І що ти до мене причепився із пустяками?.. — здвигнув Герш плечима.

— Із пустяками?.. Слухайте усі люди, він називає це пустяками — підідав Лейба: — Якже, має жінку, діти, а держить коханку, а плутається із дівчатами, так це — пустяки?.. Ти єврей?

— Тебе не можна за це до школи пускати... — гукнув хтось.

— Не пустите, той не ходитиму — посміхнувся Герш.

— Нуу! — вихопилося зразу в кількох чоловік з подивом та роздражненням: — Ви чуєте? він же не хоче і до школи ходити!

— А якжеб я ходив, коли ви не пускатимете?.. І чого ви на мене уїдаєте? Хиба тільки я такий? За собою глядіть.

— За собою? — розлютилися тепер ті, хто почував себе грішним. — Шараманнику ти! Ти будеш тепер чесних людей обмовляти?..

— Закон ти знаєш? Ти знаєш, у Талмуді прописано, щоб таких, як ти камінням побивати! — гукнув Лейба.

— Ноо?.. То чому не бете? — огризнувся задеркувати, дарма, що злякався Герш.

— А ти думаєш, я тебе не битиму? Гадюко! — наступав розсатанілий Губатий, заміряючись кулаком.

— Ша! — скрикнув Каценельбоген. — Ша! Не займайте його, я мушу слово сказати. Ви знаєте і ти, Гершу, знаєш: ми не живемо у своєму царстві, ми-же у рабстві у фараонів і не можемо сповняти у всьому свого закону та побити тебе камінням, бо за такого розпусника як ти каралиб добрих євреїв. Ви не мусите пропадати через сього грішника, але ти, Гершу, ти мусиш покаятися, ти мусиш покинути свої паскудства, а заплатити до кагалу покуту.

Раптом усе втишилося, усі дивилися на Герша, а Герш зблідлий, зхвильований, зпітнілий блиснув, мов опік, усіх своїми гострими чорними очима і, враз зірвавши з голови ярмулку, кинув нею з цілої сили до долу.

— Як робив, так і робитиму! — гукнув він. — Оступіться! — і одставивши рукою маленького Хитрика, вийшов з школи та швидкою ходою подався до дому.

За їм з школи понісся галас, лайка та проклони.

Пішли Лейбині заходи на марне. Герш і не подумав відїздити з Березняків, як те мусіло-б статися за старих добрих часів. Хто і знає, що булоб, якби Каценельбоген на перших часах не стримував та не заспокоював Губатого. Щож до інших євреїв, то дехто з початку не хотів здоровкатися з Гершем, інші-ж здоровкалися наче крадучись, та де далі усе менше залишалося таких, що не признавалися до його, все-ж таки у винниці траплялися як коли гешефти, а без Герша не легко було до їх доступити. Сам Лейба був з перших, що почали витатися з Гершем, а той, мов нічого не сталося уклонявся йому у відповідь. За кілька день у Губатого зник увесь його гнів і він починав жалувати, що посварився з Гершем. Мойше вдався досить мякою людиною і йому муляла усяка сварка, а тут його особливо вра-

зило те, що, як по усьому знати, Герш не жалівся на його панові. Коли вперше після пригоди з Гершем, Мойше віз мясо до економії, він таки побоювався, щоб пан не вилаяв його за Герша, а ще гірше, щоб не одмовився забірати у його мясо. Та пан нічого і не знав. Вже не скоро, тижнів мабуть через два, почув він про те, і помітно не від Герша, тай посміявся з Губатого... Саме через те, що Герш не жалівся, почув тепер Мойше себе винним перед їм і зустрівшись зняв картуза та вклонився, уклонився і Герш та ще щось і забалакав до Мойше.

На його Герш не сердився. Що він собі не дуже розумний" тай з усіх, хто йому скоїв гвалта, сердився тільки на Хитрика, бо він же самий заводчик.

Хитрикові як на те трапився у винниці гешефт. Їздив він до міста і там хтось доручив йому купити та приставити кілька бочок горілки. Приступитися до Герша Лейба не смів, але на своє щастя якось здибав пана і сторжився з їм сам. З паньським квітком він вже нічого не боявся, наняв фіру і прямо фірою, підкреслюючи свою перемогу, надїхав до підвалу по горілку. Герш одпустив йому горілку, не промовивши і слова, а Лейба, не пускаючи очей, весь час стежив за їм, щоб не зробив пакости.

Тішачись заробітком поїхав і він фірою, але другого дня рано прибіг тремтячий та переляканий до пана, бідкаючись, що Герш його одурив, не додав горілки і тепер він нещасний мусить платитися і з плачем прохав помилувати, вирятувати та повернути переплачене.

Річ була не така проста, пан міг думати, що Лейба дурить, міг думати, що Лейба не догледів і горілку у його покрали фірмани, але Лейба присягався, стогнав та плакав і пан звелів покликати Герша.

Поки дівчина бігала по Герша, пан пішов з кабінету, а Лейбі сказав чекати у передпокою. Ще не знаючи, як вирішиться його справа, і тому схвильований до краю, Лейба то сідав на ослінця, то схоплювався і знов сідав, коли до передпокою ввійшов Герш. Вони глянули оден на одного, Лейба на Герша з ненавистю, Герш на Лейбу з невимовним презирством, але дівчина, що бігала по Герша, вже сповістила панові, що той прийшов і пан вже кликав до кабінету попереду самого Герша.

— Ви знаєте, Герш Аронович, що каже Лейба?—спитав пан.

— Ну, він каже, то що?

— Він каже, що ви його обмірили.

— Обміряв?... — наче здивувався Герш — Ну а він там був?

— Я вас не за те питаю, кажіть просто: ви обмірили?

— І що вам за клопіт, пане?

— А те, що коли обмірили, так треба додати...

— Якщо ви, пане, не хочете заробляти на тому, так віддайте краще мені, ніж йому.

— Тобто ви будете заробляти, а за мене недобра слава йтиме, так Герш? — засміявся пан.

Герш похитав головою, пан мав рацію:—Сей пан нівроку розумний і се не добре для Герша.—Я таки маю свої заробітки, але менчі н:ж мав-би, якби пан був дурний — міркував Герш.

— А пан намагався: кажіть правду, чи обмірили?„

— Ну, може, — лукаво осміхаючись зчулився Герш.

— І на скільки?

— Герш одчинив двері до передпокою і висунувшись спитав в Лейби.

— Скільки в тебе не вистачає градусів?

— Шістьсот — обізвався Лейба.

— Ну...може — так само счулившись мовив Герш зачинивши двері. Він не хотів признаватися остаточно.

— Слухайте, Гершу, ви не смієте робити такі штуки — гостро сказав пан.

— Я-ні з ким інчим того і не роблю, — одказав Герш з повною свідомістю своєї правости.

— На що-ж зробили з Лейбою?

— Бо хай знає, що він дурень! Хиба-ж ви не знаєте, що він мені коїв?

Пан хотів розсердитися, а натомісць засміявся.

— Ну кличте вже Лейбу.

—Коли Лейба брав од пана гроші за шістьсот градусів, уклонявся та дякував, Герш дивився на його повним презирства поглядом.

— Добрий з тебе купець. Береш гроші, а за що ти їх береш?... За свою дурнату?

— Ти-б краще мовчав, ти-ж мене одурив — ще лагідно обізвався Лейба, бо був у доброму гуморі.

— Я тебе одурив?... А тебе там не було?

— Ну — не зразу знайшов щоб відказати Лейба. — Навчи краще, як ти се зробив, як ти міряв, що міра виходила? — не вдержався він спитати.

— Навчити тебе?... Як тебе навчити? Хиба-ж ти жид, ти пів жида! — одрубав Герш.

— Лейба, він ненажерливий. Йому свого гешефту не досить, разураз у чужий плутається — казали за його березняківські жиди. На усіх йому заздрісно, усі, здається йому, заробляють краще за його. Ото поліз горілкою торгувати не тямлячи, а то поквапився ще і на нещасне різництво мойшеве.

У місті саме тоді яловичина подешевіла, а Мойше не схотів нічого попустити з ціни своїм покупцям. — Що з того, що яловичина дешевша, так він-же возить за скільки верст, а фіра може подорожчала. І, дарма, усе йшло добре, та з'являється один пан, на лихо такий, що брав яловичини побогато, бо має велику економію, а робітникам давав борщ з мясом, вимагає знижки, а як Мойше не скорився, не став забирати у його. Та Мойше мав добрий рахунок: до міста тому панові двадцять верст, саме літо, мясо швидко псується, обридне щодня до міста посилати, а возити, як він возив, ніхто не сміє. І Мойше, певний, що перемаже ще і вихвалявся: — Він у мене проситиметься, що таке? — не схотів дати Мойшеві якусь зайву копійку заробити. Добрий йому і дендель ганяти до міста і чоловіка і коняку. — Усі чули, як казав се Мойше, чув і Лейба.

Цілих два тижні, скільки не шукав пан, ніхто не охотився возити йому мясо, вже він не радий був, що одкинувся Мойше, але тільки минуло два тижні, Лейба узяв у якогось різника на комісію яловичини і повіз до того пана, а по дорозі заїздив ще до кількох мойшиних покупців і скрізь казав: — не беріть тільки у Мойши двоє тижнів, а я возитиму вам і краще і дешевше.

Сього вже не можна було стерпіти і коли Лейба повіз в друге панові мясо, Мойше поїхав назирці і сталося так, що ледві Лейба надїхав до гамазею, щоб здавати клюшникові мясо, а Мойше вже відчиняв ворота до панського двору, а од воріт подався просто до гамазею і зразу почав лаяти Лейбу.

На гвалт нагодився і пан, що саме ходив по економії. — Чого ви гвалтуєте, Мойше? Чого вам треба? Власне вам не має тут діла, та коли вже приїхали, будьте тихо.

Мойше змовк і спершись одною рукою на довгий батіг, а другою на повозку, пік Лейбу докірливим поглядом.

Маленький Лейба зчулився та силувався удавати, що те його не турбує тай не обходить, мовчав та уважно придивлявся, як важить клюшник мясо.

Щоб не знялося бійки, пан затримався біля гамазею. Та однако Мойше стерпів мовчати тільки дві хвилини і враз знову почав корінити Лейбу.

— Яж вам казав будьте тихо — розсердився пан. — Не смієте робити мені гвалту. Чи я вам хазука, чи що?

— Ну а якже, пане, не хазука? — переконуюче спитав Мойше. — Скількиж год я вам продавав, я продавав ще вашому татові, ваші бабушка знали мого тата, бо він держав у їх степ, випасав воли... Тоді Браславські ще багаті були, то вже опісля нам сталося таке нещастя, що я вожуся з тією проклятою яловичиною... То якже ви, пане не хазука?

— То на вашу думку, Мойше, я не вільний купувати, де схочу? — ледве стримуючись, щоб не засміятися, спитав пан.

— Ні, ви таки вільні, але Лейба не вільний вам продавати.

Тут не витримав Лейба: — Дурню ти! Що ти мені кажеш? — скрикнув він, одхиляючись од терезів — Хазука, цвай вохен ферфален!

З великими труднощами вирядив нарешті пан Мойшу з двору. Мойше скочив на повозку і, вилаявши Лейбу на останнє, хвиснув з цілої сили батогом по коняці та погнав з двору.

Але погодитися з своєю кривдою він таки не міг і ще того-ж вечора, повернувшись з обїзду, пішов жалітися на Лейбу Каценельбогенові.

На його диво Каценельбоген сказав, що не може йому порадити. Хазука, тобто, таки пропадала, якщо не користуватися нею два тижні і у Талмуді таки нічого не було прописано про мойшину справу.

Не звіряючись на Каценельбогена, бо може він горне на лейбину руку, Губатий подався другого дня до рабина до Лубень, але і рабин казав йому так само:

— Якже це може бути — недовірливо бідкався Мойше, — щоб закон не обороняв од таких гицлів, що вони крадуть чужі хазуки?

Але і рабин тільки розсердився та вилаяв Мойшу дурнем.

— Чого тобі треба? Закон таки обороняв тебе два тижні, ніхто з жидів не смів два тижні везти яловичини тому панові, але єврей мусить таки і сам тримати свою хазуку. Не може закон обороняти тебе ввесь час, поки твоя дурна голова житеме.

Терплячи од Лейби таку напасть, а не бачучи нізвідки оборони, Губатий ще душе переконався тепер, що по дурному слухався його направи, коли нападався на Герша тим паче, що Герш сильно розумний і може міг-би порадити щось. І повагавшись трохи, Мойше удався до Герша.

Той не памятав лиха, охоче вислухав Мойшу і, бачучи як він хвилюється, почав його заспокоювати.

— Ти не звідти захожуєшся. Тобі немає чого турбуватися — казав Герш — Лейба не торгуватиме довго яловичиною.

— А як ти се знаєш — питав Мойше.

— Ну... знаю. Лейба дурний і не знає різницького діла. Ти, Мойше, нівроку таки теж дурний, але ти різник з предків і добре знаєшся на різництві. Отже Лейба не витримає конкуренції. Хиба він тямить купувати худобу? Він усе платитиме дороще і мясо йому обійдеться дороще, а буде гірше, як у тебе. Ти швидко його забєш, Мойше, але тобі треба скинути ціну...

— Ну... скинути ціну — з невдоволенням обіззався Мойше.

— Хиба-ж я кажу на завше? Тільки поки Лейба покине твій гешефт, тоді знову поставиш її на стару лінію — заспокоював Герш.

Неначе і не сказав він Мойше нічого такого, що могло-б йому допомогти, але подав надію і Мойше пішов од Герша таки заспокоєний і йому стало якось легше дивитися, коли бачив, що Лейба виїздить з мясом на хуторі.

— Чекай! Чекай! — думав Мойше — довозишся ти, що нерадий будеш, а сам бігав по далеких хуторах та селах, щоб там дешевше купити якусь ялівку та пустити мясо ще дешевше од Лейби.

Коли-ж справді незабаром Лейба не витримав та покинув сей „паскудний гешефт“, Мойше перенявся справдешньою повагою до Герша та зробився його найщирішим прихильником.

Герш задоволено посміхувався. Він знав тепер, що якщо Губатий і битиме ще когось, так не його, а Лейбу.

Помирили.

Високий, сухорлявий та сутулий, років сорока жидок, з рудоватою, густою, як повсть, бородою — Йоська Герштейн мав у селі Оржиці ссипку, тобто деревляну комору, а у ній вагу, сортіровку та млинок, скуповував у людей усяке зерно, так-сяк перечищав, а коли попит був такий, що покупці не вередували, а траплялося купити хліб на його думку „на збиток гарний“, той домішував між його посліди, а тоді і спродував цю збірку хоч на пристань на Дніпрі, а хоч і у повітовий город, і туди і туди однаково по сорок п'ять верств з Оржиці.

Само собою дбав, щоб купити як найдешевше, а для цього підправляв вагу, відвертав увагу покупців теревенями і, як трапиться нагода, обважував. Про те „терпіль ненавидів“ злочинства і з призирством ставився до селян. „Мужик — гадюка. — Вони усі злодії. Наше, як народиться, усе головою круте — ото думатиме, а їхнє — одно руками мота — ото крастиме“, казав він поміж своїми.

— Алеж своїх клієнтів-селян витав він завжди привітно та дуже завжди ввічливо, звертаючись до них по йменні та отчеству і злегка підлещуючись, та кожному знаходив сказати щось привітного...

— Які бички виховали... Ай! ай! Такий хазяїн, по усій околиці такого хазяїна немає казав він наприклад, розставляючи руки з розчепіреними пучками.

Інакше не можна... На те кумерція.

А про те за усіма пильно стежив Йоська, хитро бігаючими очима, а в ночі часто прокидався та прислухався, чи не чути кого біля комори, а ще держав доброго собаку.

Безперечно Йосчині підозріння були прибільшені, але теж не могло бути, щоб його комора, у якій набіралось чимало хліба, а стояла вона на краю села, не цікавила злодіїв.

І дійсно у осени 1916 року почало з неї пропадати жито. Йоська був у тому переконаний, бо жита не вистачало проти купленого, а мусіло ж його стати більше... але кралось так хитро, що перестерегти не було змоги, і собака не гавкав.

Багато часу перевів Йоська хитруючи, щоб злапати злодія на гарячому, поки не вигадав відповідного заходу, а злапати було притьмом треба, бо знову витягнуто що найменше п'ять лантухів жита.

Запершись у кімнаті, коли і Рифки не було дома, Герштайн понарізував маленьких папірців, щось на їх по-написував, а тоді поскручував у маленькі кульки. Пішов з тим до комори і, замкнувши двері з середини, щось ворожив довгенько.

Коли виходив звідти, на обличчі його був таємничий та задоволений усміх. Тільки озирнувся довкола, чи не видно кого зблизька? Люде дивувалися після того, чому це Йоська почав вимагати, купуючи збіжжя, перепускати його на млинок. Якеб не було, хоч як золото, а жени... без того не купує. Але Йоська звертав на покупців: „Вони того вимагають, а щож він проти їх вдіє? Зародив хліб, ото й вередують“...

З місяць надаремне торохкотів млинок у Йосчиній коморі, а тим часом ще раз вкрадено жита. Йоська вже втратив голову і був прикро зтурбований.

Коли так днів через два привіз до його один чоловік, парою волів, пудів з пядесять жита.

Герштайн насорошився: „Звідки у його стільки? Чи не моє це жито? Що правда, Йоська підзорив тепер на кожного, алеж чоловік той продавав йому тієї осені жита вже двічі, а в його велика сімя. Що вродило добре? Так же землі у його не так то багато...“

Та Йоська не виявив своїх сумнівів нічим.

— Здрастуйте вам, Петро Хведоровичу... Що?.. привезли жита? Дайте но гляну... Жито і нічого, та чому воно у вас таке ріжне? Чи не скуповуєте в людей? Може в мене мій хліб одбиваєте? — пожартував.

— Та, бачите, позичав людям на посів, так оце повернули. Ну земля не однакова, то не однакове і жито.

— А по чому хочете?

Зторжилися за ціну.

— І на млинок перепустити мусите — рішуче мовив Йоська.

— То що і перепустимо, погодився Петро Хведорович, тішучись нишком, що продає жидові його-ж таки жито.

Почали гонити на млинок і Йоська аж затрусився з радощів: за вітром вилітали з млинка папірці, — його, ним писані папірці, але він стримався, гукнув наче за яким ділом наймита, тоді висунувся на вулицю і, побачивши одного з сусід, що стояв біля своїх воріт, покликав і його.

— А зайдіть но на хвилину, будь ласка, Радіоне Гнатовичу, маю щось у вас спитати.

— А що скажете, хазяїне? — питавсь наймит.

— Почекай трохи, зараз! — відказав Йоська, запускаючи трохи глибше руку у пшеничний засік, розгортаючи по долоні та нюхаючи витягнуте зерно, так начеб йому здавалося, що воно спітніло.

Тільки, коли і сусід надійшов, Йоська розігнувся і виглядав якомсь дивно, наче виріс.

— Бачите, люде добрі, який хазяїн з цього Петра Хведоровича. В його не саме жито на ниві родить, а ще й папірці... бачите як з млинка летять? А що то за паперці? побачимо...

І розгорнувши одного він скрикнув:

— Гвалт! Гляньте, що тут написане: „Це жито Герштайна!“

Ще не гаразд розуміючи, що сталося, Петро Хведорович стояв блідий з поширеними зіньками.

— Добрий гендель! — репетував йоська. — Деж це ви набрали, пане Хведоре, герштайнового жита? Злодій ти, сучий сину!.. Крадеш моє жито га мені і продаєш!..

Петро Хведорович почав проситися.

— Зсипай мені зараз моє жито та забірайся геть! Чорта я тобі заплачу за своє жито. Зігниєш в острозі, злодюго!

Три дні ходив переляканий Петро Хведорович до Герштайна кланятися та проситися, але той не давався на розмову. — Там нехай суд розбере — але у город подавати скаргу чомусь не їхав.

На четвертий день дав резолюцію:

— Прижени мені твої воли, тай чорт із тобою.

— Бога бійтеся, Пане Герштайне — зжахнувся Петро Хведорович.

— А чогоб я мав Бога боятися? Хиба я в тебе жито крав? А шкода волів, посидь в острозі... Хиба я знаю скільки ти в мене його витягав?

— Їй же Богу тільки сто пядесять пудів, хибаж можно на пару волів?..

— А ти сторжився зі мною за ті сто пудів? Ти купував? Тиж украв!

Чоловік почухав потилицю. — Пропаду в острозі, а волів не дам!

— Твоє діло. Яж тебе не прошу. Я тобі тільки помилювання зробити хотів — знущався Йоська.

— Будьже ти проклятий, пика жидівська!.. розлютився Петро Хведорович.

— Гадюка! Мужик! — кричав Герштайн.

Роздражнений до краю пішов Петро Хведорович до дому, але гризли думки, надто у ночі. Острог, цеж сорому стільки. Він же хазяїн, а в дома без його стільки збитків буде... Алеж і воли. Як він їх кохав, як доглядав, поки на ті волики стягся. Без них у господарстві як без рук. Головонько бідна!

Плакала жінка, журився і лютував старший син-парубок, мордувався сам Петро Хведорович, але на родинній нараді стало на тому: — волів не давати.

Був суд. Петра Хведоровича посаджено, але і Герштайн не міг довести своїх збитків і нічого не справив. Тільки і того, що не заплатив за останніх пятьдесять пудів, — решта пропала.

Відсидів Петро Хведорович, а повернувшись до дому, за верству обминав і Герштайна і герштайнову хату. Як зустріється, не здоровкається, за найбільшого ворога його мав, а як паний, то і нахвалявся.

Минуло кілька місяців, схопилася реролюція, по первих мусів Йюська тікати з Оржиці до міста. Хату і комору йому розбито, доложив до сього рук і Петро Хведорович.

Але настали більшевики і коли, зустрівшись у місті, оржичане питали Герштайна як він живе, чим заробляє, він відповідав, ухиляючися та з самозадоволенням:

— Ну... камбінірую.

А незабаром приїхав до Оржиці на ревізію комісаром. Тут трохи неприємно було йому побачити на председательському місці у „комбеді“ Петра Хведоровича.

Вони глянули оден на одного, наче здивовані і поздоровкалися за руку.

Після засідання Петро Хведорович попрохав Йоселя Хаймовича на вечерю до себе, а той приніс гостинця-пайсахівки.

— Це дуже добра, куди краща від вашої самогонки — казав він. — Ну, Петре Хведоровичу, помиримо. Тепер же про все треба понімати інакше, тепер же не те, що ви трохи посиділи, вам не на шкоду, боліє на користь.

Коли після приятельської вечері розійшлися і Герштайн пішов на ночівлю до родича, довго ще лаявся підпилий Петро Хведорович: „Чортова пика — жидівська, проклята!“

А Герштайн, ідучи темними сільськими вуличками спльовуючи: „Мужик! — Гадюка, гицель!“

Трохи соціяліст.

Юхим Палієнко був високий, худорлявий чоловік з непривітними та упертими очима, років 35. Велика гуля вигналася йому на лівій щоці, а жовтаве, шорстке волосся стирчало у гору та збилося на правому боці голови гострим гребінем. Юхим був столяр і неаби який, та чому бідкався він, усе не ведеться,

— Не на багато я і зазіхаю, але-ж працюю з малих хлопців та досі, щоб і стільки не заробити, щоб на свою, хоч погану, майстерню стягтися, а не по наймах поневірятися, бо вже терпцю не стає!— І казав він се часто, а думав то разураз, власне за се найбільше і думав...

Хотіла часом його жінка заспокоїти. Хоч і саму її досада бере, та вдача в неї сумирніша і веселіша. Каже було:

— Не усі-ж багатіють, подивись на людей і то вже Богові дяка, що стільки заробляєш, що лиха не знаємо.

— А що мені до людей? — аж скипить Юхим. — Яке моє діло? Мені за себе досада, що робити роблю, а зробиш з'їси, тай нічого не залишається. А єж і такі, що вони багатіють. Чом-же не я? От хочби наш пан. Які горниці тут має, а ще йому мало, збирається, переказують, у Києві дім поставити...

— Та скільки-ж таких? — зітхає Настя. — Хоч і з панів, більше на тонку прядуть.

— А мені що? Мені те, чому я не такий..?

Служив тим разом Юхим у економії. Власне у економію наймався, та пані побачила, що добрий майстер, забрала його з економії чеської роботи на свою, так усячину до горниць робити. А пані, їй аби добре зроблене, а за який час, те їй байдуже, ну і полегшало Юхимові.

Запитувався було пан вивіряти роботу, Юхимові, що в його робота непоступна, так Юхим усе на паню звертає, мовляв, особливої роботи вимагають, а пані і собі за його вступається. З тим вже Юхимові безпечно, бо що пан проти пані зробить? Якби так його Настя, він би побив її, а у панів того не ведеться.

Згодом краще придивився, більше принатурився, почав ще, як коли трапиться, з села роботу брати, поміж панською і зробить, а пані з роду не додивиться, хиба мало у столярні усяких порізаних дощечок? Так між купою не

кожен пізнає, що воно та до якого. Ну воно хоч і зрідка, а таки додатковий заробіток.

Пан вже до його у столярню і не заглядає, а то якось таки не стерпів.

— Що се ви, каже, Юхиме, час переводите аби день до вечора, з одного краю варстату до другого дощечки перекладаєте? Полічить, чого ваша робота варта, ви так і за свою платню не зробите“.

Так Юхим знає, що можна, бо він не од пана, а од пані залежить, і огризнувся:

— І так-же, пане, не можна,—людей визискувати, щоб з їх останні сили витягувати, та усе на свій пожиток. Треба і на людей уважати, щоб їм останнього здоровля не збавити. А хіба багато зробиш з таким життям, як наше? Яке життя, таке і здоровля, така і робота...

Глянув на його пан пильно, питається.

— А ви часом не з соціялістів?

— Та соціяліст-же трохи...Без сього робочому чоловікові не можна. —

— А що ви такого читали?

— Та Дядька Дмитра.

— А ще що?

— Та ще одну книжечку, забувсь як прозивається...

— І вже переконалися?

— І якже-ж...

— Ну, ну, осміхнувся пан, та більше нічого і не сказав. Плохий він був. Хто його і знає як він з своєю вдачею багатіє? думав Юхим. „То з капіталу, не з розуму... Капітал сам набирається, так легко. От такому злидареві, як я, забагатіти, то дійсно розуму треба“...

— — — — —

На осінь переїхали пані до Київа, наняли помешкання, пані і Юхима до Київа забрала, те-се у помешканні приладнати, таке сяке поробити. Майстерню для його у підвалі у тому-ж домі наняли. Тут заробітки кращі, частіше чужа робота трапляється... Пан усе шукає купити дворище, щоб дім будувати, одно в його жидки товчуться, цілісіньку зіму так перевів, аж над весну зторгував, тепер усе по плянах роздивляється, з архитекторами балака, з майстрами — та усе з підрядчиками.

Почав тепер Юхим за паном упадати; робота в його аж горить, що зробить, зараз до пана несе показати.

— Вам все здається, що я лінуюся, та дурно гроші беру, так краще я що зроблю, вам показуватиму, щоб ви не сумнівалися,—каже.

Пильно стежив Юхим, коли вже пан пляна вибере, видно буде які вікна та двері потрібні, та почне за майстрів думати. Що дня через усіх, хто до панів блищий, розпитував, а як почув звечора, що вже за те мова йдеться, з ранку під ворітьми чатував, поки пан з дому вийде.

Як вийшов, Юхим як тут уродився, шапку у руках мене та наче аж нищий на зріст зробився, кланяється.

— Виб мені, як що милость ваша, вікна та двері доручили.

— У вас-же грошей на те немає, треба і дошки купити і майстрам платити,

— Та хиба-ж не однаково? — підсипається Юхим ласкавим голосом. — Я-ж ні де, у вас у дворі робитиму. Дошки, як ваша милость, ви купуватимете, а на майстрів по суботах гроші даватимете, а що зостанеться, це тільки моє і буде... Аби ваша ласка була схотіти, а урону вам не буде, двері та вікна ніде не дінуться, вони-ж тут і будуть.

— Підрядчик, коли погано зробить, я забракую, а вам гроші вперед віддам, яке-б не було, брати мушу.

— Та я-ж майстер. Ви мене знаєте, а я вам на віки вдячний буду і для вас і краще і дешевше од кожного зроблю. Мені аби зачепиться.

— Ну, подумаю... ніколи зараз.

Кинувся тут Юхим з поклоном і до архитектора, і до управителя. Настю до пані послав прохати... Мало тієї ночі і спав. На ранок кличе його пан, зробився Юхим підрядчиком.

Переїхав він на те дворище, що пан купив, у дворі стара халупа та комора стояли. У халупі сам оселився, у коморі робітники і робили і спали. Настя усім їсти варила.

Наняв він майстрів чоловіка з п'ятнадцять. Сам усе розміряв, за усім наглядав, тільки хвилина вільна випаде, хапає і сам рубанка, пилу... Усе йому здається, що і сам мало зробив, а вже робітники прямо з його кров пють. Що тут зробиш. Так хвилювався і сон не бере.

Угрущав він їх попереду добрим словом, та швидко терпець урвався, з третього дня кричати почав, а за тиждень з комори лайку на весь двір чути стало.

— Такі і сякі! Матері вашій сто чортів! Вам аби грсші брати, аби сюди та туди нікати, щоб нічого не робити. На

вас: хай хазяїна і чорти візьмуть. Нема ні сорому, ні совісти... Що ти, такий, сякий робиш? Дурна твоя голова! А ти куди йдеш? — гукав, дратувався Юхим.

Клопіт ще з тими харчами для їх. Не тямить Настя хазяїнувати ніяк. Дуже сито їм варить, і мясо і сало переводить, аж чуб тріщить. Казав вже їй Юхим: —Що ти собі думаєш? Чи вони подякують? Як не годуй, вередуватимуть прокляті.

А вона одмагається:—Так, як по твому, то і ти голодний будеш.

— Таке. Твоя-ж рука насипа, твоя і розподілює. Можно-ж з гурту для мене і для себе і кращі шматки витягти.

Проходячи двором не раз чув пан Юхимову лайку. Коли зморщиться, коли осміхнеться, тай нічого, а то раз заглянув у комору тай кличе Юхима, Одійшов з їм кінець двору на бік, очи сміються і питає:—Що се ви, Юхиме, так розриваєтесь?

— Та якже тих бузувірів не лаяти? Ви-б з їми хоч день пробули, побачили-б як вони роблять. Душа з їми болить. Їх, як не лаяти, не оглянешся до збитків приведуть.

— Так, так — каже пан, а счи сміється.—А що-ж ви мені, Юхиме, давніше інакше казали?

— Так-же не можна з їми. Їм потурай, вони хазяїнові голову обгризуть.

— Ну спасибі, — каже пан, за науку. Се вам за неї на могорич — і дає карбованця.—Знатиму тепер, що то за соціалізм, що без його робочому чоловікові не можна.

Якби на людях він таке сказав, Юхим-би розсердився, а так, то байдуже.—Чи жартує, хай жартує, а карбованець — він здасться —осміхнувся Юхим. —Чи наука, той наука—. Та навряд, щоб пан її вивчився, а і навчився-б Юхимові байдуже, він вже на инчий шлях вибивається та більше у найми не піде.

Поки йшла робота, перебрав Юхим в пана проти того, щоб йому упадалося карбованців з 500, тобто для розчоту майстрів не вистачало. Воно і набралось в Юхима на книжочці у ощадній дещиця, так він за ті не хвалився, то вже як зароблені. А прийшлося до розчоту, проситься ті 500 подарувати. — Я-ж добре зробив, старався.

Добре, не добре, а з Юхима не витягнеш, махнув пан рукою, а Юхим в кінці Київа одчинив невелику майстерню. Він тепер усі стежки у Київі знає...

Кумпаньони.

Молодий, франтикуватий, гарний з себе жидок Лев Мойсіович Хмельницький, який завжди поводився з великою самоповагою, був родом з Гомелю, а в Гадячому оселився, коли висватав дочку гадяцького крупчатника Халамейзера.

Рік чи і два був він у тестя за помішника, та „такому інтеллігентному“ не випадало над чужим ділом свої сили збавляти і він закидав думкою своє діло розпочати.

Коло тестя він до млинарства придивився, у Гадячому для сього місце підхоже, то немає чого ні іншого місця, ні іншого діла шукати. Надумавсь Лев Мойсіович і собі другу крупчатню у Гадячому поставити, хоч може тестеві і не вподобається, що зять йому конкуренцію робитиме. Треба було тільки кумпаньона знайти, бо своїх грошей не вистачало.

Та кумпаньон знайшовся швидче, ніж хто-б сподівався. Крутився коло Халамейзера не дуже то і грамотний жидок Дувід Хапкін. Високий, незграбний, з довжелезними руками та ногами, з незграбними та хапливими рухами, з крикливим, мов з сурми, голосом. Вважали його у Гадячому як і не за зовсім бідного, так таки за „халамидника“.

Бігав він по базарях, скуповував з возів пшеницю, ще усі пам'ятали, яких років три давніше, купить він було на базарі клунка тай тягне до дому на плечах. Правда останнього часу завів він на виїзді з міста комору, збирав збірку та продавав її Халамейзеру, але як ходив давніше замазаний, так і зараз ходив. Халамейзер і досі на його „ти“ казав та посилав скуповувати для себе пшеницю, бо Дувід проворний, продавця затуркає і ніхто дешевше за його не купить, а щоб був у Дувіда капітал, ніхто-б у Гадячому не сподівався.

Надумавшись поставити крупчатню, покликав Хмельницький Дувіда, щоб доручити йому шукати кумпаньона.

— А скільки треба грошей? — якимось боком глянувши, спитав Дувід.

— Багато не треба, — тисячів з тридцять.

— Тридцять тисяч?.. — перепитав, розтягаючи слова, очевидячки дуже зацікавлений Дувід, наче над чимсь роздумуючи.

І враз здивував Хмельницького. — На такі гроші візьміть мене кумпаньоном, я вам найкращий кумпаньон буду.

Так здивувався Лев Мойсіович, що не зразу і згодився. Казав наперед показати, що дійсно ті гроші є.

Але незабаром умовилися, заклали товариство: „Хмельницький і Хапкін“ та на досаду Халамейзерові поставили крупчатню з другого краю міста.

Де треба „інтелігентної розмови“ з механічними заводами, з банками, купцями, що партіями мливо купують, там діло Хмельницького. Де купували пшеницю, а надто дрібними кількостями, де дрібний продаж борошна, з робітниками, з фірманами лаятися, там Хапкін переривається. Лев Мойсіович таки ходив на ніч до дому, а Дувід з ряду п'ятнадцять років у конторі на тапчані, без простирала спав. Краще йому і не треба, разів по десять на ніч схоплюється, перебіжить по двору, по крупчатні, по всіх куточках зазирне та знову на свого тапчана падає.

І пішло в кумпаньонів діло, краще не треба, ото тільки чудно було Гадячанам на їх дивитися, як вони десь разом: один гарний, добре вдягнений, поважний, другий незграбний, довготелесий, руками мотає, кричить мов на базарі, картуз на потилицю збився, голова у пуху, пальто у борошні. Та байдуже, приятелюють вони як найкраще, а кумпаньонів таких, щоб так зрідка спорилися, мало хто й бачив.

Так в їх за п'ятнадцять років діла добре пішли, що заманулося їм вигоди та розкошів, — надумалися собі дома поставити. У Хмельницького в першого ця думка прокинулася, та не зважувався довго Хапкіну і похвалитися нею, боявся, що то він скаже,

Та на диво, коли зважився, то ледве закинув здалеку, а Хапкін хитро посміхнувся, прищулив ліве око і зразу згодився:

— Гаразд, через що не так? Нехай усі бачуть.

До кінця своєї думки, хто та що мусить бачити, він не висловив, та помітно було, що в тій думці мається для його приємного:

Ряд на будіванні: який плян вибрати, як кімнати прикрасити, які меблі покупили, давав Лев Мойсіович. Хапкін і сам знав, що нічого в тому не тямить. Він тільки і вимагав, щоб і в його у хатах було усе так само однакове, як і в Хмельницького, щоб його зайвої копійки на Хмельницького не перейшло та й певен був, що так у його в хаті краще буде, ніж якби він сам вигадував,

Лев Мойсіович з тим не змагався, розумів, що Хапкін має рацію і робив усе до дрібниці так само.

— Ну, а якже-ж, таж ми кумпаньони.

На осінь два доми, як двоє близнят, стояли біля крупчатні.

Зрозуміло, такі гроші запакувавши, як такі людям не вихвалитися... Отже, коли хто з панів або з городян на крупчатню було навернеться, то чи з того, чи з іншого приводу, а хтось з хазяїнів невідмінно поведе їх свої нові оселі показувати.

Тієї осені пшеницю у мене купив Лев Мойсіович. Починаючи писати умову, питаюся: А як ваше прізвище по російському пишеться через „Е“ чи через „И“?

— А як прізвище вашого гетьмана писалося? — підкреслив він, знати, дуже втішений тим, що таке прізвище має.

Через якийсь час був я у Гадячому, заїхав до крупчатні порахуватися за приставлену пшеницю і Лев Мойсіович запрохав мене до себе на каву. Ніколи він того не робив, так же треба було вигадати якийсь привід, щоб будинком своїм похвалитися.

Поки каву пили, розпочав він розмову про будівництво і повів усі кімнати показувати і жінка його з нами.

Зайшли в одну кімнату: тапети дорогі, понад їми широченний бордюр а на йому голубки парами помальовані цілуються.

Господиня, знати, дуже втішена. — Се кімната нашої дочки — каже. — Вона за рік гімназію кінчає. Ну, що в паночки на думці? — Так же кохання, то нехай дивиться.

Показали і ванну. На стелі небо розмальоване і білі чайки літають, по стінах—море, хвилі бурхають, а у хвилях гола німфа полощеться, а в неї голий амур стрілу пускає.

Не втримався я, питаюся: — А це-ж навіщо?

— Ну, се треба розуміти — протягла господиня.

Вийшли у двір. Двір невеликий, нема і прикмети щоб десь малося квітника зробити, а садку посадити го і нема де. Стоять: коморя, повітка, льох, а довкола паркан, надто од двору Хапкіна височенний.

— Знаєте ви, що то є жіноче питання? — лукаво питається Лев Мойсіович. — Так я-ж вам скажу. Бачите ви цей паркан?

Я вже мовчу, щоб бува необережно не образити господарів.

— Ну так ви-же знаєте, ми з моїм Хапкіним кумпаньони, докінчує господар, так я поставив собі дім і йому дім, собі коморю і йому коморю, собі льох і йому льох і усе

однакові і поставив між нами паркан заввишки чотири аршини, бо ми з моїм Хапкіним ще може і за десять тисячів помиримо, так наші жінки і за одну курку не помирять... Так се вам жіноче питання.

А господиня привітно осміхалася та кивала головою.

Степан Моргун.

За семидесятих років минулого сторічча жив на Полтавщині у невеликшому, хат на сорок, хуторі Барвінщині, селянин Степан Моргун. Там з самого краю хутора був його грунт, грунт і не малий і прикладний та хата обіхідчаста: у дворі ні клуні ні комірчини, одним одна повітка і та облуплена та похилена. У тій повітці як коли стояла сама собі корівчина, а як коли і ні. Ота корівчина, коли вона бувала, та ще пес Цизорка, той була уся Моргунова худоба. Поля мав він три десятини та, не маючи коняки, і те обробляв зле та не в час. Інші люде, в кого і не було більше землі, як у його, та мали коняку чи і дві, обробляли і свою землю гаразд, наймали ще і панської, їздили з фірою, а Моргун візьме рушницю, мав таку стародавню важку, звязану шпагатом однодулку, тай подавсь бродити по болотах, по кущах, по степах і за десять і за двадцять верств від дому, а поле засіє вже, як люде обробляться та дасть хтось коняку на одробіток... Так і родило...

Побивалася Моргунова жінка — Марійка, так їй хотілося статечного господарства, та щож вона, жінка, вдіє, коли землі мало, чоловік нероба, діти обсіли, а було в неї їх дрібних аж пятеро. Було вона і лає свого Степана і докоряє йому, аж втомиться, а він захопив рушницю, свиснув на Цизорку і подавсь... не вертається і день і два, десь по чужих людях ночує, чи в якого знайомого чоловіка, мав тих знайомців по всьому світу, чи по панських кухнях. Часто його пани, а надто молоді паничі, з собою на полювання кликали, бо знав він де який звір, який птах по усій околиці не є... Ото було у їх по кухнях і переночовує...

Частували його пани, трактували тим, що і самі пил^и й їли і дичину, як убє, їм продавав, і на могоричі давали, інколи і чимало, так що з того? Хто і знає де ті гроші дівалися? Ото в рядигоди стягнуть корівчину купити — дітям на молоко, а згодом знов доводиться її продати і знову діти без молока до якого випадку. А Степан дома було,

жінку слухаючи, і засумує, а подався у степи, у луку і усі думки йому розвіялися: іде як цар, вітру слухає. Жита, пшениці йому вклоняються, квітки сміються, пташня співає — усе його! Ліг на траву, одпочиває, розкидався; тонконіг, тирса над головою мають, вид лоскочуть, од землі пахуче тепло пашить, дзвенить вітер; пливуть по небу хмарки червоні, рожеві, зеленкуваті, жовтаві, мов з димом... Сонце сідає і на плесі в ставку жевріють, грають усі кольори веселки; бють перепелята, посвистують дикаси, з гайка, чути, віщує довгий вік зозуля... І забувся Степан і за ввесь смуток, і за всі думки.

Вилазить він по усіх ставках, по усіх балках, луках, назнає, де яка дичина є, сяде десь на засіди, набє качок чи дикасів. Ніколи не бив він коли качка одна летить чи плаває, де-ж таки на одну набій переводити. Сидить, висиджує, поки поспливаються „головками до купи“, щоб з одного набою дві-три одразу укласти. Рушницю мав таку, що геть дріб розкидала, а дріб сам викапував, сам і різав.

Повитяга Цизорка вбиту дичину з води, схоче, а не схоче, і сам Степан витягне, почепить її на шнурку до боку і несе продавати до панів, найбільше до таких, де молоді паничі є. Ці охочі-б до полювання, та де їм самим знайти дичину, хіба випадком набредуть, а тут вже видно, що Степан знає... Пані дичину купить, а паничі припадають, несуть і горілки, і курятини, і поросятини, — догоджають, просяться. — „Поведіть нас“...

Частується Степан, сірі очі сміються, білий вус моргає, сухорляве червоне од вітру та сонця обличча розпалюється. Почуває і сам він десь в глибині, що забрехався, та не може зтриматися і сам захоплений тим, що розказує.

— Там качок, там дикасів. Ну, прямо, над вечір мов та хмара! — наче виспіває він тонким голосом.

— Так поїдьмо, дядьку Степане, повезете нас?

— Та їдьмо... чому не поїхати? Добре... А дайте мені, паничу, мачку; щось я давно у городі не був, так з мачку вивівся.

І Степан насипає собі у ріг повнісінько паничівського порошу.

— От у мене собака — вихваляється він. — Мов і не показний, ну що розумний! Такого собаки і в світі немає, він за сто верств чує, як де яка дичина є.

— А якої він у вас породи? — недовірливо питає панич.

— Хиба не бачите? — ображається Степан: — Лягавський — підружений.

Набалакавши і не знати чого про безліч дичини, Моргун про те ніколи не возив паничів туди, де її справді було багато. Такі місця беріг він про себе, а возив паничів здебільшого туди, де вперед усе повибивав та порозганяв. — З паничів який зиск? Ну мачку дадуть, почастують, нагодують, а грошенят так, аби... В їх і в самих грошей не гурт, мусять у батьків випрохувати чи видурювати. От, коли старі пани на полювання кличуть, а ще надто як у їх гості з великих городів, там вже треба справжню дичину появити — казав Моргун. — Ну, так ті і заплатять...

Минуло десять год. Степан якщо і не почав старітися, та вже і не так легко, як колись, було йому блукати по кільки день, тулитися по чужих хатах. Здох і Цизорка... Марійка де далі все душе журилася за господарством, бідкалася на злидні. Попідростали діти тай собі почали обзиватися з тим таки. Старший син оженився, а невістка походила три дні по обийстю, а на четвертий таки вирекла:

— І що ви, тату, робили, що весь вік тут ізжили, а і вербички ніде не ткнули? Аже отам при низку, здається, верби і самі прохалися, щоб їх посадити...

Мимоволі почав Степан, як не братися до господарства, так замислюватися.. — Та що вдієш, як землі мало, а худоби немає? Якби усе те було, може і він хазяйнував би незгірше за людей? — Виправдував він себе, а виправдуючись і сам поняв віри, ніби все лихо від того, що має мало землі та мало худоби, забуваючи, що інші починали не з кращими достатками, а згодом багатіли.

Тим часом пішла чутка, що десь на Самарі нарізує людям казна аж до п'ятнадцять десятин. І з Барвінщини, і з околиць хуторів багацько людей почало лагодитися на поселення. Причепилася з тим і Марійка, а за нею і старші діти. На чому ми тут сидітимемо? — кажуть. Піджуривсь, повагавсь Степан та мусів згодитися. — Чи хотять, то нехай, поїдемо. — Поспродував землю, грунт, купив коня, справив воза, поскладав на його збудки тай рушив разом, як рушало щось з двадцять родин з їхньої околиці.

Степан бадьорився, рухався якось особливо, рішуче та енергійно, але часом, непомітно для його, звисала йому голова й руки наче з туги. Схаменувшись він враз випростовувався, починав голосно гомоніти до когось, метушився без діла коло воза... Марійка, хоч не признавалася, не подавала знаку, а вперед день, як виїздити, пішла нишком на своє поле, впала в долинці навколішки, припала до землі крижем, наплакалася, набрала її у хустку, щоб на труну кинули як на чужині ховатимуть. Рідна земля лекша.

Скрутно довелося поселянам на новому місці. Хати поставити ні з чого: ніде ні деревини, блище як за сорок верствів на пристані і дрючка не купиш, жили у землянках... Дощів мало, суша, у літку спека, в зимку пекучі морози. Озимки часто вимерзають, сіють саму ярину, та не таку, як на Полтавщині: зерно і добре, а полова ні до чого, остюки гірші ніж на ячменю. Земля — не можна по вигляду признати, що на якому місці краще родитиме...

Отже першого року не вродило сливе в усіх поселян, але згодом люде почали придивлятися, прислухатися, почали дехто господарство налагоджувати. Петро Охримович, наприклад, такий-же був бідар з тієї-ж Барвінщини, разом з Степаном і на поселення йшов, — тому пощастило: за три роки почав по десять десятин сояшника садити, обробляє його поденними та винуватцями, а на пятий рік наняв аж п'ятдесят десятин казьонної землі і усю її зорав та засіяв, а Степанові усе не велося...

Не йшли в його господарські справи і дома, а на новому місці він і поготів не знав як до чого приступитися, синові теж не було в кого господарювати навчитися і в Моргунів усе не родило, худоби не вистачало і часом гуляла необробленною і своя земля. Знову довелося дітям на поденщину ходити, тільки не до панів вже, — панів у тім краю не було, а до своїх, хочби і до Петра Охримовича... Так і на пятий рік не спромоглися Моргуни хати поставити, — жили у землянці.

Марійка ходила до одчаю, усі її надії пішли марно, марно вона і пішла з рідного села... Вона докоряла чоловікові і Петром Охримовичем і іншими статечними господарями: — Чому він не так, як люде? І ті-ж з нічим поприходили та господарями поробилися... Коли він вже хазяйну-

вати нездатний, хочби заходився чимсь торгувати, живуть-же люде, тим-сім менжуючи. Може то його доля?

Але Степан, почувши таке, просто холонув: — Як? Він гандлювати? Чим? Як? Поклади позичені гроші, набереш чорт зна чого, а тоді і носись з їм, як ніхто не купуватиме. Ото ще бабські вигадки!

З переляку, пересердя хапав він рушницю та біг у степ. Але що мав він тепер стріляти? Кому тут продаси дичину? А забити качку, щоб вкинути її собі у борщ, се-ж неможливо, не сплатиться і набій. Тепер він міг бити хиба самі дрохви. Хоч і собі на зїжу, так наїлку багато. І Степан ходив тільки на дрохви, хоч і як було серце займається, коли побачить іншу дичину. Так що зробиш?

Збив він собі колишеньку, понастромлював її нехворошою, котив її плазуючи поперед себе, щоб підкрастися до дрохв та тягнув за собою рушницю і так пропадав у степах.

А дома Марійка полютує на чоловіка, побідкається, а тоді і пожаліє: — Може-ж він не так винний. Що-ж? Землю дали, а худоби ні. Що з землею, без худоби, зробиш? А дощів немає, а земля не така. Бач яка в світі правда. Там панів та капирів позоставляли, а нас сюди позагонили, а нам би їхню землю поділити, а їх сюди...

Якось пізньої осені, після такої сварки з жінкою, подавсь Степан у степ. Вже кілька день йшли дощі, земля намокла, заохолодало, зривавсь холодний вітер з півночі, а дощ все мрячив, змінюючись часом крупкою. Намокла свита хоч і не змерзалася та краплі дощу на їй якось тмяно білили, мов ось-ось візьмуться інеєм.

Під таку негоду дрохви понамокали. Важкі, померзлі і не хочять рухатися, підпускають близько. Степан забив їх того дня троє, хоч і провештався у степу аж до вечора. Поки дотяг їх до дому, зморивсь, спітнів, розхрістався, обвіяло його вітром і він застудився. Пролежав хворий зо два тиждні тай однесли Степана на нове, поселянське кладовище — не таке чепурне та гарне, яке було у Барвінщині, обсажене бузком, заросле деревом, а непривітне, голе руде, заведене на глиняному згоріщі.

Часто і густо казала Марійка Степанові, ще як був живий, щоб пробував торгувати. Здавалося їй усе, що з того

може визволяться, та не послухав небіщик. Нераз чули, як вона йому се радила і чужі люде, чув і Йоська Безпалко, такий-же невдалий, як і Степан, хлібороб з поселян з сусіднього з Барвінщиною хутора. Не велося йому з господарством, як і Моргунам, і припала йому до серця Марійчина порада. Де далі все душе чіплялася думка про торгування, все прикидав чим торгувати, як, скільки грошей треба для початку? — Хочби пятьдесять карбованців... Та де їх узяти?

Бачучи, що Петро Охримович багатіє, нераз націлявся Йоська піти до його за позикою, та все не зважувався, але дізнавши якось, що Петро Охримович продав одразу аж тисячу пудів насіння, Йоська насмілився.

Прийшовши до Петра Охримовича та здибавши його біля стайні, де він виряжав у поле наймита з плугом. Йоська, як годиться, скинув шапку, гарненько вклонився і вже шапки не натягав.

— Ну що скажеш? — спитав згодом, одрядивши плуга, Петро Охримович.

— Та бачите, Петре Охримовичу, такий мені сон увидівся...

— То коли маєш сни розгадувати, я на тому не майстер, йшовби до ворожки.

— Та, будьте такі ласкаві, послухайте, особливий такий сон і до вас приходиться.

— До мене?.. — зацікавився Петро Охримович.

— А якжеж. Заснув я, знаєте, не довго і спав, коли це сниться приходить до мене святий Микола тай каже: — Торгуй, Йосько, то твоє діло.

— А по чому ти знаєш, що то святий Микола?

— А якже. Сивий аж білий... і борода...

— Дурний ти! Святий Микола у мітрі.

— Тай мітра була, — збрехав Йоська.

— Ну?

— Прокинувсь. Думаю, що се? Чи справдіж святий Микола на мене зглянувся?

— Гаразд. Так що ж тут до мене приходиться? Не розберу.

— Почекайте, Петре Охримовичу, будьте такі милостиві... думав я думав, та знову й заснув, аж тут знову святий Микола. Тай каже: — А гроші позич у Петра Охримовича. У його щасливі...

— Бач якої зплів — засміявся той.

— Ні, їй Богу.

— Тобто, щоб мої гроші пропали?

— Боронь Боже! І чомуб таки пропали? Торгівля се таке діло, що зроду не пропадуть... Це діло заробітне.— Йоська почав розказувати якто та де краму набравби, як розпродувавби і за гроші і за всячину... Як крашанками, щетиною або чим таким платять, то ще вигідніше, двічі процент іде.

Здивовано глянув на його Петро Охримович. Він усе вважав Йоську за дурня — такий нехазяїн, аж тут він так добре, здається, обдумав.

— Не турбуйтеся, Петре Охримовичу, я вам гроші за пів року зверну, ще і з процентом.

— Ну, то не завгадно... А скількиж тобі треба?

— Та хочби пятьдесять... коли така ласка.

— Гроші немалі—почухався Петро Охримович.

— Послухайте бо святого Миколи. Йй Богу усе зверну. Будьте у надії.

Погодилися на тому. За процент Йоська мусить обробити десятину соняшників, а як за пів року стовпа не зверне, Петро Охримович забере у заставу пять десятин Йосьчиного поля і користуватиметься їми як схоче, аж поки Йоська не виплатить боргу.

Накупив Йоська пряників, цукорків, голок, ниток, усякого дрібязку. По неділях у ранці торгував біля церкви, вдень та ввечері на вулиці біля молоді, на базарі по сусідніх селах з своїм крамом бігав. Кому що треба, загада Йосці, той зпід землі видере, хоч вже дорого візьме. Незабаром почали йому городські крамарі частину краму у борг пускати. За пів року виплатив він позику, а за три роки поставив хату ще і з рундуком і крамничку до неї притулив, бобрикову чемерку надіє та почав уже і з Петром Охримовичем товаришувати.

— Ти мій хрещеник — каже було той Йосці, чаркуючись. — Ти з моїх грошей чоловіком зробивсь.

Сі слова робили Йосчине становище трохи скрутним. Він мусів у їх дещо виправити, дещо додати. Робив се чемненько, з привітною усмішкою, щоб не обидити і Петра Охримовича.

— А так, так — казав — святого Миколи та ваш, спасибі вам, випиймо за ваше здоровля.

Gentilhomme declassé.

Володимир Петрович походив з значного українського роду Кострик, кілька родин якого при кінці минулого століття володіли на Полтавщині великими маєтками. А дід та батько Володимира Петровича управилися свої маєтки попереводити, дітей-же мали побагато, так що він дістав спадщини усіх тільки сімдесят десятин. Дід його служив у свій час у гвардії, батько-ж ніде не служив, бо на гвардію достатків не вистачало, а неличило-ж, на його думку, Костриці та служити у армії. Живучи дома він про те і не хазяйнував, було йому те через силу, бо хоч і був на зріст високий, а на стан широкий, але ще у молодому віці надбав чотирнадцять пудів ваги, на одягу мусів набирати по сімдесят чотири аршини демикотону і, здається, чи не з — його списував Гоголь Івана Никифоровича.

Володимир Петрович був уже трохи дрібніший, важив тільки одинадцять пудів, а для своєї комплекції був дуже рухливий. Та коли навідувався до сусідів, мусів таки для безпечности прохати, щоб ставляли для його дебелишого ослінця, а найкраще дзиглика.

Дякуючи своїм вроді Володимир Петрович зробив був дуже добру партію, узяв за жінкою більше тисячі десятин, та за кілька років вони з жінкою її маєток прогайнували. Були гості, були в гостях, десь у Кременчуці нещасливо у карти гралося, десь за якусь етуальку зачепився, маєток продано. Поки те діялося, вмерла жінка і залишився Володимир Петрович з малим сином Льонькою знов на семидесяти десятинах батьківщини.

Постягавши остатки од торгів, надумався він попробувати щастя на оренду. Узяв в оренду чималий хутір. Так сяк до жнив прокрутився, жнива надходять, прибутків ще ніяких, а видатки саме великі. Треба грошей, а позичити, шкода й заходу.

Звелів Володимир Петрович запрягти натечанку і подавсь до Кременчуку, сам коні поганяє, бичем похвиськує, не журиться. У Кременчуці усе було перед жнивами майбутній хліб закупають, що правда платять дешевше, ніж за готовий, за яких два три тижні платитимуть, та байдуже: завдатки дають, можна на гроші розжитися. Гірше-ж як не буде чим косарям платити, а хліб висиплеться.

Зупинувся у гостинниці, туди раз-у-раз жидки факторці забігають, коло швейцара мотаються, з їм шопочуться... Кликнув одного такого, другого, третього.

— Що у вас купують? По чому?

Усі в одно: — Немає, пане, поки-що нікоторого гендля. Чистеє лихо!

— Пшеницю?

— Ні.

— Жито?

— Ні.

— Льон?

— Таки теж ні, паночку.

— Але щось у вас таки купують тепер? — уже злякавшись допитується Володимир Петрович.

— Ну що?.. Якби у пана були сухі груші, то може і купилиб.

Щаслива думка осяює Володимира Петровича.

— Сухі груші? Та у мене їх скільки хоч, я за їх і бай-дуже.

— Скільки-ж пудів мають, пан?

— Та скільки?.. Не менше як пудів з тисячу.

— Но? Тисячу пудів? Сухія груши? — неймовірно перепитав фактор.

— А не менче, — рішуче відказав пан.

— А коли можно забірати?

— Та хоч і зараз.

До сього питання Володимир Петрович був не наготовлений і спитав: — А по чому дають?

— Ну, я зразу приведу покупця. Хай він сам ціну каже — ухилився од відповіді фактор. — Досвіданіє вам — перший простяг він руку, рівну як дошка, з розчепіреними пучками.

Покупець не забарився, за п'ятнадцять хвилин прийшов з фактором. Такий-же, знати, дрібний жидок, як і сей. Не вгадаєш чому той покупець, а сей фактор, мабуть обоє в двох купують... Ну та чорт з їми. Дають дуже дешево, знов таки чорт з їми! — подумав Володимир Петрович, — аби завдаток дали не менче як половину усіх грошей.

Списали умову. Взявши завдатка і виплативши з його куртаж факторові, бо той правив його зразу-ж, Володимир Петрович поїхав до дому, заспокоєний та задоволений і поки доїхав, здається, і забувсь, який зробив гендель. — Дякувати Богові обкрутився!

Так як через тиждень, набігавшись зранку по роботах, Володимир Петрович пив по обіді чай у своєму невеликому кабінеті. На дворі спека, ані хмаринки, у залі порозчиняні вікна до густого, задичавілого саду, навстяж розчинені двері до сусідньої хати, звідки вікна, теж порозкривані, дивляться на просторий зелений двір і лагідний теплий вітерець гуляє по горницях, шеборшить, перегортаючи якісь листки паперу. Володимир Петрович скинув і піджака і жилета, розхрістав сорочку на волосатих грудях, порозчіпував на гладкому череві верхні гузики в штанах і одпочиває за чаєм, поки не скінчиться післяобідний спочинок робітників.

Сидів він саме проти дверей до сумежної кімнати і йому видко було і ввесь двір, і ворота, і поле за ворітьми, все осяяне, мов обсипане золотими блисками. Повітря мружить, мов переливається пронизане тим таки сяйвом. Ніде ні духа.

Володимир Петрович був у доброму гуморі. Засмалене сонцем тіло наче одходить, вистужується у холодку, розправляючись набирається сили, а думки снуються з легка, помалу, мов лінуючись, ні на чому не зупиняються довше, так за те вони такі яскраві, такі виразні, що усе, що набігає на думку мов стоїть перед очима, як живе.

Аж ось, з дивуванням, побачив він, що у сей час загального спочивку щось відхиляє ворота і слідом по одній заїздять до двору фіри, фірмани заводять повозки у холодок під кущ дерева, що росте у кутку двора, а од їх іде просто до горниць якийсь жид.

— Що-б се було? — з хвилю дивується Володимир Петрович і раптом згадує: — А! Сеж ті прокляті груші!

— Ану, братіку начувайся — тільки і встиг він подумати, як у передпокою почулося кахикання і звідти, мов крадькома, висунулася голова.

— Здрастуйте вам. А де, пане, можна набирати груші.

— А... груші? — вдаючи байдужого, відказав Володимир Петрович. — А іди у сад, там у мене їх багато сухих стоїть, рубай та бери.

— Що-о? Жартуєте, пане — не гаразд заховуючи роздраження одказав покупець.

— Чому жартую? Ти що купив?.. Сухі груші?.. Отож сухі груші і є.

Жид злякався і розлютувався. Сеж шахрайство. Якби постать Володимира Петровича не була така могутня, до-

велосяб йому наслухатися, але величезний зріст його та здоровенні руки вязали покупцеві язика.

— Ну що з того, думав він, хочби і посадили сього гицля, коли він мене убезвічить? А ще наскочиш часом на такого суддю, що не схоче дуже карати за жидівські пейси, Ну?.. До двацяти пяти карбованців кари... Буду мати з того удовольствіє.

І він стримався.

— То добре, що пану весело і пан жартують, алеж я маю да-га-вор, а то таки не добре буде для пана, якщо я приставлю його до суду. Я розумію, панові треба було грошей, а ніхто не позичав панові, так пан позичили хитрощами у бідного жидка, — ну, нехай! Алеж мої гроші не мусять пропасти. Я поборгую панові до молотьби, я бачив у пана добрий хліб, але за цей час я-б заробив на свої гроші, то мусітимуть пан повернути мені їх з процентом.

— З процентом? З яким?

— Ну я заробивби не менше, як стільки, скільки узяли пан, то маєте повернути стільки та знов стільки.

— Ах ти чортів сину. А якби ти проробив?

— Що значить? Пачимуб це проробив?

Розпочався торг. Довго спорилися, поки в кінці Володимир Петрович мусів погодитися віддати після молотьби капітал, а за процент ще половину капіталу.

— Та ще заплатіть зараз фірманам, бо тож ви винні, що вони дурно проїздили.

— Так зверни мені умову, а я напишу тобі вексель.

— Ні вже краще нехай до розсчоту да-га-вор полежить у мене — делікатно одхилив сю пропозицію покупець.

Мусів ще Володимир Петрович гостити його горілкою, крашанками, маслом, оселедцем та чаєм; єдина їжа, яку чомусь дозволяється жидам їсти у чужинців.

Хоч хліб у Володимира Петровича і зародив, але без грошей і з такими „формами кредиту“ годі було хазяйнувати і він оренду покинув. Пристроївся за помішника до знайомого ремонтіра, а до того і сам менжував кіньми. На конях він тямкував. З сього часу по усіх ярмарках можно було завжди бачити гладку його постать, як, шкутільгаючи під своєю вагою, перекочується вона по точку поміж кіньми та похвиськує батогом.

Для себе купував Володимир Петрович не все добрі коні, найчастіше такі, що мали вигляд добрих, та мали якийсь ганч, такий, що його легко було залічити або хоч замазати тай наділити їх покупцеві наче путніх.

Переконати Володимира Петровича, що се несовісно, було нечужливо.

— Се-ж не що інше, а коні — і він твердо тримався думки, що на конях шахрайство не — шахрайство і дурити на конях — не гріх. — Дивись, що купуєш.

Одного разу продав він навіть комусь сапатоного коня та слідом і на сміх, і для перестороги послав покупцеві гостинця — пів дюжини хусточок, витирати коневі носа.

Якось усіма поважаний місцевий лікар, в якого лікувався ввесь повіт тай сам Володимир Петрович, сподіваючись, що одурити його той посоромиться, попрсхав його, як знавця, купити пару коней, щоб їздити по недужих, тай заплатив за їх Володимирові Петровичові, і не глянувши на коні. Та тільки він вперше виїхав у позіт, коні покривіли. Виявилось, що у одного репнуте копито і замазане, а у другого залічозачий мокрець і коні нічого не варті.

Лікар прикинувся до часу, що не помітив, і коли Володимир Петрович спитав, чи коні добрі, подякував, що й дуже.

Здивовано глянув той на лікаря і навіть посумнівався, чи не помиливсь та не продав замість браку чогось путнього.

Але траплялося з Володимиром Петровичем, що він обідався і незабаром це сталося знову. Череву здулося, в середині наче хтось ріже, а він над усе боявся смерті.

Погнав сина по лікаря.

Той одразу й приїхав, та, розуміючи, що хвороба не страшна, став на дверях і сміючись каже:

— Не хочу лікувати вас, Володимире Петровичу, бо ви — жулик.

— А, їй Богу, жулик голубчику, їй Богу, жулик! — з переляку на все годився Володимир Петрович. — Ой рятуйте скоріше, ой пропадаю!

— Та ви-ж мошенник, Володимире Петровичу, ви-ж мене одурили на конях — сміється лікар.

— Ой одурив, голубчику, таки одурив, простіть, рятуйте. Ой умру.

— Льонька! Льонька! — не своїм голосом зняв на сина крик недужий. — Біжи мені, йолопе, зараз до стайні, од-

веди Миколі Івановичу найкращу пару, забери собі отих калік! Ой скоріше рятуйте, скоріше!

Щось поворожив Микола Іванович і швидко слабому полекшало зразу-ж звелів він принести лікери, гостив лікаря та і сам частував од шлунку.

А Микола Іванович посміхався: — Дурня ви справили, Володимире Петровичу, нічого у вас страшного не було, а ви за такий пустяк яких коней мені віддали за ту каліч.

— Годі вже вам докоряти, — просився той, але не няв віри: — Де пак пустяк, коли так болить. Чи дорого чоловікові умерти.

Роки йшли і вже тяжко стало Володимирові Петровичові по ярмарках бігати, почав він прохатися на службу і дякуючи кривнякам був призначений за помішника поліцейстера до Кременчуку.

Кременчук чималий і торговельний город, заселений переважно жидами. Там часто траплялося, що добре заасекуровавши свої будинки, власники самі їх підпалювали, щоб дістати добру асекурацію. Сей злочин взагалі не легко відкрити, але громадянство, а надто поліція досвідним оком завжди його угадують.

На такі пожежі кременчуцький поліцейстер любив виїздити сам і роблячи порядок, звичайно напускався на власника:

— Я тобі, такий сякий, 300 разів казав, краще глядіти огню.

— Я тобі 1000 разів наказував стерегти пильно!

Усі знали, що се означає, що власник мусітиме заплатити поліцейстиру хто 300 а хто і 1000 карбованців, дивлячись по вартості будинку.

Коли зрідка поліцейстиру їхати на пожежу було не можна, охоче відбував сю службу за його Володимир Петрович, додержуючись такого ряду. Малися у Кременчуці для поліції і інші заробітки і Володимир Петрович жив там не погано. Там він і упокоївся року Божого 1901.

Пан Лагода

Памятаю я мого хрещеного батька, Олександра Івановича Лагоду з того часу, як мені було пять років, себто з 1871 року.

Олександр Іванович був високий, з помітною вже сивиною пан, з чималою лисиною над лобом, по якій зрідка стирчав до гори сивий пушок. Довгий закрючений ніс його звисав аж до середини вусів, а твердий як дріт обрідний волос на їх накрострубачувався різно. Сам він був високий, худий, у зморщках **дж** на схудлому волі висіла шкіра, але червоновидий та міцний і завше тримався рівно та ходив швидксю, молодою ходою.

Одягався Олександр Іванович навіть і вдома у чорного або темного коліру сурдут, правий рукав якого, на дитяче око, чомусь чудно звисав і теліпався. Олександрові Івановичеві було одрізано правицю вище ліктя, та мені ніхто тоді сього не казав, а я довго не помічав чи не розбірав.

Сталося се років з девять чи вісім давніше. Невдовзі по скасуванню кріпацтва, за якого панський хліб селяне молотили ціпами цілісіньку зиму, хоч сіялося тоді хліба і по економіях небагато, надумавсь Лагода купити кінську молотильню. Коли її привезено, се було новиною у тій околиці і наймити не вміли гаразд коло неї робити. Навідавшись на тік, Олександр Іванович розгнівався, — молотилося мляво, не вибивалося гаразд,.. заведено нагукав і вилаявся, але розуміючи, що самою лайкою не порадиш, а треба людям показати і навчити, одсторонив барабанщика та зачав сам пхати снопи у барабан. Та чї через те, що гнівався, чи через те, що подавав дуже швидко, щоб і з наймитів швидкої роботи вимагати, а за пів години барабаном захопило йому рукав та потягло і руку.

Біль був страшний — Стій! — не своїм голосом зкричав Лагода — Стій, матері вашій чорт. Спини машину!

Та люде і самі вже помітили, кинулися до приводу, спинили коней, зірвали паса, машина усе крутилася, тягла та жмакала Олександрові Івановичові руку.

А він оперся, кусав собі губи та наче гарчав:

— Брешеш! Що взяла, бери, більше не дам.

Коли нарешті машина остаточно спинилася, руку було потрощено трохи вище ліктя. З тяжким болем витягли з барабана розчавлене м'ясиво, з якого дзюріла кров.

Тмяними очима глянув Лагода на те, що за кілька хвиль було його рукою і по губах йому просунулася сумна усмішка, але він не застогнав.

Щоб умотати потрощену, змішану з уривками шмаття та одягу руку, принесли свитку котрогось з робітників, у кого була чистіша, сів Олександр Іванович на якісь глабці,

що випадково стояли на току запряжені та, не заїздячи до горниць, бо жінки не було дома, поїхала до міста, звелів і себе везти туди до лікарів. До міста було вісім верств, Олександр Іванович без перестанку палив одну за одною товсті сигари, які палив завжди, і не подавав голосу. Його поривали, зміщані у якусь дивню єдність, почуття: жаль до себе і лютість на те що сталося, докір собі, що сам сьому винен і ремство на Бога... Як-же я тепер житиму, зринало йому раз у раз у голові: — Калікою? — він сціплював зуби, щоб не застогнати.

Вже недалеко від міста стріла його, вертаючись до дому саньми, запряженими чотирма добрими кіньми, жінка.

— Ось пан ідуть... та на глабцях... що таке? — звернувся до неї кучер.

Вона злякалася, ледве встигла спитати: — Що сталося? і, глянувши на чоловіка та почувши перші слова відповіді, зомліла.

— Таке! — криво посміхуючись буркнув Лагода: — Кому лихо, а з ким панькатися треба...

Лікарі були знайомі. Зразу зійшлося їх троє, не довго і дивилися.

— Щож робити, Олександре Івановичу, треба руку різати і зараз, а то гірше буде...

— Знаю! — одрубав Лагода і не признався, що досі ще ворушилася хоч мала надія: може звяжуть, може зростеться, може не різатимуть.

— І вище ліктя, оттак — показав один, надаючи своєму голосу наголос співчуття.

— Знаю.

— То будемо хльороформувати.

— Ні, сього не треба, витримаю і так.

— Болітиме-ж дуже тай довго, треба кістку пиляти...

— Пусте.

І коли його роздягли, обмили руку, затамували кров, він, оперши руку на стіл, тримав її ввесь час, поки тяглася операція і тільки смоктав сигару.

— Се вже кінець? — спитав він тільки, коли решту руки обмотали та завязали.

— Не чоловік, а камінь — дивувалися лікарі.

— Дайте тепер велику чарку коняку — зажадав недужий.

— Як-же її брати? пожартував він, коли чарку внесено. — Треба майкутом привчатися...

Рука трохи тремтіла, але він доніс до рота чарку не розхлюпавши, а вихиливши сказав: — Оце добре.

Безперечно у сьому було щось удане, щось роблене, щось самому собі наказане, відповідно тому, яка поведінка для такого випадку здавалася йому кращою, але всі стояли вражені і здивовані.

Прийшла жінка, вона ревно плакала, часом заходилася і стогнала...

— Чого ти? — обізвався Олександр Іванович — хиба мало по світу калік ходить? — Живуть якось, житиму і я... Сам винен.

Лагода походив з одного з старих українських родів, з часів ще Богдана Хмельницького, але земельна власність його, як на ті часи, не була великою, усіх 700 — 750 десятин: невеликий маєток, де він мешкав, десятин на 250 при великому селі, що було колись сотенним містечком, та другий, десятин на 500, верстів за 15 звідти.

У сотенному містечку Лагодам мабуть не можна було розпросторитися і двір Олександра Івановича був вузький, притиснений з обох боків козачими грунтами. Він був таки і великий, але надто довгий і тягнувся аж до лук та болот, що належали теж Олександрові Івановичові. Через болото було висипано греблю на острів, де була його левада. На вулиці за штахетником стояли невеликі старосвітські горниці на 7 кімнат, а по обидва боки горниць були два садки, кожен не більший од звичайного козачого ґрунту.

В господарстві Лагода не кохався, ніяких агрономічних книжок не читав, а хазяйнував по старовині. Ще у меншому маєтку, де жив, він трохи присівав хліба, для потреби своєї економії та насажував чимало тютюну на продаж, а у більшому усю землю пустив під пастівники та сіножаті і викохував коні. Коли—ж і засівав там якийсь клопоть, так лише на те, щоб поновити пирій. Коні та ліс, було єдине, що він вподобав з господарства і що року надсажував він у більшому маєтку з десятину ліса коло дворища. Маючи десятин з 70 болота, він силкувався його висушити і що року копав по йому рови, та і се робив по старовині, не питаючи поради фэховців. Коштувало се йому дорого, а наслідки були невеликі, але як робив так робив і ніяких порад слухати не хотів, бо до агрономії ставився з недовірям:—Ще знайшли науку—посміхувався він. — Розумний селянин — найкращий професор на сю науку.

Дарма що жив він ощадно, а не гірше од інших середньої заможности панів. У дворі, у полі, як і у горницях скрізь були у його надзвичайний ряд, чепурнота та догляд. Ні в одному панському домі на усю околицю не блищали так поли, клямки, меблі, не були так попригонені двері та вікна, так докладно понаклеювані шпалери. Ні у одному сусідньому панському домі не виглядали такими новими і не жили так довго усі речі. Ніде так мало не билосся і не розкрадалося посуду, білизни та іншої всячини, як у Лагоди.

Оженився він вже не у молодому віці, а взяв молоденьку, хоч і не красуню, та дуже милу і доброї вдачі жінку. Був він старіший од неї на 25 років і дівчина довго не хотіла йти за його, побивалася, плакала, та батьки звеліли і пішла. Але якось так сталося, що не вона керувала старим чоловіком, не він догоджав та панькався з нею, а вона упадала коло його, корилася йому в усьому аж так, що і господою порядкувала і сама одягалася не по своїй впадобі, а як він жадав. Правда, він не поневірявся з неї, був навіть привітний до неї, але якось звисока, наче хтось незміряно вищий та розумніший, а незабаром почав і зражувати її на її-ж очах.

Жили у Лагод дві старі бідні родички, одна його, одна її. Обидві власне не мали жадних окреслених обов'язків тай не одержували жадної платні, але вони усе були до послуг, виконували усякі доручення, а мали за те хату, їжу, часом якийсь гостинець... Олександр Іванович ставився до їх завжди рівно, ввічливо, навіть привітно, та чомусь їм не могло б і на думку упасти зробити щось не так як він уподобав, проступити хоч у малому його волю, не догодити йому. З панею вони могли як коли і поспоритися і не послухати її, з Олександром Івановичем се здавалося б і їм самим чимсь неможливим. Становище їхнє у господині було не певне і неусталене, було у йому щось понижуюче, що швидше угадувалося ніж висловлювалося або виявлялося. Так, коли мене привозили до хрещеного батька, я мусів „шаркнути ніжкою“ господарям, господині поцілувати руку, а тоді привитатися і до усіх пань, мусів і їм „шаркати ніжкою“, але цілувати рук вже не мусів і, хоч сього мені не казали, се відчувалося.

Серед тодішнього панства середньої заможности, яке взагалі не багато читало та не мало вироблених поглядів, так що від тієїж людини доводилося часто чути протилежні думки. Олександр Іванович був більше розвинений. З року

у рік передплачував він для себе той самий місячник „Вестнік Європи“, передплачував і „Современник“ і „Русській Вестнік“, але сі більше для жінки. — Щоб мала — як він казав, — більше романців читати, — а сам же читав з їх тільки дещо. Іх через час перечитавши, відносили та склали у коморі без палітурок, „Вестнека Європи“ Лагода заводив у палітурки та ставляв до шафи. Чи була у його національна свідомість та почуття до України?

Чи тримався він українофільських поглядів, я не знаю. Здається він ніколи не виявляв сього серед товариства, але серед добрих знайомих і дома він любив розмовляти по українськи, а у бібліотеці у його на почесному місці стояли „Основа“, за весь час її видання, та „Історія Малороссії“ Бантиша Каменського.

Отже можна булоб думати, що по поглядах Лагода був прогресістом ще може і з деяким народницьким настроєм, а тим часом сусіди пани розказували за його та судили його за те, що за кріпацтва він був жорстоким з своїми селянами. Деспотом був він і з жінкою, з висока та брутално поводився і з своїм старим батьком, дарма, що тоді на Україні у родинному ладі заховувалося ще багато патріархального, а неповага до батьків гостро осужувалася та траплялися ще і такі родини, у котрих і сорокалітні сини не сміли без батькового дозволу сісти при батькові... Та про Лагоду розповідали зовсім неподібне і судили.

Якось залетіла у хату оса і калаталася об шибку. Старий боявся ос і сказав синові: — Одчини бо вікно, а то ще укусе.

Олександрові Івановичові не хотілося вставати і він одказав з досадою: — Хиба-ж осі кусаються, вони жаляться.

Батько уперся: — Кусаються.

Тоді Олександр Іванович підвівся, одрізав осі голову ножицями та пропонував батькові:

— Як що вона кусається, торкнітья пучкою, аже рота нема...

Той торкнувся і скрикнув опечений.

— Ото-ж не спортеся, коли не знаєте, — научав глузуючи син.

Вдруге мали вони з батьком разом їхати до сусідів, та старий довго збірався і Олександр Іванович не схотів дожидати — поїхав уперед своїми кінями сам.

— А де-ж Іван Олександрович? — питалися господарі, витаючись.

— Та тож бламанже, поки-ж його довезуть — без жадної поваги жартував той.

А про те зі мною, я був тоді малим хлопцем, той суворий чоловік поводився мягко та приязно, так що у мене в самого не могло і виникнути підозріння про його жорстокість та деспотизм. Чомусь він з своєю невеликою лисою головою, довгим носом, рідкими вусами та з своїм волом, справляв на мене вражіння малюнка струса з моїх дитячих книжок і, якимось пустуючи, я причепився до його, бігаючи довкола:

— Дядько струс! Дядько струс!

Він вловив мене лівою рукою, сів на ослонець, поставив мене собі між ноги і злегка натискуючи їми спитав:

— А що будеш дражнитися струсом? — спитав.

— А то як-же.

— Трохи подумавши, я відповів: — Ну... не буду — бо хоч дядько без жадного сумніву струса таки нагадував, але я зрозумів, що зробив щось, чого робити не годилося.

Він погладив мене по голові і пустив: — Гляди!

Роки йшли, Олександр Іванович, здавалося, не старівся, все був такий-же ставний та червоний на виду, ходив так само швидко та твердою ногою, але лихо підкрадалося. Не знати з чого на нозі прикинувся „антонів огонь“ і вона почала чорніти. Чи Лагода не зразу звернувся до лікарів, чи вони чого не доглядили, але хвороба розпросторилася остільки, що єдиний порятунок залишився одрізати ногу.

Коли, після довгих вагань, таки зважилися сказати се Олександрові Івановичові, він на хвилину остовпів, та відітхнувши сказав рішуче:

— Не хочу.

— Олександр Івановичу, без того буде дуже недобре, без того ми не зможемо врятувати вас... і ми радимо одрізати тільки по кісточку, бо... казали лікарі.

— Тобто без руки та ще й без ноги бути? — суворо спитав недужий.

— Однаковож ноги не буде... Воно йтиме все вище, аж до серця...

— Задушить? Хай душить...

— Будете тяжко страждати. Се тяжкий біль... Хвороба тягнеться довго...

— Дарма.

І переконати та умовити його не змогли.

Як і казали лікарі, хвороба посувалася поволі, тяглася кілька місяців, все вище і вище, пекло як вогнем... І ані разу не застогнав Олександр Іванович, а коли робилося зовсім не сила терпіти, наче пригладжуючи решту волосся на голові, скуб він їх з цілої сили. Нарешті упокоївся.

Побиватися дуже не було кому. Жінка плакала, згадувала, поминала, але наче їй стало легше жити, наче одпочивала. Дуже близько приятелів не було, громадянство швидко забуло тай щоб йому було згадувати!.. Тільки зрідка пригада було хтось та дивує на кремязну вдачу небіжчика

Образки стародавнього життя.

I.

ЛУБНІ.

До кінця XIX сторіччя, коли повз Лубні проведено залізницю, вони, дарма на свій тисячорічний вік, були зовсім малим та тихим містом. Ще у вісімдесятих роках XIX віку людність у Лубнях не перевищала 9000—10000 мешканців і довгий час не зростала. Очевидячки багато Лубенців розтікалося хто куди з сього затишного місця, не маючи що робити дома.

Та, дарма на свою малолюдність, Лубні, дякуючи тому, що стояли у самому осередку губернії, були її другим адміністративним центром. Пріч звичайних повітових інституцій у Лубнях був другий на губернію окружний суд, другі на губернію хлопча клясична й дівоча гімназії та ще бурса. Але і се не збільшило лубенської людности, а тільки трохи змінило вигляд будинків: у місті малося більше чепурніших, хоч і малих та одноповерхових горничок, ніж звичайно буває по малих повітових містах, малося навіть з 9—10 двохповерхих кам'яниць і може з двацять півтораповерхих, але більшість домів були дильовані, мазані, повкривані очеретом чи шалівкою, вросли у землю, а вікна в їх були більше завширшки ніж заввишки.

Лубні стоять над Сулою на високому, стрімкому її березі. Се була колись мабуть грізна фортеця князя Володимира Святого, збудована ним на межі своєї держави. Під горою блакитною стежкою вється по широких зелених луках

Сула. За річкою, ген верствів на 20 здіймається степ, а по йому подекуди бовваніють кущі хуторів та сіл у садках. То були тоді ще „степи і вежі половецькі“. Та нічого не памятають лубенці ні за ті часи, ні за пізніщі, блищі до їх, хоч і було-б за що згадувати про минуле Лубень і за ті пізніші часи, хоч за 3, за 4 верстви од Лубень на завороті берегової гори, на такому ж стрімкому березі, серед ліса стоїть монастир, заснований ще за Вишневецьких, у якому муровану велику церкву, що і досі пишається, блищить золотими хрестами, поїставив гетьман Самійлович, а монастирі колись все зберігали память про старовину... Та усе забулося за щоденними клопотами, заспалося, заспівалося дівочими співами на вулиці, зникло з памяти в обіймах дівочих, в сварках з лихими жінками, таї тихо пливе лубенське життя, а коли життя тихо пливе, то й час тягнеться, усе здається давнім, давнім, колись то воно було...

Оббіралось для Лубень місце придатне для оборони від ворога. Глибокі яри оточують місто з усіх боків, позаплутувалися і в середину його. З однієї до другої вулиці, хоч і йдуть вони сливе рівнобіжно, не скрізь легко перейти просто, часом треба звертатися у середину міста на базар, звідки обидві вони починаються. На найвищій горі, що круто спускається до річки, оточена звідусіль ярами, порожній здичавілий майдан, а довкола його, як вінок на чолі гори, високі вали—єдине, що залишилося оди колишньої фортеці; у місті і поза містом і по інших високих горбах якісь печища, звали ровів та валів, але у Лубенців не допитаєшся, що то за руїни, тільки два-три лубенські інтелігенти, що з книжок, не з переказів знають про минуле Лубень, змагаються між собою про те, де на яких місцях що було.

Місто усе в садках. Малися дворища з садками, з левадами по 5—6 десятин, три чотири навіть по 20 — 30 десятин. Одна вулиця завдовжки з верству, а з одної її сторони було тільки 5 дворів, а з другої може з 20. Міщане мешкали переважно по ярах, там були їхні садки і їхні хати, там було своє особливе життя. В осередку міста на горі церква, базар, крамниці, інституції, дворища купецтва, панів, майстрових та декільки „постояльних дворів“, тоді гостинцями їх не йменовано. Крамниці були деревляні, давні, цілком почорнілі, покривані шалівкою, нераз латаню, порослою зеленим килимом моху.

На ярмарки збіралось до міста повно люду, чимало — і базарних днів, але звичайних днів та ще в спеку, а надто

в ті часи, коли урядовці на службі, а школярі по школах, глянеш часом в подовж вулиці, ані духа. Тогочасні лубенські крамарі сливе усі походили з старожитніх місцевих родів крамарських і переважно були Українці по походженню, хоч здебільшого зденаціоналізовані, душе навіть від панства. Таке вражіння справляли на їх московські мільонщики, що наїздили на великий ярмарок (що збиравсь щорічно на Іллю попереду у Ромнах а пізніш у Полтаві) у яких наші крамарі закуповували товари на рік, що вони з усіх сил намагалися підробляти і мову, і вбрання, і саме обличча на їхню форму під московські. Не дуже те їм велося і видавало смішно, але своє, рідне таке затрачувалося.

Та і в комерційному, як і в національному відношенні сі нащадки старих українських крамарських родів були не міцні і несталі. Один по одному спродували вони своє предківське діло та замикалися від усього світу по своїх обгороджених високими парканами, зарослих густими садками дворищах, сливе ні в кого не буваючи і нікого до себе не запрохучи. Жили відрізнено від усього громадянства. Знатися з панами та старшими урядовцями не дозволяв гонор-боязнь, щоб ті не ставилися звисока, та почуття своєї, порівняючи до їх, неосвічености. Перед міщанами вже самі крамарі заносилися, а між собою в їх часто бував за давній час нелад і добре було, як що в кого з їх знаходилося „з своєї братії“ 2—3 приятелі, щоб грати у карти, збираючися в рядигоди один в одного.

Грошей за тих часів було не багато. Людина, що мала 20 — 30, а надто 50 тисячів, вважалася вже заможньою і за гроші платилися великі відсотки. Отже, спродавшись, сі колишні крамарі охоче бавилися лихварством.

Де в кого з їх позабірали крамниці, часто розжившись крадіжкою з їхнього-ж добра, їхні прикащики, але і сі звичайно не витримували довше як 20—30 років. Загальний же плін життя йшов у тому напрямі, що лубенська торгівля де далі переходила до жидів. У середині ХІХ сторіча їх було у Лубнах зовсім не багато, а на початку ХХ трохи не усі крамниці, нові побудовані заводи та фабрики, сливе половина домів у осередку міста належали їм. Вони наїздили зза Дніпра і повоювали місто, забіраючи до своїх рук усі діла старі і нові. Деякі з їх руйнувалося та зникало десь, а деякі розживався і міцно займав позицію.

Навіть ремісла в значній мірі переходили до жидів. Старі місцеві ремісники, такі поважні, з деякими цеховими

традиціями, привітні, але без лестощів, що гаразд знали не тільки кожного городянина, не тільки навички кожного з їх, а і те кому коли треба буде справляти нову одягу чи чоботи, десь зникали і на їх місце приходили задніпрянські жиди, вибиваючи з батьківського діла і полтавських жидів. Цуралися вони тільки тих ремісел, які вимагали тяжкої праці або здавалися їм небезпечними, так на пр. ковалів. бляхарів та мулярів жидів не було.

Лубенська промисловість тепер вже значно більша, у 70-х роках ХІХ сторіччя обмежувалася одним топчаком крупчатнею, виробленого яким крупчатного борошна вистачало на весь повіт, бо не сірий хліб їли що дня може скільки родин, а решта хиба у свята, та ще невеликою броварнею, збудованою зайшлим німцем, котрому упала щаслива думка конкурувати з горілкою та привчати лубенців, хоч коли не коли, натомісць неї випити пива.

Мався в Лубнях ще оден розділ мешканців — вислужені урядовці або їхні нащадки, що так чи інше придбали собі тут дімки та осілися. Сі ходили вже у піджаках, розмовляли хто по українському, хто по московському з українською вимовою та з великою домішкою українських слів. Іменовано їх звичайно „панамі“, хоч більшість з їх дворянами не була, на крамарів же тоді ніхто не казав „пани“, казали „хазяїн“

З поміж сих вислужених урядовців з домішкою крамарів і оббірано тоді переважно гласних до думи. Найдуше пеклувалися сі гласні тим, якби зменчити міські видатки, а найкраще булоб, якби се було можливо, хоч і зовсім од їх здихатися. Кожен і найменчий незвичкий видаток викликав серед їх велике невдоволення. На жадання директора гімназії лубенська дума якось зробила постанову засадити сквер напроти гімназії. Засаджувати доводилося не більше як пів десятини, садилося звичайне дике дерево, саженці накопувалися у лісі зразу за городом, отже видатки не могли бути великі, а якби не те, що сього бажалося директорові, а в багатьох гласних у гімназії вчилися діти, зроду не годиласяб дума на такі роскоші, та і так назбирав голова більшість. Директор міського банку, Черниш, докоряв гласним: „Грошей ні телень, а вони сквер заводять“.

На горі, якою їхалося до Лубень з цілої Засульської частини повіту по весні в осени робилося так грузько, що і вози і екіпажі частенько доводилося витягати звідти волами, іноді і ніякою силою не давалися витягти. Часом

і серед літа бовванів на тій горі такий загрузлий по весні тарантас чи фаєтон, власне вже тулуп з його, бо лубенські габелки авжеж не могли б не позрізати з покинутого екіпажу шкури, не повітягати подушок, не познімати клямок, а, де приступніше, і заліза. Та дарма на се, думі і на думку не впало вибрукувати гору, поки губерніяльне земство не зробило сього своїм коштом.

Ще один приклад того, якими заходами доводилося поборювати надмірну ощадність батьків повітових міст, наведу з життя, вже не Лубень, а Прилук.

Прилучане клопотали перед урядом, щоб одчинив у їх гімназію.

Уряд згодився, але з умовою, що місто само поставить гімназіяльний будинок. З великими труднощами довелося досягти прінціпіальної згоди на се думи, але з умовою не спішитись і розтягти видатки на декілька років. Першого року було виасигновано на половину потрібної цегли. Та коли прийшло до дальших асигнувань, більшість гласних затяглася. Лементували, що се і через силу тай ні до чого. Тільки щаслива думка, яка впала на думку гласному Кислому, переборола сю ощадність. Взявши слово побив він супротивників такою промовою: „Так щож з сього буде? Яке се хазяйнування? Цегли понавозили, тобто її назад одвозити?“

Від пятидесятих років ХІХ і до початку ХХ ст. славні були Лубні двома обивателями: українцем Опанасом Олексієвичем Свербієм та жидом Пейсахом Рувімовичем Хапковичем. Обидва були найбагатшими мешканцями Лубень. Опанас Олексієвич вмерши покинув маєтку на три міліони тай Пейсах Рувімович не менше. Обидва за молоду були голодранцями та торгували на базарі усяким дрібязком, обидва забагатіли у Лубнях, чого ніяк не вміли осягти інші лубенці, хоч, доконче, булиб не від того. Про те, з чого вони розжилися, по Лубням переказано цілі легенди, та се почалось не за моєї памяти. Я-ж застав обох вже досить заможними людьми, хоч тоді вони ще не досягли того багатства, яке назбирали остаточно.

II.

ОПАНАС ОЛЕКСІЄВИЧ СВЕРБІЙ

Вже і тоді Опанас Олексієвич мав залізну крамницю, мав левади та ліси під Лубнями, торгував лісом та млино-

вими колами, яких завше було повно у його дворищі. Жив він у власній чималій кам'яниці, у якій займав з жінкою дві кімнати, а решту пустив під „номері“, що правда перега- няючи двох дочок та сина з хати у хату, коли у якій не було постояльців. Номері були з усіма вигодами: з дубовими старомодними меблями, які Сverbій накуповував при нагоді „не дорого“, та з великою кількістю блощиць.

Бувши купцем, Опанас Олексієвич якось вихитрював та не брав гідії і писавсь міщанином. „Мені один лях розумно казав: що мені по титулі, як немає нічого у шкатулі“ перекручував він польську приказку. „Хиба і так не видно, хто я?“

Землю він часом мав, часом ні, бо купляв її тільки тоді, коли купцеві доводилося до скруту і то на те тільки, щоб як скорше її перепродати. І поки земля була у його, ніколи сам не хазяйнував на їй, а роздавав селянам у найми. „Жиди не дурно кажуть, що хліборобство — найгірший гешефт, гроші не обертаються. То для дурнів“ — казав він.

Гомоніли по Лубнях, посміхуючись: якось розміряв Сverbій селянам землю, ходила за їм ціла юрба. Трапилось одному чоловікові знайти на ниві дві копійки, так Опанас Олексієвич зняв бучу: „На моїй землі, то мої. Віддай!“ Тай гриз чоловікові голову, поки той з лайкою не кинув йому ті гроші межі очі. — „Дурень!“ вилаявся Опанас Олексієвич, ховаючи 2 копійки, тай по всьому.

На люде зодягав він якесь дивне убрання з дуже тонкої, скоріше жіночої ніж чоловічої матерії, не вгадаєш чи воно чемерка, чи довгий сюртук, а дома ходив найчастіш у самому жілеті, з під якого виглядали хухайка та підтяжки, пошиті жінкою з грубого полотна.

Був він високого росту, дуже широкий у плечах з круглою сутулою спиною та дебелими в'язами. Ззаду на пів голови світилася лисина. Здоровенний спухлий ніс, лоб та щоки на широких щелепах, зриті якимись червоно-синіми печерами по грубій та масній шкурі. Сірі з сталевим, злим блиском очі, дивились уперто без жадної гри та руху, не міняючи виразу.

У їх було дійсно щось гіпнотизуюче, що залякувало його робітників та прикащиків, позбавляючи їх охоти лінуватися або красти у його, а людей малої волі примушувало коритися йому на осліп і робити те, що він їм наказував, їм-же на шкоду, а йому на користь. Мабуть, дякуючи сьому, і управлявся він, дарма на неповоротну, мов ледачу по-

вільність рухів, сам стежити та керувати усіми своїми ділами, навіть в деякій мірі і хатнім господарством.

Ні на кого, ні на жінку, ні на дітей не звірявся він, усі гроші тримав у своїх руках і скупко видавав їх тільки тоді, коли вже ніяк обминути сього було не можна. Щоб не одурила, бува, і жінка, він і на базар ходив сам. Було наївшись, а їв він побагато та жадібно, перехреститься та, поглажуючи черево від задоволення, каже: — А мене жінка годує і, спасибі їй, добре годує.

І кожного разу, затаюючи своє роздраження, обзивалася жінка:

— І чим-би я вас, Опанасе Олексієвичу, добре годувала, як ви самі на базар ходите та що дешевшеньке та поганьшеньке, те і купуєте.

Дарма, що мав він усякі діла і поза домом, він здебільшого висижував дома чи у хаті, чи на лавці за ворітьми, по цілих годинах стежачи своїм застиглим поглядом за усім, що діялося на вулиці, за кождим, хто проходив повз його, мов той павук, що чатує на здобич.

Хоч і замолоду Опанас Олексієвич хваткий був, а таки помилявся часом. І досі соромно йому зробиться, як згадає. От хоч такий трапився тоді випадок. Опанас Олексієвич тоді ледве у колодочки почав вбиватися, тільки добра і мав, що невелику крамничку з бакалією та усячиною і торгував він у їй сам, бо ще прикащиків не мав.

Мешкав тоді у Лубнях такий барон фон Ф., тобто великопанського роду, колись служив у гвардії та чимсь прошепетився і ще молодим виражено його з полку і наказано до столиці не потикатися. Чомусь оселився він у Лубнях, купив дві кам'яниці та ливаду, ну і жив якимось, щоб добре — так ні, так і робити нічого не робив, ходив у проходку по вулицях, тільки і того, що ніхто у Лубнях так високо голови не носив і так звисока на усіх не поглядав як він. Чому службу покинув ніколи не хвалився. Нездужаю — каже, тай все.

І почав той барон учащати до крамнички Опанаса Олексієвича, мов на розмову. Саме тоді жінка Опанаса Олексієвича наварила варення, а він понаставляв збаночки з їми на стільці у крамниці щоб на видноці... та чомусь незабаром почав тих збаночок не долічуватися. На кого не думав не покажется, треба пристерегти і приумів Опанас Олексієвич — обмотав передню збаночку за шийку танкою

довгою шпагатиною, а кінець шпагатини прив'язав так, щоб не помітно, до стільця тай дожидається, що буде.

Аж се надходить барон. Розсівся мов на гостинах, тієї, сієї розказує, а далі загадує показати якусь бакалію, що на горішній полиці стоїть. Поліз Опанас Олексієвич, зняв, показує. Барон за ціну питається, — дорого, каже, і гатунок не той. Мені инчої треба. — Так і не купив. Посидів ще трохи. Ну, каже, бувайте здорові, і не ручкаючись до дверей, а шпагатина натяглась і не пускає. Як лазив Сverbій по бакалію, барон швиденько скрайню збаночку до кишені у пальті запхнув.

— Так се ви, пане, в мене варення викрадаєте, а я його і давно не долічуся!

Затикався барон, щось хоче сказати, — слова не вимовить.

— Ну заждіть! Зараз поліцію гукну.

Одпрохується барон.—Що хочете беріть.

— Не хочу нічого... А! давайте сто карбованців. Хиба я знаю скільки ви в мене чого повиносили...

І не змагався той, виняв гроші та мерщій з крамниці. Отже і досі робиться Опанасові Олексієвичові і соромно, і прикро, як про се згадає. Деж пак пошився у дурні. Зробити умів, а використувати не стало тями. Де-б можна було у пана хоч і цілу камяницю забрати, а на сто карбованців поквапився...

Мабуть і постояльного двора держав Сverbій не так за ради прибутку, бо скільки їх, тих постояльців, могло бути в ті часи у Лубнях, а за ради того, щоб випитувати в тих, що заїздили до його, як ідуть чиї справи та що вони і знайомі їхні збираються робити.

Вже не молодий пан Місюра мав на Лубенщині невеликий, десятин з 300—400, але дуже гарний маєток з предковичним лісом десятин з 100. Був він удовець та мав тільки одного дорослого вже сина, який з їм не жив, а служив десь.

Якось приїхав той син до батька на літні гостини і стався між ними нелад так, що після гострої розмови син покинув батькову хату і поїхав ніби на службу, хоч термін його одпуску був ще не скоро.

Розгніваний батько приїхав розважитися до Лубень став у Сverb я на постояльному і загуляв, а не маючи приятелів, щоб їм побідкатися на свої неприємности; почав підпилий скаржитися та лаяти сина Сverbієві. Сverbій одразу

зміркував, що зможе тут пожитися, пив з паном, захоплювався і його пити, ще часом і від себе становив вина чи горілки, надолужуючи тим, що приписував на рахунках та вигравав з Місюри у стукалку.

— Що се ви, Опанасе Олексієвичу, так розходилися? — аж лякалася жінка.

— Мовчи. Се не жіночого розуму діло. Побачиш опісля.

Тяглося так днів з двоє. І як Місюра зп'яніє, Свербій, мов зненацька, і кине слово за його сина, підюжуючи старого неначе з співчуття.

— Лихо тепер з тими дітьми. Я такого сина не схотів би і знати, нічогісінько яб йому не покинув. Не хоче батька шанувати, хай сам на себе вистаровується.

А п'яний Місюра лупав очима та з вдячності ліз цілуватися.

Через час, немов розмірковуючи над справою, закинув Опанас Олексієвич.

— І нащо вам з тим маєтком возитися? Для кого і для чого? Спродалиб його тай жилиб при старости любенько та спокійненько у місті.

— Ну як таки так?

— Бо, бачитеж, маєток у вас предківський, а од предківського по закону одинця сина одсторонити не вільно. От він з батька і кпить та свої фіглі показує. Чогоб він вам корився, як не боїться.

А булаб у вас не земля, а гроші, рачкиб він плазував перед вами...

Місюра аж очі вирячив, йому така можливість вподобалася.

— Так комуж його продати?

— Ну... знайшлося-б... Може і я у вас купив би, так за ради вас тільки купив би...

Ще днів з двоє пропіячили Місюра з Свербієм, часто звертаючись до сього питання, і поробилися чисто приятелі. Нарешті сторжилися.

— Як робить, то робить, сказав якось Свербій. Скільки-ж ви за свій хутір правите?

Місюра, який ніколи нічого не підраховував і не знав вартости свого маєтку, і так подав малу ціну, та Свербій з неї ще почав виторговувати.

— Треба скинути. Я-ж тільки, щоб вас визволити, купую. Мені воно, самі знаєте, ні до чого, я у господарстві не кохаюся...

— А ліс?

— Ну лісок - точно... так ото тільки і того.

З п'яна і купчу у нотаря зробили та так, що усе, що не малося у дворі чи горницях, уся худоба, усі меблі до останнього цурупалка переходило Свєрбієві за тіж гроші.

Прокинувшись вранці, Місюра аж тремтів з перепою, голова боліла, **Ят** не розколеться, а таки, хоч не зразу, згадав, що зробив вчора купчу і ся згадка прикро вразила його. Проте він не в силі був зупинитися на сій думці остаточно, тільки чомусь дуже схотілося довідатися до дому і він звелів запрягати. Опанас Олексієвич вийшов на рундук його проводити та вже зовсім не такий привітний та приятний як попередніх днів і, коли Місюра сідав у фаєтона, нагадав йому, гостро дивлячись своїм сталевим поглядом:

— Вам же, пане, тепер треба квартирі собі шукати, бо тижнів за двоє мабуть і купчу затвердять, а я сьогодні послав туди свого чоловіка, ви-ж даєте йому у вас притулок покишо?

— Авжеж, авжеж — похапки одказав Місюра, а серце йому заколотилося і затріпотіло.—Чи він боїться, щоб я чогось не вкрав, що посила чоловіка вивіряти мене?—подумав він з досадою. — Поганяй швидче! гукнув він машталірові, аби скоріше не бачити Опанаса Олексієвича.

Коли другого дня Місюра роздумався та схаменувся, журба, одчай, тяжкий ляк обхопили його. Що я наробив, Що я наробив? Тут-же у садку поховані мої батьки і діди, тут я народився, тут звук, що син скаже?.. І за скільки продав? за дурницю?.. Боже! Боже! Не знаходив він собі місця

Промордувавшись цілісінький день і ніч Місюра наважився їхати до Опанаса Олексієвича проситися, щоб освободив од продажі. Усю дорогу хвилювання, сором та неспокій шарпали його, пекло коло серця. Він не міг спокійно чекати та одно поганяв машталіра, але якась надія таки ворушилася. Все думалося: не може-ж бути, щоб Опанас Олексієвич не змилувався. Що-ж тоді буде? Це неможливо, він-же приятель, тай купив тільки для мене. Аже сам Місюра зроду не неволив-би, хоч би і стороннього чоловіка, продати йому те, чого він продавати не хоче, тільки тому, що з п'яна той підписав купчу, яку в його видурено...

Та дійшовши до сієї думки, Місюра з одчаєм гонив її. Аже Опанас Олексієвич добра людина, бо як ні, якщо він шахрай або мот, тоді пропало усе!.. Хвилинами, коли не-

спокій чомусь втишувався, Місюра навіть починав дуже журитися не за маєтком, а за тими збитками, що сам наробив собі своєю необачністю. Пропадуть гербові за купчу і таке інше. Остільки таких хвиль здавалося йому неможливим, щоб Свербій не знищив купчої... Але такі хвили не тривали довго.

Пятнадцять верств до Лубень тяглися, здалося йому, без кінця. Несміливо уступився він до хати Опанаса Олексієвича і несміливо здалеку почав своє прохання...

Та Опанас Олексієвич не схотів марно гаяти часу на нікчемні балачки, мовляв, пішов йому одразу на зустріч.

— Так що-ж се? Назад тільки раки лазять. Ні, пане, ясиого так дурно не віддаю.

— Ви ж подумайте, що зі мною буде. Що скаже син. Що люде казатимуть.

— А мені яке діло?

— Та ви-ж за ніщо моє добро в мене забрали...

— А ви купчу самі підписували чи ні?

— Та я-ж не читав.

— То було читати...

— Ви-ж самі мені прирадили, я за вашою порадою її зробив.

— Ну, булюб думати, що вам радять.

— Ви-ж казали, що воно вам не потрібне, що ви як приятель для мене тільки і купуєте.

— Годі, пане, казаному кінця немає, а які ми з вами приятелі? Ви-ж зі мною свині не пасли. Я, як малий був, свині пас, а ви тоді на перинках спочивали. Тепер і я хочу на перинках полежати.

У голосі в його пріч хижої жадоби клекотіла ненависть, ненависть до панів. Чулося, що йому приємно було зробити боляче, насміятися з людини саме через те, що ся людина зветься паном.

Похилений, прибитий сидів кілька хвилин Місюра і раптом зірвавшись, упав до ніг Опанасові Олексієвичові.

— Помилуйте, зглянтесь візьміть штрапа, але верніть, застогнав він, відчуваючи кожною цяткою своєї істоти страшний біль свого пониження.

— Е ні, пане, що до моїх рук прийшло, я того не вертаю, — ще з душою злістю одказав Опанас Олексієвич. Не морочте мені голови, підведіться та йдіть.

— Юда! — не своїм голосом скрикнув Місюра, схопившись.

Свербій не образився. — Бач чим лякаєте, посміхнувсь. — Юда. То нічого, Юда не був дурний.

Але, сказавши те, Свербій трохи злякався. Се таки ма-буть гріх так казати, схаменувсь він, але зразу-ж і заспокоївся. Так то-ж Христа Юда зрадив, а не когось там... — А ви таки йдіть, пане, з моєї хати, визьвіривсь він на Місьюру, бо як візьму костур, то виряжу.— Справді простягаючи руку до костура.

Похитуючись, білий як крейда, вийшов Місьюра з свербієвої хати. Коли купчу було затверджено, зник він з Лубень і довго ніхто нічого не чув за його. Вже не скоро дійшла чутка, що невдовзі по тому він і помер десь у другій губернії, у маленькому повітовому місті, де був оселився, бо до сина поїхати не зважився. Але спадщину, дуже зменшену, не більше третини того, чого був вартий його маєток, таки залишив синові.

Два жиди брати, давні лубенські мірошники, які самі звали себе „мукомельниками“ поширили своє підприємство понад свої гроші, а надійшов нещасливий рік і доводилося хоч банкрутувати, хоч шукати грошовитого кумпаньона. У Лубнях не пощастило знайти іншого прич Свербія, а той поставив умову: „щоб не я у вас, а ви у мене були у руках“. І, дійсно, зробив такий договір, що за рік висмоктав старих хазяїнів до щенту, а їхнє діло забрав собі.

— Як він з нами рахувався — скаржилися потім вони. — Ото візьме свою записну книжечку, і перебіга на швидку ніби нам читаючи, а нам і зазирнути до неї не дає, ані сказати і слова напроти не дозволя... А почне на щотах кидати, то кида не лічивши: Ну на сій сторінці хай буде тисяча, на другій знов хай буде три, а скільки їх там справді, тільки він і знає. Так в нас вже голови попухли од тих його: „хай буде“.

— Так чого-ж ви корилися та мовчали? — питалися в їх.

— Ну а як-же? — Підкидали жиди свої лікті вище голови — А як нам було казати, як він нас кругом вже оплутав.

Свербієва жінка вмерла за багато років полеред його, а дочок він ще при ній повіддавав, жив з їм тільки один син — одинець. Не такто мудрий удався, учитися не схотів, та Опанас Олексієвич не дуже його до науки і неволив. Нащо воно? Май голову, то і без науки розумніший од учених будеш. Аже мене, казав він, ніхто і раз не одурив.

Відносини у їх з сином тільки такі й були, що син балакати з батьком, не затикуючись, не міг, з усім крився та вибріхувався.

А батько не часто-ж і вчив його і то не дубцем, а самим кулаком, тільки рука його важка була та траплялося се і тоді, коли синові вже і тридцять років було.

Випрохати в Сербія грошей було не легко, та син і боявся прохати, з часом почав нишком запивати і на пропій у батька підкрадати. Далі заслабна Якусь хворобу, за яку не зважився признатися батькові, а не маючи грошей, не лічився, захирів і вмер.

Зостався Опанас Олексієвич сам і тоді у перше за життя почув ніби жаль за сином, ніби любов до когось, ніби свою провину перед їм... Поминувся він тоді поставити дзвіницю до церкви. І за помин душі синові буде, і мене за те під церквою поховають, сподівався він. Так і батюшка обіцяють.

Спорудив Опанас Олексієвич дзвіницю і муровану, і високу, та чогось вона виглядала мов сугулою та череватою, як і сам він.

Важко стало Сербієві самому при старости за усім доглядати закрит він постояльний, поспродував клопітніші діла і не починав нових, хиба вже сам хто до його рук прийде.

З дому виходив рідко тай не любив: прикинулася ще йому напасть, вирядилася на носі якась гуля, мов ріг і на люде йти якось ніяково, а тут ще завівся у Лубнях волоцюга фотограф, з усього, що йому у очі впаде партрети знімає та націляється і на Опанаса Олексієвича, мабуть на глум. За ради сього тепер Сербій як іде з дому, хоч-би і в сушу, парасолю бере, щоб було чим затулятися.

Здебільшого висижував він дома, хоч у хаті, а то ще на лавці за ворітьми, а гаспидська дітвора, найпаче оті розбещені малі гімназисти, як ідуть повз його, дратують: „Носоріг, носоріг, носоріг!“

— У латинську дивись, а не по чужих носах розглядать — огризається Опанас Олексієвич, погрожуючи палицею.

Вісім років, як сон, пережив ще так він, хиба піде до зятя у крамницю посидіти, або до себе закличе його-ж та ще когось з крамарів у карти пограти, а за свічки з гостей таки править: — Аже-ж я не палив-би їх, як би ви не приходили.

Через 8 років не стало видно Опанаса Олексієвича на лавці, заслаб і зліг. Пролежав недужий та немічний місяців зо три... врядигоди навідаються дочка чи зять та все наче вигадують через віщо-б швидче додому бігти. Друга дочка жила у Катеринославі, та і зовсім не приїздила, приїхала вже як конав — на похорон — за спадщиною.

Хоч і обіцяв батюшка, а не довелося Свєрбія під церквою поховати, по місту прямо галас знявся — і міщане, і пани, і усі, кому треба, кому і не треба в один голос: — „Де такого під церкву, і церкву запоганить“ Думав уже батюшка під дзвіницею, і того не дали. Дехто, розпалившись не хотів і на кладовище пускати, так такого закону не було, щоб ніде не ховати.

ХАПКОВИЧ.

Пейсах Рувінович Хапкович був ще старосвітський жид — з пейсами, у лапсердаці. Він не визнавав навіть ні довгого сюртука, ні літнього пальта. Був чорнявий, з чорними, як вугіль очима, з колись чорною, вже значно посвілою довгою бородою. Він і на старости усе наче бігав, ніяк не міг додержати поважности в руках.

Народився він у великому селі, верств на 5 від Лубень. Батько його був тамошній. Було тоді у тому селі дві жидівські родини, але на лихо Хапковича другий жид мав шинок, а він тільки крамничку. Та чого була варта сільська крамничка в ті часи, у першій половині ХІХ сторіччя. Сіль, голки, нитки, наперсткѣ, стрічки, оселедці, дьоготь, бублики, трохи цукру та пряників, ото тільки й краму, гуртом на п'ятнадцять - двацять карбованців. Ото випродасть за тиждень, заробить на їжу, тай Богові дяка, а за тиждень знов треба до міста по крам їхати. Наборг ніхто не дає, не ймуть віри. Ото якщо упроситься Рувін до когось з селян, що до міста їдуть, той підвезуть, а ні то на собі тягав крам у лантусі. Інколи, як за дрібязком, коли серед тижня щось випродасться, було і-малого Пейсаха посилають, хоч йому було всього 10 років, также старшенький. Коли Пейсахові доводилося по крам бігати, він кожного разу, хоч батько і добре знав ціни, а прихитриться і як не гривеника, так хоч пятака, а затаїть. Як помітять, бідкається: загубив, одурили... Батько гримає, мати уступається, а Пейсах де далі „зароблене“ приховує: „Ось вони гроші, лисого дідька його одурять або він згубить.“

Прийшлося якось Рувінові до скруту. Треба по крам їхати, а грошей ні телень, бідкаються з жінкою, коли се Пейсах озивається:

— Скільки вам треба? Пятнадцять? Ну я вам можу позичити, тільки ви мені процент заплатите.

— А який?

— Ну, звісно двадцять.

— Гаразд.

Зразу мовчать. Послали Пейсаха розпитуватися чи не їде хто з селян до міста, а, як вирядили, глянула мати на чоловіка зраділими очима і питає:

— А що, бачиш?

— Ну таки мабуть будуть з його люде, — задоволено погодився батько.

З 17 років пішов Пейсах на свій хліб, передавсь до Лубень. На базарі усяким дрібязком торгував, п'яних старшин через калюжі переносив, факторував і йшов у гору. Вже за десять років було в його 5 домів у Лубнях, а ще чого скільки, ніхто не знав, знали тільки, що Пейсахові гроші добре ростуть.

Жила у повіті стара, років сімдесять, удова генеральша, мала землі коло 2000 десятин. Дітей не мала, а племінники не хазяїни, і підсипався до неї в таку хвилю, коли їй грошей було треба, Хапкович.

На що вам зайвий клопіт, я вам зразу 15 тисячів виплачу і що року поки житимете, дай вам Боже, вік довгий, по 3 тисячі платитиму, а ви мені ужиточну дайте.

Сподівався Хапкович не довго старій жити, а генеральша, як на те зажила, вже і десятий рік минає, а вона живе тай живе. Що правда Хапковичові збитку з того не було, бо ціни на землю швидко росли, также возися з тим хазяїнуванням. Дурний гешефт нежидівський.

На десятому році поїхала генеральша до Москви, Хапкович знав, коли вона мала повертатися і саме той потяг, яким їй їхати, звалився на Курщині з високої греблі і сила народу там згинула. Прийшла до Лубень та чутка, а генеральші не має, радіє Хапкович аж підскакує — нарешті зволився. Аж тут лист: за одну стацію звідти, де потяг розбито, генеральша заслабла, чогось переївши, і встала, а тепер живісінька до Лубень повертається.

Аж розсердився Хапкович.

— Ну... В неї живіт заболів, ти чуєш... так тепер маєш. Добрий гешефт. І що ті інженіри дивляться? Хто хоче, де хоче встає!

Та за два роки генеральша таки вмерла. Не став тоді Пейсах Рувімович з господарством — воловодитися, поспродував землю селянам та не встиг гаразд — розгадати, який би гешефт почати, як сталася з їм пригода. Сам собі клопоту наробив.

У Лубнях не було такого будинку, щоб окружний суд умістився у одному, а що три доми Хапковича були з більших у місті та стояли поруч, то суд хотів наняти, але ще і того було мало, і суд ставив умову, щоб Хапкович наняв сам ще один дім поруч та здавав його судові разом зі своїми.

Поруч був дім городянина Кучерова, той годився його наняти тільки з умовою, щоб усі ремонти робив Хапкович. Щоб не розладнати гешефту, Хапкович згодився. — Ну ремонт, що таке ремонт? — думав він, але Кучеров удався причепливий і разу-раз обридав з тими ремонтами.

— Тільки зустріне, вже і вязне. Воно хотілоб, щоб я йому новий дім поставив тими ремонтами, — сердився Хапкович і так се йому навірилося, що він, дякуючи своїй швидкій та запальній вдачі, не стримався і надписав на договорі за Кучерова, ніби той звільнив його від ремонту. По Лубнях посміхувалися: — приписав Хапкович: Од пачинки ослобоняю. Кучеров.

Розпочалася з того кримінальна справа. Схаменувся Хапкович, злякався і кинувся до адвокатів. Розкидалися гроші, розсилалися жидки - мішуреси, підкупалося і свідків і присяжних, але на першому суді Хапковича засуджено. Адвокати подали апеляцію, а Хапкович з переляку занепав духом, стогнав та плакав, але на другому суді помоглося — Хапковича виправдаво.

Наче несправедно ображений, згорда похожав він з тиждень по місту, але далі такої ролі не витримав, почав усім нишком хвалитися, що се діло коштувало йому 30 тисячів. Та якби він і витримав не похвалитися, не кожен-же спроможеться на такі видатки.

Пропали гроші, пропали два роки, поки тяглася справа. З тим більшим запалом узявся тепер Хапкович за те діло, яке давно вже надумав — поставити парову крупчатню.

Клопоту було багато, і він вирішив одружити сина і віддати дочку.

Одно обом і пора, а друге і зять і невістка принесуть придане, отже будуть і свої кумпаньони і свої помішники.

Жених і невістка були не абиякі і у Лубнях Хапкових не бачив їм пари. Тому вирядив він одного з своїх мішуресів Фінкельштайна на Бобруйск, Мінск та Гомель, шукати дітям відповідної пари та торжитися за придане.

Фінкельштайн був високий, рудий жид з виряченими баньками та розвернутими губами, що їздив по околиці скупувати для купців усяке збіжжя, заробляючи при тому по $\frac{1}{4}$ копійки од купця та по пів копійки від продавців. Давніше Хапкович не знав Фінкельштайна бо той був з іншого повіту, але, коли пішла чутка, що він ставитиме крупчатню, тоді Фінкельштайн прибіг до його з поклоном. — „У вас стільки ділів, Пейссаху Рувпмовичу, припустіть мене і к якому небудь“. Незабаром своєю роботою вподобався він Хапковичові і тепер той посилав його за свата.

Дуже тим зраділий подавсь Фінкельштайн, мов на крилах, виконувати таке почесне доручення. Давно вже мріяв він заробляти хоч іноді з сватання. — Се вам не пшениця! На такому ділі платиться мішуресові зовсім не той процент. А ще, як вийде добре, на віки протекція — казав він.

Повернувшись вихвалявся: — Дочці я дуже доброго жениха знайшов: комерсант, батько йому 8 тисячів дає. У його 8, та в неї 8. Хиба не можна жити з таких грошей? А фамилія... Одно слово Ра-по-порт!

— А си-но-ві, — протягав він для душого вражіння — вже зовсім о-со-бен-ное. Приданого 20 тисячів, братів у неї немає, то буде спадщина. А яка гарна, а учена — вміє і по французькому і по німецькому. Як на тих фортипянах грає...

— Така-ж занудиться у Хапковича у млині, — казали йому.

— Чому занудиться? дивувався він. — Як те може статися? Як що колись занудьгує вийде у двір та побачить, що у неї у дворі перемелюється за день дві тисячі пудів, то яка може бути нудьга?

Хоч тепер Хапкович зробився перший на повіт покупець на пшеницю, а не всі пани годилися йому продавати. Коли його зять приїхав питати пшениці до однієї пані, вона одмовила: — Я не хочу продавати вашому тестю.

— Чому? здивувався Рапопорт.

— Бо він мошенник.

— Що ви кажете? — заспокоював той. — Папаша може і були мошенник поки вони були бідні, так тепер вони багаті і саміє чесніє...

І таки переконав паню і купив пшеницю.

Якось треба було мені поїхати на хапковичів млин, гукаю візника.

Підкотив, випережаючи інших, швидкий, бадьористий жидок у рудому злинялому піджаці.

Сівши, щоб не сидіти мовчки, питаю: — Як вас звать?

— Зельман, а па рускі Валодя — одказує.

— Ну то маємо одно, — меняй пожартував я:

— То добре! — З задоволенням одказав Зельман, мабуть уважаючи таку відповідь найкращим компліментом.

По дорозі, аби щось казати, питаю я Зельмана.

— А правду кажуть, що Хапкович дуже добра людина?

— Ну?.. Хапкович - се - ж гицель!

— Але-ж він багато роздає грошей бідним жидам...

— А як-би він не роздавав, коли кагал велить? А сам собою він з кожного радий душу видерти.

— Е ні! — навмрсно заспорився я: — не схотів - би не дав. Що йому з того, що кагал велить?

— Що з того? — аж скрикнув Зельман. — То-би я подивився, як не послухався-б він кагалу! І що то за життя булоб-б, і які з нас жиди були-б, якби кожен, хто не схотів-би, не слухався кагалу? Свої гешефти крутиш як знаєш, чорт із тобою, крути, але гроші на кагал давати скільки скажуть, то вже мусиш. За те маєш пачот!

І помовчавши скільки хвилин Зельман додав, наче здумав який новий доказ.

— Хапкович, та се-ж драпіжник!

Життєпис земельного спекулянта.

Передмова.

З початком біжучого сторічча на Україні ціни на землю росли дуже швидко і на Полтавщині той зріст був особливо раптовий. Зріст земельних цін почався віддавна, та в минулому сторіччі йшов повільніше і від часу до часу спинявся, а з початком ХХ сторічча пішов прискореним кроком і перед війною ціни на землю на Полтавщині були сливе утроє більші, ніж в кінці дев'ятого віку.

Такий зріст виправдувався збільшенням прибутків хліборобства тільки для видатних господарств, господарі яких мали хист, енергію та грошеву можливість перейти від старих, досить первісних способів культури, до більш інтенсивних, бо ціни на продукти хліборобства здійсалися значно повільніше од цін земельних. Се особливо треба сказати про головний продукт нашого хліборобства, про збіжжя, тільки ціни на худобу зростали сливе так само швидко як і ціни на землю.

Інтенсивніші господарства надолужали тим, що урожайність в їх збільшилася, урожаї зробилися сталіші рідше траплялися недороди через посуху або вимерзання (засівали більший відсоток належної їм земельної площі та позаводили нові культури, які видавали більші прибутки, о як цукровий буряк, картопля для винниць та сіяні трави. А що одночасно прибутки з грошових капіталів теж зменшувалися, то і хлібороб мусів задовольнятися меншим прибутком з грошей покладених у землю.

Завваженим виправдувався зріст земельних цін тільки для більше інтенсивних господарств, але не виправдувався для тих, що і на далі трималися старих способів хазяйнування. Становище господарів, що не вміли чи не могли впорядити свого господарства більше інтенсивним, було тяжке. Вони шукали порятунку в тім, що з року в рік засівали усю свою землю, не даючи їй ні одпочивку, ні піддобрення, але від того врожайність ще занепадала і прибуток часто ще меншав.

Тимчасом людність наша дуже зростала численно, а промисловість не росла відповідно і не могла дати приміщення усьому налишку людности. Сливє весь він залишався на селі і йому з старими способами хазяйнування було вже тісно на батьківській землі, а саме одночасно в селянстві, з упадком патріархальности, значно зросли потреби та жадоба забагатіти і за браком та за неумінням знайти інший заробіток, в селянстві розкорінилося гостре бажання поширити свою земельну власність.

Серед тих обставин селянство поділилося на дві рішуче відмінні частини. Гірші хазяїни, бідніші, менше енергійні покладали усі сподіванки на переділ та захоплення землі своїх заможніших сусідів. Кращі господарі, більше енергійні, ризиковитіші та спритніші скуповували за помічу банків, а то й приватніх кредитів, землю тих землевласників, що належала їм 61-го року, а після 905 го року подроблення пан-

ських маєтків, шляхом розкуповання їх селянами, пішло значно швидче.

Саме ці люде, разом з старими, заможними козаками, утворили на Полтавщині грубу верству куркулів, яка перед революцією стала вже дуже численною.

З яких елементів села набиралися ці нові землевласники? Само собою, що найлегше було розстаратися на гроші для купівлі, та впорядити нове господарство тим, хто сам або його батько були заможніші та мали більше землі. Таких і було найбільше серед покупців, та поруч з їми купував землю і дехто з бідніших селян чи ті, що розжилися на якійсь службі або дрібнім підприємстві, чи особливо енергійні, які зважувалися, набравшись боргів вище голови, купити відносно більший клапоть. Було-б певно таких і більше, якби не сподіванки на переділ, які багатьох стримували од купівлі. — Нащо мовляв витрачати гроші на те, що і так може достатися дурно. Такі і подібні розмови виникали серед селян кожного разу, коли траплявся випадок десь близько купити землю. Ці думки, одних знеохочували купувати землю, але багато було і таких, що завзято заперечували можливість переділу, купували землю самі і усім радили купувати. Цікаво, що ся різниця в думках йшла рівнобіжно з різницею вдачі. З одного боку енергійніші та кращі господарі, з другого менше працьовиті та гірші господарі.

Біднішим селянам, хто таки зважувався купувати землю, доставалася вона правда не легко, бо вимагала великого напруження, енергії та праці, але дякуючи їм та дальшому зросту земельних цін, ці люде часто багатіли, сплачували борги і за кілька років робилися заможними господарями.

Де далі, аж до самої революції, разом з тим, як фонд, з якого селяне купували землю, земельна власність великих землевласників, розкуповувався та меншав, збільшувалася кількість тих, хто шукав купити землі. Навіть за революційних часів, аж під час другої більшовицької навали на Полтавщину, траплялося, що селяне купували землю в землевласників, звичайно в тих, на кого звірялися, що не одурить, під просту росписку і сплачували за неї усі гроші, бо очевидячки не припускали можливості конфіскати землі.

Цей так загострений попит на землю викликав до життя особливий тип спекулянтів на землею, що купували великі маєтки, щоб спродувати їх, по клаптям, селянам.

Грунтом для цього підприємства було те, що ніхто з селян сам такого маєтку купити не міг, а купити гуртом не важилися, боячись, що не помирять ділившись, пани-ж, що продавали маєтки, часто не вміли чи не хотіли торжитися з селянами та робити між їми поділ, хоч за те і одержали-б за свою землю більше, ніж продаючи її спекулянтам.

Се діло вимагало певного організаційного хисту: треба було так поділити маєток, щоб кожному покупцеві упало землі різного гатунку, щоб кожному було прикладне місце для оселі, городу, підмету, треба було уміти використовувати дворища, сади, інвентар, уміти торжитися і з продавцем і з покупцями, клопотатися за їх і у банку і по інших установах, а найголовніше робити те все швидко. Треба було нарешті здобути позику і ризикувати позичити, бо спекулянти завжди купували маєтки понад свої гроші і мусіли за короткий час борг сплатити, а якби їм не повелося швидко перепродати землю, не могли-б вчасно розсчитатися ні з продавцем маєтку, ні з кредиторами, а наслідком того втратили-б і свої гроші, що поклали на ту справу.

Тому за се діло бралися тільки люде дуже енергійні, спритні, хитрі і здебільшого не зовсім бездоганної совісти. Часто виходили вони з поміж і малозаможних селян, а добивалися згодом великого доробку.

Дарма, що в діяльності їхній було часом і дещо сумнівного, а проте сей підказаний вільною конкуренцією спосіб земельної мобілізації був і для людности і для держави безмірно і дешевший і корисніший од плянового поділення землі більшовиками. Земля переходила саме од тих, хто не вмів і не хотів хазяйнувати, до рук саме кращих хліборобів в такій кількості і такого гатунку, який відповідав пляну господарювання кожного покупця, і дякуючи сій діяльності багато веселих та гарних хуторів, що добре обробляли землю та добре хазяйнували, розкидалося скрізь по полтавських степах.

За моє життя довелося мені блище пізнати одного з таких спекулянтів і мені здається, що його життя не буде нецікавим, як матеріял до історії земельних відносин за вердреволюційних часів.

СВИРИДОН ДЕМЯНОВИЧ.

На болотяній, зарослій очеретами та осокою річці Хоролі, верств за 8 вище од повітового міста Хорола-ж стоїть щиро козаче, дуже велике, тепер тисяч на пять мешканців,

село Стара Опанасівка, одна з перших козачих осад на сій частині Полтавщини.

У сьому селі мешканці усі козаки і між їми чимало заможних, а є і зовсім багаті, але поруч, як звичайно по козачих селах, де людність віддавна мала право продавати і купувати землю, малися і зовсім безземельні. У тому селі року Божого 1881-го у козака Демяна Висоцького народився син, а охрестив його пан-отець Свиридоном.

Демян Висоцький був, як на ті часи, козак середньої заможности, мав десятин з 30 землі, та з сімейством йому пощастило: було в його самих синів четверо (дочками він не так клопотався, бо за люде підуть) і журих він собі голову, якби вони на злидарів не перевелися, бо на кожного упало б батьківщини тільки по сім десятин, а Висоцькі, яких чимало було у Старій Опанасівці, усі заможніщі були.

В тім клопоті надумавсь Демян одного з синів, а саме Свиридона, віддати у науку, а тоді і за писарчука до волости, всежтаки і жалування ітимає, а і заробітки будуть, то, як не дуже горілкою балуватиметься, житиме.

Угадав старий поміж синами вибрати: невродливий та витрішкуватий його Свиридон, виявилось, був на науку спритний, скінчив школу добре, а у волости так швидко до всього узявся, що незабаром почав сам писар з їм радитися, а і земський на його увагу звернув. Брався до писарського діла Свиридон охоче, все було по законах нишпорить, книжки з законами перегортає та мовчки тільки губами жує.

Як йому 19 років минуло, встиг таки батько його оженити, щоб не балувався. Не дуже хотілося Спиридонові женитися тай не бачив рації на що його од баловства оберегати, бо і так начальство його похваляє, але такі тоді часи були, мусів таки батька послухати.

За рік помер Демян, а Свиридон і далі у волости писарював, та якось приумів, що на призові його забракано. Помагали в тім щось і писар і земський, а за рік після того сталося якось так, що земський старого писаря перемістив з Старої Опанасівки на гірше місце, а у Старій Опанасівці за писаря Свиридона поставлено і став він з того часу, хоч і дуже ще молодий, Свиридоном Демяновичем прозиватися.

З тієї посади дещо йому і капало, та він тим не задовольнявся і давно вже закидав думкою за щоб краще зачепитися.

Випадком якось у волости розговорився з їм багатий козак Потурнак, з тієї-ж таки Старої Опанасівки, хвалився, що дуже кортіло-б йому купити в межу до своєї землі хутір, десятин з 25 у одного полупанка, що служив десь далеко у війську, до дому ніколи не навідувався, а адресу його знали тільки три чоловіки, що наймали в його хутір, та раз на рік досилають йому гроші за аренду. Бідкався Потурнак, якби йому ту адресу дізнати, бо ті люде, боячись, щоб хтось оренди не перебив, ні за що нікому її казати не хочуть.

— Може я вам ту адресу і знайду—пообіцяв Свиридон Демянович, хоч і не збирався тієї обітниці виконувати. Проте розмову з Потурнаком він таки узяв собі на замітку, а, мавши, як писар великої та близької до міста волости, знаємців писарчуків по ріжних установах хорольських, дістав незабаром ту адресу від поштового підписка за кілька пляшок пива, а тоді написав панові, чи не продасть свого хутора, бо, мовляв, орендаторі нівечуть землю, руйнують будинки і як так і далі, так незабаром хутір нічого вартий не буде. Коли справа була налагожена листовно, тоді Свиридон Демянович не схотів турбувати пана, щоб він клопотав одпуску та приїздив до Хорола, щоб, бува, розпитавшись не накинув ціни, а поїхав сам до його аж до Вороніжа та там зробив запродажню, продавши для того свої предківські сім з половиною десятин.

Судили люде по Старій Опанасівці, що розбалувався Свиридон, службу має, а батьківщину переводить, а Свиридон Демянович навмисне вдавав, що журиться, ходив смутний та бідкався, що з служби самі збитки має, аж мусів і батьківщини позбутися.

Тільки вже як повернувся з запродажньою, тай то не зразу, а діждавши, коли нагодився до волости Потурнак, похвалився, мов не до його:

— А я для себе хуторець у пана N одкупив.

Зторопів, почувши таке, Потурнак, аж зразу і словом не обізвався, чуманіє, а з волости не йде. Вже як инчі, хто у хаті був, повиходили, докорив:

— Якже це так? Обіцяли для мене спитати, а самі купили...

— Та так прийшлося... а проте в мене, коли хочете, непродажнього нічого немає, дасьте заробить, я вам поступлю.

— А скільки-ж ти хочеш? — не помітив і сам Потурнак, як до Свиридона Демяновича на „ти“ обізвався.

Земля тоді ще дешева була, на круг карбованців по 200 ходила, коло Старої Опанасівки трохи дороще.

— Та дасьте по триста...

— Не хочу — розсердився старий.

— То за волі вашої, я і сам хазяйнуватиму, а то може ще і інші покупці знайдуться, тоді вже не одкупите...

Розсердився Потурнак, пішов з волости аж дверима тріпнув. А Свиридон Демянович тільки зпід вуса посміхається.

З досади цілісіньку ніч перевертався дід. Деж таки у пана і за 200 купити, мабуть, можна було-б, а тут плати по 300... Що правда, так воно і дорого, а як у межу, то заплатити і можно-б, так з якоїж речі своє загорйоване та своїми-ж руками якомусь сучому синові віддати за те тільки, що він мошенством дорогу перебіг. Хай тій і земельці! Не дам!

А вранці поникав, поникав по обістю та і сам не помітив, як до волости прибився. І діла там немає, а він товчеться.

Зиркнув на його Свиридон Демянович раз, зиркнув у друге, згодом питає:

— Ну що, дядьку, будемо сватами, купуєте в мене хутір, чи як?

— Як тобі сорому немає? Одурих мене, шей дратуєш.

Пустив Свиридон Демянович очі по долівці, так і бігають, тихенько та чемненько відказує:

— Бога ви бійтеся! І деб таки я з моїм розумом та вас одурих?... І на те вам увагу-ж треба мати, що в мене з сим ділом не без видатків, а і за клопіт щось та заробити треба. Чи поняв тим словам віри Потурнак, чи ні, а таки йому полекшало, не так прикро стало за ту купівлю думати, вже і до розмови береться. За тиждень таки сторжилися, поступив з запиганої ціни Свиридон Демянович десятку „для годиться“.

З того і почав землею менжувати, з першого разу повелось, так і вподобалося, побачив, що з сього гешефту діло може бути.

Це перше діло обладнав Свиридон Демянович швидко: зробив собі купчу од пана, од себе другу покупцеві і усі гроші, які і давніше мав, які і заробив, знову пустив на землю. Купив вже більшенький клопоть у своїй таки волости. З своєї околиці не виходив, знав своїх Опанасівців, кому який клопоть у очах стремить, на яку земельку швидче покупці знайдуться, ту і купував.

Окрутнувшись так зокільки разів з менчими клаптями, Свиридон Демянович почув себе у більший силі та почав закидати думкою якби де і більшого маєтку купити... Було в його тепер і своїх грошей більше, і можливість кредиту виявилася, правда покищо не в банках... Чутка про те, що він купив та продав за малий час кілька хуторців та що на усіх заробив, розійшлася по Хоролу і хорольські грошовиті євреї гомоніли вже про те між собою, похитували головами, а іноді і прицмокували.

Свиридон Демянович все ходив так швидко, мов бігав. Одного разу, коли він біг так понад хорольськими крамницями, найбагатший з хорольських євреїв, старий та поважний Мандичевський, вийшов на двері своєї крамниці і привітно привитався:

— Чули, чули про ваші аперації, кажуть ви доброго гешефта собі надумали,

— То може і ви, пане Мандичевський, у кумпанію зі мною пристали-б? — похватився Свиридон Демянович, який давно вже зазіхав на один більший маєток, а для того аж он як потребував грошей.

— Ну, до кумпанії... навіщо? — протягнув Мандичевський, не дуже ймучи віри, щоб з Висоцького був совісний кумпаньон. — Я і так маю свої гешефти, а таки й не хочу з вами споритися, але поборгувати на таке діло можно б.

— Хиба-ж вам зайвий гешефт заважить? — мов силувався умовити Мандичевського Свиридон Демянович, не на те, щоб справді він пристав до кумпанії, а на те тільки, щоб не помітив, що він зрадив кредитови. — Подумали б, пане Мандичевський, діло воно, як показується, не погане, тільки мого й лиха, що не вистає капіталу ширше розпросторитися, а з вами ми те діло повернули б...

— Старий вже я з дядьками ладнатися...

— А я навіщо? Я ту роботу на себе приймаю...

— Бачите, як ви робитимете, то хай вже і діло ваше. Хто поборгує одного глядить, хто до кумпанії пристає инчого...

— А на який процент?

— Ну звісно, двадцять,

— Хиба-ж то можна, пане Мандичевський?..

— А через що ні?

— Так-же дорого.

— Ну, ну — засміявся Мандичевський, — я знаю, вам поторгуватися треба, та ви краще, Свиридоне Демяновичу, виторговуйте в тих, хто купує та продає землю.

— Свиридон Демянович сим разом на двадцять відсотків не погодився, але й не зрікся, залишив так ніби на розвагу чи до случаю і побіг. Почував тепер себе як на крилах, бо знав, що хорольські грошовиті жиди визнали його гешефт за добрий та охоче боргуватимуть йому, щоб заробляти на процентах. Отже, як не силувався він тримати свого виду, щоб не виявив його радощів, а в скляних банькатих очах, як не вирячав їх, таки бігали задоволені іскорки.

Другого дня Свиридон Демянович був уже в того пана, до маєтку якого вже давно придивлявся, і завів балачку за продаж. Але, хоч пан очевидячки подавався, зразу не сторжився, а лише приторжився по 280 карбованців за десятину з худобою, вимовивши собі два дні „на пораду з жінкою“. З жінкою він і не збирався радитися, а, приїхавши додому, зразу скликав усіх Опанасівців, кого мав на прикметі, що охотяться купити земельки, та запропонував їм добру землю по 340 карбованців.

Не крився з тим, за який маєток мова, на що? Цілого ніхто з Старо-Опанасівців не подужа, а гуртом купити не помирять.

Дехто з людей зазмагалися, що так дорого, та Свиридон Демянович так переконуюче завіряв, мов те у його у руках було б:

— Хапайтеся, поки так трапляється. бо не счуєтеся як подорощає і то ось, ось незабаром...

Хтось обізвався: — А як подешевіє?

— А коли вона в вас, дядьку, дешевшала? — навалився Свиридом Демянович, — бачили ви де таке, чули? Раз у раз у гору та у гору йде, та і варто за землю ще і дороще платити, хиба господар з неї тих грошей не витягне? Добре вродить, за два-три роки сплатиться. — І давно Свиридон Демянович те усім людям доводив, а тепер аж розривався:

— Не кидайтеся, люде добрі, такого случаю, побачите, як мені дякуватимете, як облуплена вам земелька по 340 дістанеться, орить, сійте, робіть з нею що знаєте... А земелькаж! Навряд чи де ще в світі така і найдеться. Тай хазяйнуватиж буде на чому, не як на наших клаптиках. Можнож кожному більше купити, з банку половини грошей позичуть, а який там процент по банках?

Знав Свиридон Демянович, що завжди у господарів жадоба до земельки жевріє, то і ще її роздмухував. Як побачив, що люде аж паленіють, відійшов трохи на бік, бо

вже і сам втомився, тай треба дати їм поміркувати та між собою порадитися.

Надходили до його люде, той про те, той про інше питати, а Свиридон Демянович вибрав з поміж їх пять, таких, що знав, що їх люде слухають, та на одинці пообіцяв їм, мовляв задля приятельства, кращі клаптики з маєтку наділити.

Ніч вже була, як люде з тієї наради порозходилися ще свого слова не сказавши, та тієї ночі мало хто з них спав добре і рано вранці знов потягли господарі до Свиридона Демяновича до волости і тепер більшість вже з тим, щоб кінчати. Поторгувалися ще трохи, а тоді зайшли балачки за подробиці, обступили Свиридона Демяновича люде, кожен з своїми окремими бажаннями та вимогами: — Мені щоб з отого краю, мені щоб при низку, мені щоб і саду клаптик... — та більшість зазіхала на теж саме.

— То вже так нарізатимемо, щоб кожному і кращого і гіршого, щоб одному краще од усіх, так не можна, треба усім догодити. Не який воно і клопіт, бо там усе добре, а меніж не первина дуванити... — казав тепер вже строгішим голосом Свиридон Демянович. — А ось що, панове господарі, послухайте: якщо ви хочете, щоб я для вас се діло зробив, мусите мені відбичувати... Требаж мені попереду ніж у таке діло встрявати, знати що в мене покупці є, отже мусите мені від десятини зразу по 50, а за місяць ще по 50 карбованців завдатку подавати.

Зразу набралось в Свиридона Демяновича покупців тільки на половину маєтку. Зібрав він з їх по 50 карбованців завдатку (це не було багато, але була так ніби безпроцентова позика) доклав своїх, позичив у Мандичевського 15 тисячів, ще в одного жида 10 і заплатив їм вперед 20 відсотків, хоч і попередив, що тільки для першого случаю на такі відсотки годиться, а вдруге таких не дасть.

— Вдруге, то, може, і я сам поступлю вам яких 2—3 відсотки — привітно посміхнувся Мандичевський, забіраючи свої проценти.

Того, що набирав таким чином Свиридон Демянович, вистало на добрий задаток, але на купчу треба було ще багато розстаровуватися, тому, щоб менче ризикувати, вимовив він у пана, що той поробить купчі не на його самого, а на тих, хто до його пристане до кумпанії і аж тоді, коли селянський банк погодиться дати їм позику. Так забезпечившись трохи, Свиридон Демянович таки потерпав,

бо не знав звідки дістане гроші і тоді, коли таки прийде час робити купчу. Та, коли розійшлася чутка, що він купив та розпродує маєток, набігло стільки покупців і з чужих сіл і з своїх Опанасівців (таких, що попереду зреклися купувати, а тепер знепокоїлися, що люде купують, а вони нагоду пропустили), що і землі на їх не вистало.

Таке становище Свиридон Демянович авжеж що використував: почав вимагати більші завдатки, а трохи і ціни накинув. Воно людям і обидно здавалося, дороще від інших платити, вони і спорилися, та врешті корилися.

З цієї покупки Свиридон Демянович не зле викрутився: борги позплачував, з паном сплатився, залишилося і собі карбованців тисяч з сімдесят. Це вже гроші не на волосного писаря і Свиридон Демянович не схотів далі писарювати, а мотнувсь знову шукати і нового маєтку і нових покупців, та вже уся околиця дозналася, що він до таких діл природний і в кого була думка купувати земельку, самі до його навідувалися.

Швидко за 2—3 роки перевернув один по одному Свиридон Демянович кілька маєтків і став по цілій губернії і між панами і між селянами відомий, знали тепер його і фактори жиди та бігали за їм, набиваючись з своїми послугами. І сам Свиридон Демянович за сей час значно таки переличкувався: ходив, як не дома, завжди у чорному сюртуці, у напрасованій сорочці, читав газету і не згірше од інших Хоролян міг розмовляти хоч і про політику. Отже уся місцева інтелігенція визнала його за дуже розумного природнього самородка ще тим охотніше, що вмів він добре угадувати з ким як про політику говорити, щоб тому бесідникові вподобатися.

Коли прийшло до виборів до другої державної думи, на Полтавщині перемогли найправіші елементи і Полтавщина послала до думи одинадцять найправіших панів, а щоб не здавалося, що од селян немає жадних представників, дванадцятим обрали Висоцького, як селянина по походженню. Він так і в думі зголосився, як полтавський непартійний козак селянин та господар, але в думі сливе ніколи не бував, бо сидіти у Петербурзі не мав часу. Набігло саме йому таке діло, що не до думи було, розігнався та купив великий маєток 4500 десятин. Се було понад його гроші, мусів як найскорше хоч половину його спродати, другу-ж і купуючи збірався залишити про себе. Не збірався він і на далі покинути менжувати землею, алеж селянська стіхія

таки прокинулася і схотілося свого хазяйствечка, а з того маєтку легко було як найкращого клаптика *ла* у потребі викраяти.

Ще Свиридон Демянович і з цим ділом не окрутнувся, а набігло друге.

Одна київська просвітна інституція шукала посесора на великий маєток, лєгований їй фундатором. Умови були визначені сходні і Свиридон Демянович спокусився та взяв ту посесію, хоч і боявся, що набирає через силу. Справді стало йому скрутно як ще ніколи, доводилося продавати два великі господарства, а і свої гроші і кредит були вже вичерпані на купівлю. А не мав ні інвентаря, ні грошей щоб його купити, ні на інши господарські видатки. Мотався тоді Свиридон Демянович, як муха в окропі, скрізь кидався, щоб десь позичити, та рідко щастило.

У грошовитих жидів похитнулося довіря до його комерційного талану і тому, коли давніше вони самі набивалися з позикою, а Свиридон Демянович привчив їх був вже до десяти відсотків, тепер найчастіше одмовляли, а як в рядигоди і позичав котрийсь трохи, так знову завертав на 20 відсотків. Банки-ж і поготів не хотіли позичати, хоч давніше вже не раз боргували йому.

Ганяв тоді Свиридон Демянович з одного города до іншого, щоб хоч трохи десь розжитися, зазнав як од нро кредиторів ховатися, зазнав, як судові пристави майно описують; аж несподівано прийшла визволка.

Мешкав тоді у Києві багатий цукровий заводчик, жид, одна з цукроварень якого знаходилася недалеко посесії Свиридона Демяновича і дуже потрібувала землі на буряки, бо в тій околиці мало було підхожої.

Земля Свиридона Демяновича була притьмом для тієї цукроварні потрібна, але власник знав, що йому дуже скрутно з грішми і натискував на ціну, даючи вельми дешево. Натискував, та разом і потерпав, якби хтось не перебив тієї землі, бо недалеко малися ще інші цукроварні, які так само вганялися за землею.

Сила проте була на його боці і, як Свиридон Демянович не пручався, а і сам бачив, що мабуть доведеться скоритися, бо однаково обробити тієї землі не зможе. Та зненацька впала йому щаслива думка. Думка та зароїлася в його з такої пригоди: дожидаючи в одному з банків черги, коли його прийме директор, в якого, хоч сливе безнадійно хотів прохати позики, Свиридон Демянович розбалакався

Знезнайомим йому панком. Панок той, виявилось, був служачим з одної теж не дуже далекої од його посесії, цукроварні. Під час розмови, достаючи щось з свого портфелю, витяг він з його пачку аркушів для листування з видрукованою фірмою тієї цукроварні.

Того було досить для Свиридона Демяновича. Він зразу забідкався, що немає паперу, а мусить написати дві записки і попрохав того панка наділити йому два таких аркуші.

— Таже бачите вони-ж з фірмою, показав той.

— То нічого — з безневинним виглядом одказав Свиридон Демянович, — я фірму поодриваю, мені простенькі записки, а паперу, як на гріх, не взяв.

Діставши тих два аркуші, сів він наче писати на одному і марудився над тією запискою, аж поки панок той десь не одійшов. Тоді мерщій сховав другого аркуша і удав ніби понаписував вже все.

Дома склав він листа неначе від тієї цукроварні до себе з пропозицією наняти землю на буряки за добру ціну, тоді написав ще другого собі від сина, що ніби пересилає йому одержаного листа, повкладав їх обох до куверта, в якому в переддень одержав листа з дому і покинув, наче забувся, той пакунок на столі.

Наготовившись так, Свиридон Демянович почав чекати на комісiонера, який мусів до його прийти та справді не забарився..

Знову не знати вже в котрий раз розпочалася торгiвля за землю, але сим разом Свиридон Демянович виявляв надзвичайну упертiсть і не подавав ні найменшого знаку, що хоче хоч трохи поступити, як міг сподiватися комісiонер з попередніх розмов. Свиридон Демянович ніби аж сердився, що йому гають час неслухними балачками і після години розмови, мов стримуючи невдоволення, попрохав вибачення, що мусить хвилин на 15 піти, та вийшов з хати.

Залишившись у хаті сам, невтішно здивований зміною в настрої Свиридона Демяновича, комісiонер розважав з чого так сталося та бігав очима по хаті. Зненацька по двох хвилинах побачив він на столі листа, захопив та перечитав його, листа ніби від конкурентної цукроварні сховав до кишені, листа від сина запхнув назад і поклав куверта на стіл, пильнуючи, щоб виглядало так, ніби все лежить незаймане на тому-ж місці.

Тепер, знаючи, здавалося йому, звідки взялася упертiсть Свиридона Демяновича, комісiонер потерпав, щоб не пере-

били йому гешефту та ледве стримувався, щоб не побігти до доручителя, не дочекавшись Свиридона Демяновича.

Приневолив таки себе почекати, ще і поторгувався трохи, коли той повернувся, а тоді підводячись мовив:

— Ну щож, можу із вами ізделать, що ви собі такий упертий вдалися? ну я поїду до принціпала ще раз, хай вже вони самі собі розважають, як їм подобається...

А вихопившись од Свиридона Демяновича скочив на фірмана і чим дуж погнав до доручителя показати йому підробленого листа.

Той перечитавши, зхвилювався та почав золити того-ж таки коміссіонера: — Ну так! Ето-же з вашим вигадуванням! Що там тих 10 карбованців з десятини, а ви тягнете справу... Добрий буде гендель як перебють та хтось в мене з перед носа буряки возитиме... Зараз їдьте до того шахрайника, давайте йому, що він схоче...

Того-ж дня умова була зроблена, та ще заводчик погодився виплатити Свиридинові Демяновичу усі гроші відразу.

Тільки через два місяці дізнав він, що той його одурив і як, але і не розсердився, а тільки похитав головою. Незабаром ідучи по Хрещатику парою своїх рисаків, побачив він Свиридона Демяновича, що знов кудись поспішався пішоходом, звелів кучерові підвернути, вийшов з фаєтону та привітно поздоровкався.

— Знаєте ви, Свиридоне Демяновичу, я же вас дуже люблю. Ви-ж мене одурили, мене!.. ви-ж умний чоловік!

Хоч, здавши на буряки 300 десятин, Свиридон Демянович і розжився на гроші, та на їх малося десяток дірок, а ще він зобов'язався ту землю поорати, а орати не було чим. Доводилося купувати худобу.

— Саме клалося на осінь, коли кінчаються роботи по київських цегольнях — розказував Свиридон Демянович: — От і мотнувся я по їх тай накупив 150 коней. В осени цегла не схне, коні їм не потрібні... Вони по цегольнях, то правда, з половини сапаті, за зиму передохнуть, та окрутнутися можно. От і погнав я орати 150 таких шкап.

— Якже — питалися в його. — Ви не боялися, аже і погоничі могли посапатіти?

— Таке! Хиба не робили їми цегольщики? а не посапили-ж. А я таки і наказував хлопцям, щоб стереглися. Ну, дякувати Богові, обійшлося.

— А ветеринар?

— Що ветеринар? Ветеринарі-ж різні бувають, і кляті і добрі...

— Так у вас добрий був?

— Ну а якже. Як оборалися я і сан звелів тих, що заражені, постріляти, а рештою ще скільки год робив...

Такою спритною вигадкою задовольнив Свиридону Демянович потребу в робочій худобі на посесії, але так само бракувало чим робити і на його власному маєтку і тут він прибрав вже іншого способу.

Саме тоді почали надсилати до нас на продаж з чужоземних фабрик тракторні плуги і доручали своїм представникам давати першим покупцям дуже великі вільготи, щоб зазнайомити землевласників з цією машиною та протерти шлях для дальшого розповсюдження.

З свого боку ті представники доручали комісіонерам, переважно таким, що мали справи з цукроварнями та більшими землевласниками, шукати на трактори покупців. Один з таких, знаючи, що в Свиридону Демяновича нема чим орати, набивався йому з трактором вже кілька день.

Свиридону Демянович не давав і знаку, що тим цікавиться, разураз одмовлявся: — У мене грошей нема.

— Нащо гроші? — аж наче дивувався комісіонер. — Вам гроші почекають.

— Що з того? платити-ж колись, а треба, а візьми машину, хто його знає, як вона робить. Ні, я взяв-би хиба на спиток: як добре робитиме, залишу собі, як ні, хай забірають, а я заплачу за оранку, скільки там виорють.

Фірма поманилася і на се, та вислала до маєтку Свиридону Демяновича два трактори, але вирвати їх назад не повелося так злегка. Свиридону Демянович усе одмагався, що не має часу придивитися до роботи та одкладав речинець на ділу, а трактори орали тай орали вони десятин з п'ятьсот та почало примерзати Свиридону Демянович зробив заяву, що невдоволений працею, прохає їх забрати, а за оранку заплатив по умовленій, недорогій ціні.

Сердилася фірма, аж підскакував комісіонер, що тратив не тільки куртаж а й довіря у фірми бо порадив не доброго контрагента.

— Хиба-ж так можна? — докоряв він Свиридону Демяновичу.

— А чому-ж би і ні, таж кожен шукає те, що йому треба. Мені треба ріллі, а не тракторів, так я-ж за ріллю і плачу.

Почав був комісіонер натякати прозоро, що так не совісно, так Свиридон Демянович аж зареготав.

— А хиба-ж ви не так?

Побачив комісіонер, що не казатиме, а Висоцького не допече, а споритися з їм таки не варт, коло його діла є, замовк.

Сякими такими вигадками викручувався, проволікав час Свиридон Демянович, а було таки скрутно: разураз приїздили кредиторі правити борги, доводилося не раз тікати од їх з чорних дверей, ховатися десь у загонах, туди подавано йому бричку і чи треба чи не треба їхав він крадькома манівцями хоч на станцію, хоч до когось з сусід, а домашні одряжали кредиторів, кажучи, що його нема дома. Приїздили і судові пристави, описувати за борги і худобу і збіжжя і тоді доводилося ганяти шукати позики хоч на яких будь умовах.

Але потроху частина купленого маєтку спродуволася, зносили за неї покупці гроші і Свиридонові Демяновичові легшало. Врешті залишився в його маєток — 2000 десятин, хоч ще і з банківим боргом, але вже і з худобою і з посівом. Це був триумф, бо уся губернія ще душе тепер переконалася у комерційнім генії Свиридона Демяновича, а грошовиті люде знову почали набиватися з позиками.

А Свиридонові Демяновичу здається і трохо не навірилися ті неприємности, яких довелося зазнати; ризикувати та гратися з небезпекою його ще й тішило. — А всеж таки 2000 десятин не 7 — самовдоволено казав він, натякаючи, що починав з семи. Викрутившись і не подумав він спочивати, задовольнитися тим, що придбав, а зразуж заходився знов на позичені гроші купувати та спродувати маєтки. За кілька років, внаслідок тих операцій викраяв він собі ще один гарний маєток з 1000 десятин.

Вже й віддавна Свиридон Демянович жив не по сільськи, дома в його була обстановка середнього панка, горнички кімнат на шість, меблі поскуповувані при нагоді, їздив він на фаєтоні, хоч і простенькому, але як їздив у город, завжди спинявся у доброму готелі, ходив часом до театру, харчувався по кращих ресторанах, міг навіть і бенкета справити, якщо того вимагали справи.

Знайомства Свиридон Демянович ні з ким не підтримував і без діла ні до кого не їздив. З козаками, серед яких народився та зріс, серед яких були в його родичі і старі знайомі, не залишилося в його приятельських відносин. Умів

здаватися їм за свого і, коли діло вимагало, спіткатися з їми, усім моглоб здаватися, що це здійшлися старі та близькі приятелі, але без діла не мав ні охоти, ні часу ні до їх їздити, ні їх до себе запрошувати.

З багатьма панами своєї губернії, навіть і з інчих повітів, був він знайомий, але і в їх так само бував тільки для діла.

Найчастіше, через діла впять таки, доводилося йому стріватися та розмовляти з жидами, починаючи від комісіонерів і до багатих промисловців. В зустрічах з їми торгування та хитрощі часом змінялися жартовливими, або і на громадські теми увагами або і довгими балачками, які здавалися приятельськими, хоч найчастіше починав їх хоч жид, хоч сам Свиридон Демянович або щоб одпочити, або щоб мати час обмислити, як далі провадити ділову розмову, та таки примусити свого бесідника погодитися на його вимоги.

Саме у сьому товаристві почував себе Свиридон Демянович як найкраще. Товариство комерційних людей і такі з їми розмови найбільше були йому до душі, бо почував якусь подібність їхніх та своїх інтересів. Як і він розумілися вони на комерції, як і йому бракувало їм доброї освіти та як і він нахваталися вони ріжних уривків знаття та ідей з газет, з випадково переглянутих книжок, а найбільше з розмов з більше освіченими людьми, отже почував себе з їми приємно та легко, а до того розмови ці і не велися дурно, завжди малося на оці діло, а ще часто були вони так мовити комерційним спортом, йшлося о тім хто з кого краще вигада, а це трохи нервувало, здіймало енергію та бадьорість.

Все велося гаразд для Свиридона Демяновича, де далі він все багатів та гладшав, зробився нарешті чисто круглий, але рухливости не втратив і повертався та бігав так само швидко як і змолоду, хоч вже наближалося йому до сорока год. Але за три роки до революції не счувся і сам як оступився. Десь у другому краю губернії вмер багатий та скупий пан К. і маєток його, щось коло 5000 десятин доброї землі, упався молодому гультяєві та пяничці синові. Поки живий був батько, якось тримав його у строгости, за те діставши спадщину, син тим дуце закурив. Батькового маєтку вистачило б може і на ту гультю, та як звичайно в таких випадках, молодий господар про хазяйство не дбав і коло його кралося, хто скільки здужав. Витрачалися зпершу гроші, що залишилися від батька по банках, та за три роки вони

розвіялися і на маєток почали намотуватися борги, а ще згодом і позичатися стало ваще і часом молодий пан не міг розжитися на гроші саме у ту хвилю та в такій кількості, як йому б бажалося, а це його дратувало до нестями і він тоді лаяв та кляв усіх коло себе.

Про все те спритні комісіонери повідомили Свиридона Демяновича і він розіп'яв сильце на той маєток. Не було з тим великого клопоту і, вичекавши відповідну хвилину, Свиридон Демянович вніс завдаток та зробив запродажню на дуже сходних для себе умовах.

Та біля пана знайшлися люде, яким те було не на руку і вони поклопоталися зясувати паночі, який некорисний продаж він робить, та порадили згідно закону повернути Висоцькому подвійний завдаток. Адвокатові, якому вперше доручено було робити купчу, було наказано далі грошей від покупця не приймати, купчої не підписувати, а, заплативши „невстойку“, запродажню знищити.

А тим часом Свиридон Демянович вже і без купчої почав розпродувати селянам клапті з того маєтку і довелося б йому відповідати як би купча не склалася та і не хотілося згубити такого гешефту. Кинувся він де тільки міг позичати грошей, щоб швидче назбирати скільки треба на купчу і ще до строку зявився до адвоката з грішми робити купчу, але той натомісьць намагався, щоб Свиридон Демянович узяв „неустойку“ та купчої зрікся.

— Як так я позиватиму — посварився той.

Адвокат тільки посміхнувся: — Не виграєте!

Знав це добре і Свиридон Демянович і не на те погрозився адвокатові, щоб його налякати, а на те щоб заспокоїти, щоб той не вгадав його думки та не перешкодив.

А надумався він таке: перечував, що пан К. надавав багатьом адвокатам уповноважень і ніколи не клопотався, їх касувати, як минала потреба. Отже сподівався між тими адвокатами знайти такого, з яким можна добалакатися, щоб з старим уповноваженням купчу зробив.

Не довго довелося і шукати, знайшовся такий, що за десять тисяч прийняв гроші, зробив купчу, а гроші поклав у суд, на рахунок свого колишнього уповноважителя.

Та пан зотягся, грошей не брав, а завів позов про одурення.

Діло тяглося кілька років аж до сенату і до революції ще не було скінчене. Гроші Свиридона Демяновича лежали у суді, а він мусів сплачувати борги, що на ту купівлю по-

зичив, а селяне в яких він побрав вже завдатки на клапті з того маєтку обридали та не давали спокою, зразу вони ще спокійніше чекали, покладаючись на заспокоювання Свиридона Демяновича, але, коли мусіли на свої землі, які для тієї купівлі позапродували, подавати купчі та залишилися без землі, знепокоїлися та дратувалися.

Іноді траплялося то ті то інчи з їх приїздили по кілька чоловік разом до Свиридона Демяновича в економію, розташовувалися повозками в його у дворі, сиділи купами коло горниць, на рундуці, під гамазеєм на колодах що лежали у дворі та вимагали, щоб Свиридон Демянович давав купчі, а хоч звернув гроші та поплатив збитки. Але діло в їх робилося з їм на віру і вони не мали жадних документів, або мали такі розписки, які нічого не були варті для суду.

Найчастіше, щоб не гаяти часу, Свиридон Демянович викрадався десь на край економії, сідав там на дріжки і виїздив хоч у другій свій маєток, хоч на залізницю і зникав. Люде чекали день, два тай мусіли розїздитися. Але траплялося часом втікти нещастило, люде підстерігали та обступали його з докорами. В таких випадках, не маючи нічого іншого робити починав він сам і докоряти: Чи-ж ви люде, справді? Хиба не бачите, що мене той пан хоче одурити, так, коли одурить чому-ж тільки мене самого, а і не вас, я-ж для вас старався? Та йому і не поможеться, земля наша буде, так совість мавши, почекаати треба, а не бешкети чинити та мені заважати клопотатися за вас таки. Ось мені і зараз притьмом треба до Петербургу за сім ділом їхати, бо діло вже у сенаті,—вибріхувався він.

— Чекали вже... — ремствували люде.

А Свиридон Демянович заходив з іншого боку: — Та ви мабуть і голодні, треба вам попоїсти... і загадував принести якоїсь страви, сам виносив горілку, їв та частувався з людьми, а коли вони трохи заспокоювалися, тоді казав, що мусить таки зараз виїздити, — їдте-ж і ви та майте спокій і мене дурно не розстройте.

Виїздив з двору Свиридон Демянович мов на станцію, виїздили і люде, бо-ж не дожидати його, поки з Петербургу повернеться і тільки ідучи його поминали:

— От так сучий син.

А Свиридон Демянович, повернувшись другого дня з Кременчуку і собі лаявся:

— От так сучі сини.

— Та покупці були переважно з дальших сіл, часто їм їздити до Висоцького було ніколи, так і тяглося аж поки сталася революція, аграрні заколоти, а далі і горожанська війна.

Тепер вже не міг Свиридон Демянович, хоч якби і хотів, збутися клопоту, продати свої маєтки, мало хто вжився купувати землю, і сидів він наче у пастці. Багато землевласників і більших і дрібніших повиїздили тоді з маєтків до міст, але упертіші таки сиділи дома, сидів і Свиридон Демянович. Тут було покладене усе його життя, уся праця, метушня, тяжкі і приємні перебування та вражіння і зрехтисся того, що придбав, він ніяк не міг зважитися.

Тільки коли більшовики захопили Кременчук, за три залізничні перегони од його маєтку, кинувся і він на станцію до потягу. Але скрізь довкола вже схопилася ворохобня і станцію та містечко біля неї захопили кільки місцевих шелестів та верховодили там як знали. Коли Свиридом Демянович надїздив до станції, вони встигли вже розстріляти кількох заміжніших людей, що так само, як він тікали до поїзду. Схопили шелести і Свиридона Демяновича, але чомусь не вбили, а скинули впоперек на йогож таки фаєтон, а двоє з їх посідали на фаєтон змостившиєь ногами на спину Свиридонові Демяновичу та погналі, мабуть і самі не знаючи на віщо, до його у маєток. Коли сей повіз гнав містечком, дітвора містечкова тюкала та гукала: — Дивися пана везуть.

Та сей вибрик фантазії шелестів врятував життя Свиридонові Демяновичові. Вони задовольнилися, наглузувавшись з його і прибувши до маєтку так захопилися грабуванням, що і забули Свиридона Демяновича і він мав змогу втікти кіньми вже не на станцію, а в інший бік.

Бачив Свиридон Демянович, що треба йому десь далі тікати, де його не знають і зник у просторах Совдепії...

Де він зараз? Чи десь його з іншим гамузом розстріляли, чи приписався до комуністів та займає поважне становище у радянському уряді?

З життя моєї баби.

На самому сході лубенського повітку, на одній з балок, що притикали до річки Матяшівки, верств за 20 од Лубень на засульському боці, стояв у другій половині XVIII сторіча

невеликий, хат з 5—6, десятин на 500 хутір бунчукового товариша пана Оріхівського, званий по імені власника Оріхівщиною. Се була степова смуга на вододілі між Сулою та Хоролом, що ближче до Дніпра оберталася у рівний як стіл степ, а тут прорізувалася подекуди балками, густо зарослими предковічним лісом. Ліс той на початку ХІХ сторіччя цілком знищено, стирчали тільки величезні пеньки, та тоді ще пішалося по тих балках предковічне дерево, а під їм розкошувалися терни, глід, бузина, щепшина, молоде дерево, утворюючи величезні пущі та криївки.

Довкола ближче як за п'ять верств не було жадної оселі, поруч починалися просторі степи пана полковника лубенського Кулябки та лубенського полкового уряду, а хоч були і степки іншої старшини, та без хуторів з самими повітками, куди загонили худобу на ніч, коли вона там випасувалася. У тих таки повітках, десь у куточку в яслах переночувували тоді і чередники.

Такий був вигляд цієї місцевості за тих часів, з яких починається се оповідання. Але саме тоді сі степи починали залюднюватися і за 20 років повиростало на їх кілька нових хуторів.

Пан Оріхівський кохався у господарстві і волів жити з своєю дружиною на хуторі, хоч за тих часів се і не було зовсім безпечно. Після розігнання гайдамаків, розійшлися вони хто куди і чимало їх переховувалися по лісах та степах у менше залюднених місцевостях на лівобережжя. Один куц, чоловік з двадцять, отаборився у матяшівських байраках і звідти вихвачувався на здобич. Та чи тому, що менше розкішна і блища до народу лівобережна старшина не здіймала у гайдамаках такої ненависти, як правобережне велике панство, чи тому, що розпорошені та налякані, вони боялися дратувати козацьку владу, обмежувалися вони тут дрібним грабуванням потрібних їм харчів та одягу і сливе не чути було, щоб вони чинили розбої.

З свого боку і лубенський полковий уряд не хотів чи не міг гаяти багато часу на боротьбу з ними, поки вони не чинили великої шкоди.

Мабуть через те гайдамаки, обминаючи оружною сутички, не так часто, раз на 2—3 місяці, навідувалися і на хутір пана Оріхівського і тільки тоді, коли знали, що пан виїхав з дому, а вдома залишилася сама пані. Пан Оріхівський мав добрі рушниці та пістолі, не погано стріляв і тя-

мив орудувати шаблею. Хоч гайдамаки певно перемоглиб його, та воліли краще обминати кривавої бійки.

Приходячи на хутір Оріхівського, ксли його не було, гайдамаки наказували пані:

— Давай, пані Одарко, скуп, а то червоні черевички взуємо (себто поздираємо шкіру з ніг).

Грошей і в самої пані було не гурт, а як і малося десь на схованках кілька дукатів, не легко поступилася вона їми, навіть і при небезпеці. Натомісць віддавала вона гайдамакам ключі від усіх комор, а вони набірали собі полотна, доморобленого сукна, пшона, борошна, сала, соли, ловили якусь вівцю або підсвинка, кілька курчат, а тоді скидали шапки, казали „бувайте здорові“, а як коли і „спасибі“ і відходили.

На се пан Оріхівський і не скаржився урядові, щоб і не дратувати гайдамаків.

У семидесятих роках XVIII сторіччя Оріхівський заслаб і ще молодим помер. Дітей у його не було і відписав маєток і усе добро жінці.

„Ознаймую сим усім, кому про те відати належатиме, — писав він у заповіті, — що я Оріхівський, у роді своїм не послідний, родичів своїх Оріхівських та Жуківських від спадщини одстороняю, а легую все (списано що саме) жінці моїй Одарці з роду Кандибиній за її до мене вірність та преданність і за те, що я розтратив її придане“.

Не основі сього заповіту хутір перейшов до удови, а вона через рік або два вийшла вдруге заміж за пана Миколу Павловича Леонтовича з Київщини, давніше бунчукового товариша, якого по скасуванні українських урядів та заведенні російського ряду переписано на сухопутного майора та дворянина.

Рід Леонтовичів був з православних шляштитів українського походження ще за Річи Посполитої і після поділення України залишався деякий час на Правобережжі. Трохи згодом дехто з Леонтовичів переїхали на лівий беріг на гетьманщину і тут багато з їх в різні часи займали більша і менше старшинські уряди, дехто навіть і генеральні. Але через те, що вони здебільшого не мирили з московськими представниками на Україні, а один з їх був свояком Мазепи, сливе ніхто з їх тоді дуже не забагатів.

Микола Павлович теж не мав великих маєтків і тому оженившись спродав своє майно та переїхав хазяїнувати на жінчиному хуторі. Тут народився у їх син Павло, але йому

було тільки два роки, коли обоє батьки раптом померли, а опіку над їм та його майном було доручено дядькові з матиного боку Кандибі. Кандиба жив далеко на південній Чернигівщині і малий Павло до девяти літ виростав у дядька, а з девяти літ віддано його у науку до морського дворянського корпусу. На Орхівщині хазяйнував прикащик, а опікун наїздив раз на рік, щоб витягти з маєтку що зможе неначе на видатки по виховуванню племінника і зросши мусів Павло, як сливе завжди бувало за тих часів, позивається з дядьком опікуном і дійсно випозивав з його декільки тисячів карбованців.

Скінчивши науку, Павло пішов чомусь на службу не у флот, а у кавалерію, у полк, що стояв тоді у Ромнах. Там він і оженився з старшою дочкою пана Адріанопільського, або, як тоді писалося Андріанопольського — Катериною.

На Роменщині над річкою Артополотом стояв хутір пана Степана Адріанопільського. Як можна думати з самого прізвища рід Адріанопільських походив з ніженських греків, але забагатівши породичався з старшиною і вийшов і сам у старшину. Пан Степан був жонатий з однією з Марковичен.

Адріанопільські мали три добрих, хоч не так великих, хутори, мали винницю та водяний млин, але були панами середнього зажитку і жили ошадно та по старосвітськи. Горниці в їх були деревляні, обмазані, на шість кімнат, меблі роблені дома, дзеркала, хочі куповані, але маленькі і дерева на рямах було в їх більше ніж скла. За те поли було настелено з сухих вилежанних дощок, добре гильовані, вифарбовані жовтою фарбою і що тижня натиралися воском.

Двічі на рік, перед Різдом та Великоднем, деревляні частини меблів для блиску натиралися оливою і мабуть таки не могли не мастити хоч трохи одяги, але в старовину люде не розлягалися і не спіралися на меблі, а сиділи просто.

Полк, що стояв у Ромнях, вже засвоїв деякі з звичаїв, перенятих зза кордону урядовою та дворянською московщиною, заохоченою до того царським двором, звичаїв, які, хоч в дійсности були чужоземні, ставали на Україні могутнім засобом помосковлення українського старшинства. До таких належав і звичай, згідно якому офіцири російських полків від часу до часу справляли балі, на які запрохували околиці

панство з дочками. Балі сі одночасно допомагали офіцерам, які переважно походили з Московщини, висватувати заможних панночок і прибірати до своїх рук їхні маєтки, що теж сприяло помосковленню панства.

Старому Адріанопільському не так то подобалися сі балі, як і усі новітні вигадки та поведження. — Дочки тільки од діла одбиваються, набіраються усяких фиглів, але стара була іншої думки, бо сподівалася через балі скоріще пови-сватувати дочок..., клопоту збутися. Бо невіддана дочка теж клопіт—бережи її. Отже старий мусів з тим мирити, але остаточно вимагав, щоб гулянки не заважали роботі:

— Гуляйте собі на балю скільки знаєте, але вранці на чотири годині щоб були вдома, а старша дочка сама видала борошно на затір тай була при тому, як затиратимуть, щоб не крали. Бо се їй доручене і на неї звірене.

У Адріанопільських було три дочки: Катерина, Ольга і Надія, та було і два сини, тому за дочками не могло бути великого посагу: так одежа посуд, хазяйські надібки, може трохи грошей, а земля та худоба — то вже синам. Такий звичай.

Дочок до науки нікуди не посилено, учено вдома та не побагато. Приїздив дяк з блищого села, вчив найбільше Святого Письма, сяк так читати і писати, трохи цифр тай буде. Їм більше і не треба, хай краще до господарства привчаться. На новітні вигадки, щоб вчити на фортепянах грати, співати, танцювати, тощо, не втрачалися. Се тільки на те, щоб дівчата привчилися паничам бісиків пускати,... а старий Адріанопільський найдуше вимагав, щоб дочки поводитися чесно та пристойно.

Довелося панночкам самі нових танків учитися. Хтось з подруг показав, а далі показувати було нікому, а ще у маленькі дзеркала, які тільки і малися у батьковій господі, не можна було себе і вивірити. Ото і вигадали панночки такий спосіб, щоб привчитися незвиклих рухів: наливали на блискучу, натерту воском долівку тоненько води і танцювали довкола неї тай бачили у воді, чи так у їх танець виводиться?

Старша дочка Катерина була хазяїновита і розумна, але не вродлива, так собі молоде тай годі, але друга — Ольга красунею вдалася на усю околицю тай третя — Надія росла гарна.

Через те було, як почнуть розїздитися з балю, офіцери коней з їхньої карети випряжуть тай везуть на собі по

городу далеченько таки, хочби і грязко було, а кучер веде коні ззаду, поки паничі не потомляться.

У старовину панночки не засижувалися. Незабаром висватали в Андріянопільських обох старших. Після заручин женихи з місяць навідувалися у гості і тоді молодята хитрували, деб їм хоч на хвилинку на самоті збігтися, щоб поцілуватися. Панночки було як помітять, що молодого їхнього немає у горницях, то, знаючи, що він певно чекає десь у садку близько горниць або і у сінях, вихвачувалися з хати наче за чимсь по господарству і мов ненароком потрапляли у його криївку. Заведено кожного разу наче лякалися, та встигали таки поцілуватися раз чи і двічі, не більше, треба було скоріше вертатися до хати, бо хоч батьки і вдавали, що тих уривчастих зустріч не помічають, але довших не дозволили-б. Після заручин з весіллям не барилися, бо весь посаг був наготовлений заздалегідь, і так, як через місяць, вінчали.

Оженившись, треба було за господарство дбати і Павло Миколаєвич збирався подати у відставку, а тим часом взяв відпустку та поїхав з молодю дружиною на свій хутір, щоб обдивитися та дещо упорядити. Було йому тоді год з тридцять, а її 17 чи 18. Але хазяйнувати йому не довелося, за три місяці розпочалася війна з французами той мусів йти у похід.

Листувалися тоді люде мало, тяжкою працею здавалося написати листа, а і листи коштували дорого, йшли довго, надто з війни, часто й зовсім губилися. Місяцями не мала Катерина Степанівна звісток від чоловіка і часто, надто у ночі, посідали її неспокійні думки, не раз аж плакала. Кохала вона свого чоловіка може ще і дуще ніж сучасні жінки, а тепер не багато жінок, які моглиб, якщо вони не байдужі до чоловіка, терпіти свої турботи за його, одрізнені од цілого світа, не дістаючи звісток од його... Та тоді люде були міцніші і кохали інакше, не так нервово, тай не корилися смутку, поки дійсно не надходило лихо.

А Катерина Степанівна зосталася на хуторі зовсім сама та ще і вагітна, родичі були далеко, знайомих близько нікого... Книжок на піддаші, правда, було дві скрині, та більше якісь чужоземні: „Листування Цицерона“ латинською мовою, з написом „Ex libris Pauli Leontvitschi“, себто ще діда Павла Миколаєвича, хвалився колись він, що дід та прадід в його дуже учені були. „Твори Ульріха фон Гутена“

теж латинського мовою, з чиїми примітками на шпальтах, виписаними червоним атраментом дрібною та чіткою рукою і такі інші. Були, правда, і російські переклади з якихсь чужоземних романів, та не цікавилася ними Катерина Степанівна, може і не вчиталаб. Вибрала собі з усіх книжок пять чи шість, що до Святого Письма належали, сі до своєї хати узяла, часом і заглядала у їх, інші ж так на піддашу ї залишилися.

Тільки і було розваги, що пожуритися та погомоніти з сільськими молодими таї то стереглася Катерина Степанівна, роздумувала і балакала з ними, щоб не забулися, що вонаж таки пані, не почали неслухатися та за панібрата поводитися. Та якось уміла вона так триматися, щоб сього не сталося.

Не легко довелося Катерині Степанівні і з господарством: маєток був за опікуна зруйнований та опущений, треба було його впоряджати і тут виявилось, що з неї не аби яка господиня, не злякалася вона, не опускала рук, а рішуче узялася до порядкування.

Тоді з хліба прибутків мало було, хто не перегоняв його на горілку.

Кожен сам собі на свою обіхідку присівав потроху, а попиту на зерно сливе не було. Винниця в Орхівщині колись і була, та з неї усе розтягнуто, будівля завалилася, а грошей, щоб її поновити, не було, не малося у маєтку і водяного млина, а за тих часів це були головніші джерела прибутків з господарства. Та молода господиня бралася до діла завзято, працювала уперто і пильно придивлялася до місцевих обставин, вишукуючи, з чого-б краще визволитися.

Ще як була вона панночкою, почали московські купці, наїзжаючи до Ромен на ярмарок, питати махорки. Махорку люде ! здавна садили на Україні, але тільки для свого вжитку потроху на городах, та тепер, коли в кого малася залишня, купці охоче забірали її за добрі гроші. Тому дехто почали насажувати її трохи більше, хоч значно збільшити її посів не зважувалися. Батько Катерини Степанівни був ризковитіший од інших, а і він не садив ніколи більше, як з десятину. Катерина Степанівна, що вміла ще з дому плекати тютюн, одразу засадила їм декільки десятин, а що року ще поширювала ливаду.

Повз Леонтовичів степ проходив шлях, яким за тих часів, коли не було залізниць, ходило багато хур та чумаків з рибою, сілю з півдня на північ та з різним крамом з Москов-

щини на українські городи. Шлях простягся степом і далеко не було на йому ні села, ані заїздів і хурам доводилося отаборюватися серед степу. Придивившись, Катерина Степанівна поставила над шляхом заїзд з повіткою для худоби, з великою хатою, де-б люде могли переспати, попоїсти та й випити чарку і посадила там торгувати старого діда, з селян. Горілку на продаж, на жаль, їй доводилося купувати, але почасти вона і тут надолужала, вигоняючи на лембику свою з слив, грушок тощо.

Коли фірмани спинялися у заїзді, платили кожного разу і за попас худоби. Чумаки, правда, платили не грішми, а рибою, по рибині за вола, або сіллю, але за їжу та за горілку усі платили грішми. Великого зиску се не давало, та моталася жива копійчина, а тоді і мідяк доставався не легко.

Не проминала у господарстві нічого молода господиня з чого можна булоб хоч щось заробити, моталася по йому з ранку до ночі і поки скінчилася війна та демобілізація, значно вже упорядкувала маєток, придбала та викохала чимало худоби, свиней, овець, дробини, вибудувала кілька нових будівель, попідправляла старі, поширила садок, насадивши біля старого новий значно більший, а найголовніше назбирала щось грошей, які ховала повмотувані у мотки з ниток, позавязувані у старі панчохи чи дрантя і не в одному місті, а у кількох. А ще докупила у межу 50 десятин, коли трапилася нагода, що спродував степок суміжний козак. Серед того клопоту і першого сина породила і доглядала його.

Тільки за кілька років повернувся Павло Миколаєвич, вже полковником. Звільнено його з служби десь далеко і до Київа їхав він поштovими, а вже тільки до Київа, за двіста верств, вислала по його жінка тарантаса. Самій їхати на зустріч од дитини тай і од господарстава не випадало. — Виглядала чоловіка вдома.

Дожидалася вона його, Боже як, виглядала, раділа, а він-же їй таку гірку несподіванку наготовив! Приїхав не сам. Ще як тарантас до воріт заїздів, побачила Катерина Степанівна, на рундук вибігши, що поруч з їм якась молодиця сидить. Здивувалася зразу і у мить серце упало, догадалася, де і радощі поділися.

Витаючись, цілючись каже їй Павло Миколаєвич: — Знаю я, Катерино Степанівно, що вам самим господарювати тяжко, так я оце вам помішницю привіз.

Як блискавки миготіли в Катерини Степанівни почуття та думки. Образа спалахнула, серце як не розірветься і не знати б чого чоловікові наговорила, та думки зацятькують: — Де-б там було інакше? Хиба втерплять стільки часу оті бузувіри - чоловіки? — Не заспокоюють ті думки, не може вона помирити з сим, але гнів змінюється сумом - журбою: — Неминуче це... світове це. Не можна тільки так залишити, не мусить далі так бути, а тому, що сталося вже, скоритися треба.

Враз перемогла себе, каже чоловікові ласкаво, але й рішуче:

— Спасибі тобі, мій голубчику, що ти за мене і на війні не забув, та мені помішниць не треба, я і сама справлюся.

А тоді звернулася до кучера:

— Пилипе! Не випрягай коні, а вези цю паню у город.

Як і їхав Павло Миколаєвич додому, знав, що не можна так, що не буде з того добра, так-же і одчепитись од тієї молодиці не вмів і не зважився. Усе сподівався, може якось минеться, може жінка не помітить, може її одурить... Тепер не знав де й очі подіти, не міг слова вимовити... Глянув Пилип на паню і на пана, покрутив головою, завернув коні та з двору, аж закурило...

Ані словом про це не обізвалася далі чоловікові Катерина Степанівна, не докоряла, витала як годиться, а на серці таки, зневіря лягло, а Павло Миколаєвич не знав вже як і догодити жінці, як їй і віддячити, надто як подивився на сина, гарний хлопець удався, утішний та на господарство... Плохий був чоловік, добрий, поступливий, нагука, нагромичить та відразу і помякша. Тільки на гроші твердий був, скупенький, так усі і знали. Пізніше, як купив він степ з заїздом там, де сходилися шляхи миргородський та ромоданівський і межі трьох панів: його, Базилевського та міністра Трощинського і у кожно́го з їх на своєму розі по заїзду було, люде так те місце і наіменували: шинки трьох скупих.

Задоволений був жінкою Павло Миколаєвич, дякував їй, а таки здебільшого і слухався її, але звички своєї не покинув, коли неколи, а у гречку, і сам не оглянеться, — вскоче. Од Катерини Степанівни ні з чим не сховаєшся. Подарувала вона раз, подарувала у друге тай не стерпіла. — Чоловікові коритися треба, также і себе зневажати дозволити не можна. Як так не хочу тебе і знати, поїду до

батьків, краще у брата попихачкою зістаріюсь, ніж таке терпіти. — Було в їх тоді вже тройко дітей, та Катерина Степанівна покинула і їх, поїхала.

Хвилювалася у дорозі, нервувалася, не знала як і доїде, як доїхала, здавалося, мов врятувалася. Привитали батьки, раді, тоді дивуючись питаються: А деж Павло Миколаєвич? — Катерина Степанівна аж заплакала: — Не хочу його і знати, зневажає мене, таке і таке коїть.

— Е, дочко, — рішуче одказує батько, — так не можна. Одпочинь трохи тай їдь додому, ти нам без Павла Миколаєвича не потрібна. — Аж жах обгорнув Катерину Степанівну — де-ж таки такий сором. Її ображено та їй і проситися, це-ж у вічну неволю йти. — Мати зглянулася, розговорила трохи батька, сама уперед до зятя поїхала, висрамила його, виговорила йому, привезла з собою перепросити жінку, — повернулася Катерина Степанівна додому.

Слід на віки залишився, годі про кохання і думати та з більшим ще запалом узялася вона тепер до господарства.

Павло Миколаєвич таки схаменувся, покинув залицяння, тільки якось мов зістарівся, посмутнішав, обважнів, ходив здебільшого у халаті і незабаром сказав жінці: — Хазяйуйте вже ви, Катерино Степанівно, бо я на війні утомився. — Відтоді і по хазяйству хиба врядигоди заглядав, тільки як у суд треба чи по урядах, де без грамоти не можна, то його діло, натягає мундіра тай їде. Дома-ж тільки рахунки з жінки здіймав і, дарма, що вона і сама ошадна була, рахував щепко, а ще, користуючись з того, що вона не дуже на цифрі тямала, в неї її гроші вимота.

Катерина Степанівна совісно чоловікові рахунки здавала, але, бачучи що він скупенький і не дуже на діти розщедриться, почала заздальгидь з жіночого хазяйства, що їй таки і належалося, за усякий дрібязок за пірячко, за масличко, гроші для дітей збирати та по моточках завязувати.

Знаючи те, Павло Миколаєвич було і причепиться і, хоч який справедливий рахунок, а каже:

— Щось тут у вас не усі гроші, Катерино Степанівно.

— Як то не усі? Яж, здається, усе гаразд рахувала...

— То вже не знаю, тільки не усі.

І дозолує, поки вона трохи не усі моточки свої не повимотує та і свої жіночі прибутки йому не повіддає...

Але сердитися на се не можна було, бо і він грошей не марнував, а йшли вони на діло. Без попередньої умови склався у родині такий звичай, що як у хаті дрібних нема,

а є тільки нерозмінянні по сто карбованців, то якби чого треба не було, а грошей на обихідку немає. — Сто карбованців, то вже „на землю“ (щоб купувати землю) і розбивати їх ні на що не можна, а як щось притьмом потрібне, чи у господі чи у господарстві, посилалася фіра у город з чим будь на продаж, і як спродадуть, той куплять.

Властиво Катерина Степанівна і прищепила чоловікові сю жадобу до землі. За тих часів з землі не було великого зиску тай скрізь її було багато, отже не так за нею і гонилися, особливо по місцевостях, де людність була рідша, легше її і спродували. Тоді тільки з рідка хто який жадібний до землі був, як тепер усі, і Катерина Степанівна була саме з таких. Не знати чи перейшло се до неї від предків з матиного боку — Марковичів, чи витворилося через те, що зросла вона у одній з найбільше залюднених місцевостей України — на Роменщині.

За її приводом почали Леонтовичі скуповувати землю. Зразу, поки меншу силу мали, купували тільки побіля свого хутора об межу, або близько, купували і менчими, часом зовсім малими клаптями, але тільки по своїх грошах. Та збивши до купи понад два тисячі десятин, почали купувати відразу і великі маєтки на Херсонщині, де земля дуже дешева була, тай купували вже не на самі свої гроші, а і позичаючи частину та вже згодом з прибутків борг виплачуючи.

Не вважаючи на свою ошадність, вже не могли вони задовольнитися старими предківськими горницями на 5 невеликих кімнат, у яких жив ще Оріхівський, і скоро як повернувся з війни Павло Миколаєвич, поставили нові, на одинацять кімнат, з чималою залею, великою та малою витальнями (остання прозивалася диванною) з деякими замахами на розкіш та моду. Горниці були з мезоніном, з бляшаною покрівлею, з двома ганками на кольонах на переді... Очевидячки та міра вигод, якої було досить для попереднього покоління старшин, вже не задовольняла навіть невередливих представників нового. Ся міра розкошів була про те на сучасне око досить мізерною. Будинок ставився з найбільшою ошадністю: архитектора не кликали і на пораду, матеріали були майже усі свої, досвідчених майстрів теж не підшукували. Надслідком сього було, що усі лінії у горницях були не зовсім праві, усі міри (у вікнах, дверях, печах і т. д.) не були бездоганно рівні, та усі ці погрішки не вражали господарів, бо і не помічалися і не відчувалися їми.

Земельні володіння за тих часів не були твердо ні одмежовані, ні одзначені і на цьому ґрунті між сусідами часто виникали непорозуміння та позови, часом не тільки за межу, а і за саме право власности на той чи інший клапоть.

Такий позов стався і в Павла Миколаєвича з одним суміжним паном. Суд вислав свого члена на місце для дослідження, виїхали і обидва позивальники, а свідками вивели кожен своїх крєпаків.

З одного боку ніхто краще за їх не міг знати землю своїх панів, з другого залежне становище свідків позбавляло певности їхні посвідчення. І дійсно селяне Леонтовича присягалися, що стоять на його землі, а селяне другого позивальника, що на його.

В так скрутному становищу досвідчений суддя прибрав такого способу дізнати правди. — Звелів свідкам поскидати та повітрушувати чоботи. Чоботи свідків Леонтовича були порожні, а з чобіт свідків позивальника сипалася земляк і після вони зреклися поновити присягу. Він наказав своїм селянам набрати з дому у чоботи його землі; щоб могли по правді присягати, що стоять на його.

Як тільки се виявилось, Павло Миколаєвич тут таки набив позивальника у обидві щоки, не дивлячись на присутність ні судді, ні свідків, а суддя обурений на шахрайство умисне одвернувся, неначе розпитуючи про щось свідків, щоб не бачити і не бути примушеними свідчити, якщо діло дійде до суду. Та до позову про побій і не дійшло, бо ображеному ніяк було скаржитися, щоб разом не виникла і справа за шахрайство, якої Павло Миколаєвич, задоволений своїм власним судом, теж не починав. Тому суд розглядав тільки цивільну справу, мов нічого не знаючи, що сталося на дослідженні, хоч не тільки судді, а й усі Лубні ще довго переминали сю пригоду. Позивальник вже і не приїхав на суд і землю присуджено Павлові Миколаєвичеві.

З того часу між сусідами повелася ворожнеча і ображений і перед смертю зняв з сина присягу, що він не водитеметься з Леонтовичами і ніколи не продасть їм ані клаптя своєї землі.

Син скільки міг додержував своєї присяги і справді ніколи не бував у Оріхівщині поки і жив, але жінка його помирила з Катериною Степанівною коли та повдовіла, і приїздила часом до неї і чоловік нічого не міг з тим подіяти.

Прохазяйнували Леонтовичі вдвох, живучи у добрій згоді, ще років 25—30 і придбали за той час близько 10,000 десятин землі. Було у їх п'ятеро синів та чотирі дочки, було б може ще і більше, якби після останнього сина не сказала Катерина Степанівна чоловікові, що — вже досить, бо так на їх не напасешся, як не працєю. — А позаяк тоді ніяких інчих способів, щоб дітей не було, не знали, просто не схотіла далі жити з чоловіком, сказавши: — Ти роби, що хоч, я тобі не бороню, а з мене буде.

Помер Павло Миколаєвич на початку сорокових років і помер передчасно, через лікаря. Заслаб трохи, а лікар не вгадав як лічити пустив кров, коли сього не можна було.

Дочок усіх Леонтовичі повіддавали ще за його життя. З сватанням старшої з їх Домнікії стався такий примітний для тих часів випадок.

Поки на Україні був гетьманський ряд, а особливо за давніших часів, козацтво вважалось лицарським станом і заможні та почесні козачі родини легко родичалися з старшинськими та переходили у старшину, але по скасуванні гетьманського ряду російський уряд надав українській старшині дворянство і розуміння пана від тоді почало сполучатися з тими, хто мав дворянство, а козаків трактовано як особливий рід селянства тільки тим і відмінний від крпацького, що вони від віку були вільні. Ця зміна позначилася і на житьових відносинах між козаками і панами, відбилася і на звичаях хоч і не відразу і не без опору з боку місцевої людности, особливо з боку козаків, які власне і до наших часів не визнали такого пониження свого лицарського стану. Навпаки пани, на жаль, охоче почали виріжнати себе у якийсь вищий та почесніший стан, а разом денаціоналізуватися, що теж сприяло дальшому розріжненню колись одного, суцільного стану.

Ці часи — початок XIX сторіччя позначаються небувалим доти пониженням громадського та ідейного інтересу як і національної свідомости серед українського старшинства. Після так довгої та запеклої боротьби, після стількох кривавих повстань українське старшинство, скільки разів зражене своєю-ж людністю, яка пішла на демагогічну оману російського уряду, втратило останню надію на відбудування незалежності свого краю а разом занепало духом та знеохотилося до усіх ідейних інтересів. Наслідком, як завше у таких обставинах, було захоплення матеріальними інтересами.

На ґрунті згаданого розріжнення виникали непорозуміння та розбрат, а тяжкі наслідки його позначилися і за

останньої революції. Недалеко від Леонтовичів мав хутір дуже заможний козак з роду, у якому проте не було ніколи старшин, а ніхто і не служив по російських урядових установах чи у війську і тому рід його лічився козачим, а не панським.

Коли прийшла пора віддавати Домнікію, козак той надумав висватати її за свого сина. Він рішуче не визнавав згаданого розрізнення козаків від панів, а проте пиху його тішило узяти невістку з старшинського роду. Він тим паче сподівався на успіх, що Леонтовичі не були горді, поводитися просто, жили не розкішно, а ще усі памятали, коли були вони і не дуже багаті, сам-же він був багатший від середнього пана. Те, що жених був менше освічений від невісти, або що він міг їй не подобатися, тоді вважалося за ніщо. Схотять батьки — віддадуть. Отже він заслає старостів.

Леонтовичі прийняли і витали їх як годиться, частували і трактували, але хліба не заміняли, одмовилися, ніби дочка ще молода. Тим душе образило це усе козацтво довкола (а навіть і далі, бо чутка за ту подію розійшлася) що незабаром Домнікія таки одружилася з паном з сусіднього повіту Родзянкою.

Коли Павло Миколаєвич помер, старший його син Пармен був вже інженіром, а другий Микола офіцером ахтирського гусарського полку. І він хотів вчитися на інженіра і для цього скінчив київську гімназію, та батько не дозволив. Колись Пармен, буди вже інженіром, не скорився у чомусь батькові, а племінник Катерини Степанівни, теж інженір, наробив довгів. Так, щоб цього не було і не дозволив Павло Миколаєвич другому синові вчитися далі, а послав у гусари, трьох-же менчих синів віддав до військових шкіл.

Після смерти чоловіка, Катерині Степанівні вже нікого було слухатися, зробилася вона повною господинею великого господарства і головою сім'ї. Міцна та рішуча вдача її, яку досі стримувала свідомість обов'язку коритися чоловікові, хоч власне не він а вона керувала усім, залишилася тепер на усій своїй волі і могла пишно розвинути, бо діти відповідно звичаю авжеж мусіли слухатися матері, і вона міцною рукою узяла керму своєї родини.

Ваше стало Катерині Степанівні без чоловіка хазяйнувати. Хоч і за його сама вона усім порядкувала, также і порадитися нема з ким тай літа не ті, так наче зістарілася вона одразу від тієї самотини, як залишилася одна душею на хуторі. Знов-же оті рахунки... То було їх усе Павло Ми-

колаєвич робить, а то треба самій, а у неї до їх і гедзунку немає...

Старший син ще за батька одрізнений був, сидів на своєму маєтку не Херсонщині, дочок давно люде порозбірали, менші сини усі у війську на службі, а по гостях не дуже звикла Катерина Степанівна багато їздити. Ото найчастіш до старої генеральші Бойковши з такої нагоди, що та жила коло церкви. До церкви натще серце їдеться, а після служби генеральша усіх панів, хто у церкві був, до себе на каву запрохує. Також і церква за 7 верств, не часто є час, прости Господи, і до церкви поїхати.

Сусіди хіба зрідка який навідається, а то більше двічі на рік на Катерини та на Різдво, по сих днях вона здавна бенкети справляє, так усі знають, тоді і їдуть. Приїздили часом дочки також і в їх у кожної свій клопіт, — не часто. Ото тільки жили недалеко дві старі пані з полупанків: Настасія Антонівна та Марина Іванівна, то було як дуже Катерина Степанівна сама занудиться, надто у зимку, по їх коні посилає. Ті приїдуть, який тиждень погостюють, награтесья тоді з їми Катерина Степанівна у рамса до несхочу. Поважала вона їх і шанувала. Знаючи, що слуги люблять з бідніших панків поневірятися, вона їх, якіб у неї гості не були, хоч найпервіші, усе біля себе до столу садовить, щоб слуги бува якою стравою не обминули, бо не так тая страва, і без неї голодні не булиб, также то глум та ганьба булиб. Отже і слуги бачили, як того Катерина Степанівна пильнує, той не важилися тим паням капости чинити.

За кілька років сталося нове лихо. Раптом, з якоїсь пошести, за один тиждень померли і старший син і невістка. Залишилося од їх аж шестеро унучат — три сини та три дочки. Хлопці у гімназії, а дівчатка у інституті, ще так їх батько повіддавав. Поки вчаться, то ще нічого, а повиростають, то з хлопцями не який клопіт: хто скінчить науку, може служитиме, хто і не скінчить, на своєму-ж хазяйнуватиме. З дівчатами гірше: треба доглядати та заміж віддавати. Знов-же поки що, треба і їхньому маєтку ряд давати.

Унук Катерина Степанівна строго виховувала. Як покінчали інститута, у неї жили, то було як які паничі приїдуть, боронь Боже, щоб унуки з їми у сад на проходку пішли. Катерина Степанівна зараз-же до своєї хати покличе і виговорює: — Що ви мене срамите. Де-ж пак по садках з паничами ходить... Що люде казатимуть?

Менші дві унуки гарні були, швидко заміж повиходили, а старша Маруся, нівроку не вродлива, засиділася. Воно і люде траплялися... Скоро Маруся інститут скінчила освідчився один, як годилося тоді, не їй самій, а бабуні листа прислав.

Приїхав нарочний з тим листом, саме Маруся на фортепяні грає, пучки бігають, а вона мріє: от якби гарно було, якби на пучках поблискували оті перстені з брилянтами, що бабуня заховали, а у вухах сережки. А були у Марусі добрі брилянти — материзна: і перстені, і серги, і брошка, та бабуня забрала і сховала, одно дурна ще, щоб бува не згубила, а друге молодій дівчині і не личить дорогих брилянтів носити...

Так вона собі ті брилянти думкою приміряє, коли се бабуня з листом.

— Почекай трохи грати, діло є. Ось тобі люде трапляються, тебе такийто сватає, ти його знаєш. Так що одписати?

А Маруся на бабуню глянула і питається:

— А ви, бабуню, як заміж піду, зразу мені мої брилянти оддасте?

Бачить Катерина Степанівна, що унука ще дурна, не заміжжа у неї на мисли, віддати її, так як з рук зіпхнути, шкода зробилося унуки. Годі її і розпитувати, обернулася до сина, що тут нагодився, і наказує: — Владимир! Пиши одказ.

Добре-ж, що він тут трапився, а то була-б морока того одказу складати. За часів Катерини Степанівни так не велося... приїздили або самі з батьками побалакати, або через родичів запитували.

Через рік ще один Марусю посватав і знову через бабуню. Чоловік і гарний, і полковник, і заможний, та вже літній, років з 45 буде. Думала, думала Катерина Степанівна: і перебирати дуже женихів не годиться, не така і красуня, также і старий. Покликала Марусю і розказує:

— Знов тебе сватають і чоловік хороший, і полковник, і багатий, та, сама його бачила, не молодий. Як заміж підеш, мусиш чоловікові коритися та у всячині його слухатися. Може будете де у гостях і будуть там інші і кращі, і молодші, може схочеться тобі з їми побалакати, то як він дозволе, то й побалакаєш, а ні, то ні. Може схочеться тобі з ким потанцювати, а йому те не мило, не звелить, то і не смієш. Може у гостях весело буде і схотіла-б ти довше посидіти,

а він утомився або не подобається йому, що ти з іншими розмовляєш, звелить до дому їхати, то і мусиш...

Слухала, слухала Маруся та у плач: — Не хочу за його.

— Дурна, щоб ти знала — засміялася Катерина Степанівна — чого-ж ти плачеш? я-ж тебе не силую — та і знов звеліла синові одказа писати.

На свою голову унуку розговорила. Засиділася Маруся аж до 24 літ та поїхала якось до Ромен до заміжньої сестри погостювати, а у Ромнах молодий лікар німець, вона і закохалася. Німець і радий, сватає, также не дворянин. Він з Швайцарії, каже, тобто в їх і зовсім дворян не має, а гсрощанин. Чорт його і зна що? Та і то-б ще нічого, служитиме, вислужиться, так-же лікар. Казала вже Катерина Степанівна Марусі: — І як ти з їм житимеш, що йому у руку гроші дають та що будеш лікаркою? — Та що з дівчиною зробиш? Вражий німець таки гарний удався...

Обидно було Катерині Степанівні, та вже якось сини та дочки розговорили. Тепер світ чисто перевернувся: не так думають, не так і говорять як колись. Мусіла поблагословити.

Та після заручин таки довелось Марусі вичитати. Приїхав той німець у Оріхівщину. Одвернулася на хвилину Катерина Степанівна по господарству, вертається до витальні, а Маруся з своїм німцем цілуються. Ну і вилаяла.

А вона огризається: — А якже, бабуню, виж як за-сватані були, цілувалися з дідом. — Не втерпіла колись Катерина Степанівна розповіла про се Марусі, молодші літа згадавши.

І бачить Катерина Степанівна, що вскочила, а змовчати не можна, щоб не появити Марусі, що її правда, а не бабина.

— Дурна — одрізувала. — Так тож був твій дід.

Подумала тільки нишком, що не варто булоб і бучі збивати, не треба булоб і до витальні, знаку не подавши, зненацька потикатися, та якби не те, що він німець та лікар, можеб вона так і зробила.

Помоталася Катерина Степанівна зо кілька років сама, а далі бачить, що через силу, звеліла двом старшим синам у одставку виходити, щоб їй у хазяйстві помагати, меншим двом ще служити треба було — чинів вислужувати. Посла-

ла одного на херсонські маєтки, а одного коло себе лишила. Та швидко і менші сини служити не хотіли, поприїздили хазяйнувати.

Порозсилала вона їх по маєткам, думала будуть усі у гурт заробляти, але швидко побачила, що не буде з того діла. Пріч самого найстаршого, що щирий удався та однаково на гурт працює, іншим на усіх робити не кортить, більше вони по гостях їздять та за панночками звиваються, ніж за господарство дбають. Подумала, подумала, тай поділила їх, хай кожен для себе робить, чи не краще тоді пильнувати муть. Для себеж вона вимовила, щоб кожен з синів їй що року по 1000 карбованців має сплачували та, авжеж, що житиме в кого з їх схоче (найбільше, що на старому житлі) на усьому готовому, за се власне і мови бути не повинно... Було тоді Катерині Степанівній 70 років. Думала попереду з меншим сином жити, він хоч і вчився не добре, а таки її любленець був, бо меншенький, через те було зразу йому Орхівщину віддала, та не вподобалася Катерині Степанівні його жінка. Викликала вона тоді старшого та звеліла їм з меншим маєтками замінятися. В його хоч жінка трохи сувора і не весела, так статечна, господиня, а Катерині Степанівні усю повагу, як і годиться матері, віддає.

Залишила собі Катерина Степанівна з старих горниць дві кімнати, одну про себе, другу про бабу та дівчину, що їй usługують, більше не треба, схочу скрізь по кімнатах ходитиму. Був ще в неї лакей, так той з синовим лакеєм у одній хаті спав. Робити йому гаразд нічого, він і потрібний тільки тоді, як куди їхати, щоб з кучером поруч на козлах сидів.

Тримала ще Катерина Степанівна шестеро коней, наймала кучера та форейтора, а для їх свою куховарку. Та куховарка і кабана вигодує і дробини догляне. Таке господарство залишила собі Катерина Степанівна, щоб було чим „заботитися“. Часом було і сама з свого господарства жартує, а не покинула його, коли і зовсім зостарілася, коли коли вже на його і глянути не ходила.

Всеж таки покличе людей, розпитує, а час уплива: як іншої розривки не має і се добре. Ще було, як жнива надійдуть, посила усі свої слуги до сина за сніп заробляти. Ввечорі приходять усі похвалитися, хто скільки нажав та, щоб паню потішити, а і собі не перериватися, і вяжуть що найменші сніпки і кіп багато виходить. За те Катерина Сте-

панівна їх почастиє, а син нишком віддає усе, що вони нажали, не беручи собі жадного снопа. Катерина Степанівна і знала те усе, їй досить у вікно одним оком на снопи глянути, та появляти того не хотіла: появиш, доведеться облишити, ще більше нудьги буде, ну а синові або його дітям за ті сніпки таки оддаровувала.

Прокидалася Катерина Степанівна рано: влітку в досвіта, а взімку ще коли той світ в Бога буде, свічки запалювала, ламп тоді на Полтавщині ще не було... Зразу Богові помолитися стане, після молитви трохи ще з святих книжок прочитає, були в неї книжки стародавні у ремінних палітурках з штучними срібними заціпками, а тоді сама собі каву пє, бо син та невістка у зимку пізніше уставали, а по каві або скарпетки вяже або пасіянса розкладає.

Переогодом, коли повстають, і син, і невістка, і діти на-самперед йдуть до неї привитатися і усі і старі і малі повинні у руку цілувати. Дітей вона при тому по голівці погладить і роздає кожному по канхветці чи прянику.

Було як коли трохи засплять, їй вже і обридне довго чекати, нишком стрілки на годиннику пересуне на 8 годин тай докоряє тоді:

— Висипляєтеся до 8 годин.

За обідом, вечерею чи чаєм бабуня на першому місці сиділа — з причілку стола, для неї там і дзиглик стояв, праворуч од неї мати, а біля неї батько. Влітку, коли було душно та обридали мухи, ззаду бабунього дзиглика дівчина стояла з бузковою гількою та мухи обганяла. По обіді діти мусіли бабуні дякувати, хоч батько та мати казали нам їх не дякувати.

Влітку і батько і мати мало у хаті бували, усе по хазяйству, а всеж таки обоє мусіли що дня хоч на часинку навідатися та посидіти у бабуні. В зімку і частіше і довше сиділи в неї, іноді і читали їй щось таке, що могло-б їй подобатися, памятаю наприклад читали Фарера: „Життя Ісуса Христа“.

Та здебільшого життя її було самотне: коли не коли приїде хтось з своїх, правда приїздили не на день, а на два чи на три, а як здалека то і на довше. Усіх родичів від бабуні обїздили, а перед відїздом знов до неї верталися. Чужих людей пріч як у свята сливе не бувало, свій рід дуже великий був, — у мене, Богові дяка, 84 унуки та правнуки,

хвалилася Катерина Степанівна, отже не залишалося часу з чужими знайомство підтримувати. Як приїде хто розпитається вона як живуть, як справи, а тоді любила, щоб з нею у преферанса чи в ерлаша грали.

На Катерини усі свої, хто де-бхто не був, що-б не робив, мусіли приїхати її поздоровити. На тих, хто не приїхав, вона ображалася і справді сердилася. Кому через хворобу або через службу не можна було ніяк приїхати, мусів дуже перепрошувати та в подробицях написати через що саме не приїде, і то Катерина Степанівна не радо тих листів читала та гнівалася.

Перед сим днем та перед Різдом великий клопіт у господарстві починався і Катерина Степанівна за усім сама наглядала. Вперед-день приїздили дочки і привозили своїх поварів та лакеїв до помочі. Вина, закуски та усю бакалію на ці дні Катерина Степанівна на свої гроші купувала, свою дробину, особливо годовану, наказувала різати. Хоч і свої лакеї були і дочки привозили, а невідмінно ще кликала свого старого лакея Івана, що доживав вже віку на селі. — Без Івана порядку не буде. — Натягав Іван сюртука та рукавички, зранку на усіх слуг погукував, головою мотав, показуючи куди йти, очима моргав, — що робити, але вже так, як з 2 годин лежав кожного разу п'яний у коридорі під сходами на мезонин та дарма, на другі свята знов його Катерина Степанівна кликала.

Повівся звичай, що на Катерини усі свої привозили бабуні гостинці, та хиба зрідка щось з дарованого обертала вона собі на вжиток, а сливе усе через час розвозила на гостинець дітям та унукам, що кому випадало, додаючи ще і від себе чимало.

Не усім своїм однаково дарувала Катерина Степанівна, більше тим, хто бідніший та дітей більше має, а таки були в неї і улюбленці.

Щось психологічно загадкового було в тім кого та через що вона душе вподобала. Сама вона своє життя пережила у постійній праці, у клопоті, без веселощів, завжди пристосовувала його до певного пляну чи завдання і не дозволяла собі порушувати того, що вважала за свій обов'язок, не брехала і в жарт та і взагалі не дуже вміла шуткувати, але з унуків їй найдуше подобалися веселі, жартовливі, лехковажні, а навіть ті, хто не дуже замислювався про те, як годиться чи не годиться робити. Дарувала вона їм сміючись навіть і те, коли вони її саму жартами одурювали.

Сама вона не була дуже сміливою: боялася коней, ніколи за життя не зважилася поїхати залізницею, а найдуше любила з унуків сміливих. Був у неї один такий унук, юнкер, як йому треба щось в бабуні випрохати, він попереду почне перед нею на коні вигравати, то на дибки його здійме, то навзаводи пустить, то сам щось з землі на бігу достає. Катерина Степанівна зкрикує, затуляється, щоб не бачити, а після того він в неї скільки схоче грошей випроха.

Приїхали якось до Катерини Степанівни менші сестри. Не часто це траплялося, усі вже старі були. Зраділа Катерина Степанівна дуже, а витається таки так, як за їхніх молодих год велося: вони її у плече цілують, а вона їх у чоло та губи. Погомоніли трохи, розпиталися, а далі і балакати нічого, схотілося у проферанса заграти, а четвертого і немає. Мотався тут той унук, посадили його. Здали раз, трапилася в його добра карта, а він спасував тай посадив бабушок, здали у друге, в його і карти немає, а він десять без козиря признача, полякалися бабушки: пас і пас. Він тоді регочеться та свої карти показує, хоч би на сміх щось путнє — знов одурив бабушок, докоряють вони одна одній: „от і дурна, що спасувала“. Скільки не грали, усе він їх дурить, ще і сміється, посердилися і прогнали: — Ти мошенник, підлічуй скільки тобі упада та забірайся. — Він підбив раз, записав, тоді підкреслює та знов у друге лічить. Бабушки заплатилили та аж тоді помітили, що знов одурив, та гроші вже в його... Вже і не сердяться, а сміються, а він ручки цілує та очима підморгує. — Ну мошенник! Сідай коли так знов грати. Що з тобою зробиш? З кого-ж тобі розжиться як не з бабушок?..

Як розїздилися гості знов починалося для Катерини Степанівни одноманітне життя і насідала нудьга. Читати самій не було звички тай очі недобачали, вязати скарпетки та пасіянса розкладати обридало, кунялося. Лягала Катерина Степанівна на ліжко, та спалося може 5, може 10 хвилин, часом робилося холодно, накидала вона тоді на опашки горностаєву кожушинку та сідала погрітися на лежанку. А там знову треба вигадувати, що робити. Не раз набігала думка, що надаремне вона від діла осторонилася, — без діла яке життя? Себе і шкода, также і для дітей і для хазяйства так треба було зробити, ну то і шкодувати не можна...

Через ту нудьгу усе шукала собі Катерина Степанівна чим-би розважитися та, поки тепло, часто було їздить до дочок та до других синів. До чужих без скрайньої потреби

не любила вона їздити, від чужих треба тако-ж дня повертатися, а це вже важко, легше на Херсонщину до сина поїхати, щоб там і погостювати і одпочити.

Поки Катерина Степанівна молодою була, за залізниці і чути не було, та як і старою стала, блище як за 100 верствів їх немає, не звикла вона до їх тай моторошно яось. Тому скрізь кіньми їздила, хоч і на Херсонщину, куди більшу половину дороги можна було-б залізницею проїхати. Тільки, щоб знати, що то за новина, як їхала до сина та ночувала у Кременчуці, вранці звеліла запрягати та на станцію поїхала, купила білета на один перегон, походила по перону, як поїзд прийшов, зайшла до вагону, посиділа, а після другого дзвінка, вийшла, сіла у карету і звеліла: — Поганяй до Володимира.

Дивлячись на безбарвне та бездільне життя Катерини Степанівни при старости, хто з боку міг би подумати, що з фізичними силами занепали і її воля та розум. Та це не було так. Коли в кого з її роду траплялося лихо або в якій родині незгода, усі нащадки її завжди у неї шукали і поради і допомоги. Тоді сила мов воскресала у Катерині Степанівні, в господарських справах вона навчала що робити, в родинних — їхала туди, де зачинався нелад, розговорювала, усовіщала, кожному твердо та рішуче казала чим він винен і наvertала до миру та згоди. Траплялося іноді, що вона мов знову робилася господинею усього статку своїх дітей, наказувала їм, що і як робити та за їх розпоряджувала. Яось сталось, що справи одного з її синів захиталися і йому загрожувало зруйнування. Катерина Степанівна скликала усіх інших синів своїх та унуків від старшого сина, розповіла їм за це і сказала: — Мусите кожен по своїх достатках йому допомогти, а мусите його вирятувати.

Один у неї син скупий удався, мовчить та ключика від годинника крутить така в його звичка була, як чогось шкода, ключика крутить. Так Катерина Степанівна розсердилася. — Чого ключиком крутиш? Якби не я, не мав-би того, що маєш, то як я тобі кажу, то мусиш послухати, як вже самому брата не шкода.

— Та я-ж, мамочко не зрікаюся.

— Ото-ж то бо і воно!

Приїхала яось до неї одна з дочок у сльозах, на чоловіка обижається. Розпиталася Катерина Степанівна. — Добра і ти, — каже, — тим і тим ти винна, не поганий і він. — Збрала дочку з собою тай поїхала до їх, розго-

ворила, на мир звела, а тоді ще з місяць у їх жила, щоб усе налагодилося. Як відїздила, зять до руки припадав, а дочка притулилася і плаче, і сміється та маму цілує.

Через те ще душе її поважали та слухалися її нащадки та їхні жінки і чоловіки і коли на 82 році вона успокоїлася, се було для усього роду втрата, усі відчули, що звязок, який вязав рід перервався і рід як не зараз, то незабаром, піде різно.

Звичка до великої поваги, між своїм так численним родом, повна економічна незалежність, а може і те, що мало вона бувала серед чужих людей, витворили в Катерині Степанівні самопевненність та якусь зверхність у поведженні до людей і вона вважала своїм правом казати людям просто у вічі, коли їй щось у їх не подобалося. Особливо, коли на її погляд жінка поводилася не порядно, не так, як на її думку годилося. Од чоловіків вона що до сього вимагала менше, — так вже повелося — казала — де вже там од їх сього вимагати.

Сусіда її стара генеральша Бойковша і на старости не покинула звички набілюватися. Мовчала, мовчала Катерина Степанівна та якось не витримала. Сидять вони з генеральшою у неї-ж таки у хаті та розмовляють, а сусід полупанок Кузиб запалив цигару. Катерина Степанівна і каже, показуючи головою на господиню: — Що се ти собі здумав, що цигару палиш? Хиба не бачиш, тож олово, воно враз почорніє.

Тільки раз у таком випадку не зважилася нічого сказати Катерина Степанівна. Недалеко од неї жила стара пані Керн, та сама, якій колись Пушкин присвятив вірш. Пані Керн видрукувала у „Русской Старині“ свої спогади про молоді свої роки, коли вона при царському дворі була і про те, як залицявся до неї цар Олександр I.

Видрукувавши так вона тим тішилася, що все шукала кому-б ще прочитати свій твір і, причепившись до чогось, приїхала з своєю сусідою, Мариною Іванівною, до Катерини Степанівни та сливе зразу почала читати свої спогади.

Коли оповідання дійшло до залицяння царя, губи Катерини Степанівни міцно зтулилися, очі знялися обуренням, але сказати вона нічого не зважилася, лаж то цар. Вона тільки дуже непривітно почала далі поводитися з панею Керн.

Казки.

КУДЛА.

Кудла була самою негарною собакою у дворі у Санькового батька. Сама кудлата, а руде посивіле волосся кочам звисало у неї з боків та з хвоста. А проте, а може і за те, Санько любив її душе за усіх собак. Кожного дня випрохував він у няні величезний шматок хліба для Кудли ще й намазував його товсто маслом, хоч няня за те сердилася. Журився тільки Санько, що Кудла така дурна була, що не вживала ні конфітур ні цукру.

І Кудла теж дуже любила Санька, тим дуже любила, що усі інші поневірялися з неї. Вона любила також гратися з Саньком та ластитися до його, але се було можливе тільки тоді, коли няня десь одхилялася, бо няня лаяла її нечепурухою та поганою та гонила геть від Санька.

Якось в ранці, як і що дня, вийшов Санько з горниць, зійшов з рундука, оглядаючись довкола, деж се Кудла? Він і не помітив, що усі собаки поховалися, а якийсь чужий величезний пес ганяє по дворі та побачивши Санька кинувся як звір бігти на його.

Санько помітив се аж тоді, коли страшило було вже за кілька кроків од його і, зкам'янівши з переляку, не здолав тікати до хати... Аж ось зпід рундука вихопилася Кудла, що і сама раніше сховалася від того пса, і кинулася між їм та Саньком. Собаки грислися люто, але відразу було видно, що бідній Кудлі не сила боротися з ворогом, що вона мусить загинути... Та вона рятувала коханого Санька і йшла на загибель.

Зхвильований, переляканий, перейнятий пориванням, яких не в силі був доконати, Санько стояв в одчаї, не знаючи чим допомогти, як врятувати Кудлу.

Збіглися люде з кілками і вбили лихого собаку, та загризена, зкрівавлена Кудла була вже мертвою.

Кілька день побивався Санько за своєю порятівницею та приятелькою, прохав батька закопати Кудлу в садку під своїм улюбленим кущем бузку і сам понасаджував квіточок над нею.

Восени одвезено Санька до гімназії. Повернувшись на Різдво додому, він ще пішов на третій день навідатися на те місце, де було закопано Кудлу та попрохав садівника насадити там на весну квіток, ще і дав йому за те гривеника.

Але у гімназії було багато товаришів, були забавки. було весело, часом ходив Санько до театру, до кіна, були суворі учителі, яких боялися учні і, приїхавши в літку до дому Санько усе забувався піти до бузкового куща, а коли блукаючи по садку, випадково зайшов туди, то побачив самі бур'яни, що пишно розрослися над Кудлою.

А проте хоч тепер Санько вже скінчив науку, зробився доктором, а іноді зовсім несподівано на ученім засіданню, на товариському обіді чи і на балі увижається йому, мов жива Кудла і махає хвостом і дивиться ласкавими очима, а з боків в неї дзюрить кров і гаснуть милі очі. В такі хвили доктор не чує ні промовців, ні бесідників і очі йому дивляться десь у далечінь, а у кутках їх лоскочуть сльози.

ФЕЯ.

Літнього дня у саму спеку пригнав післанець та привіз мамі листа з вісткою, що тета Орися тяжко слаба. Мама і тато звеліли швидко запрягати і поїхали. Відїзджаючи мама плакала, а тато виглядав похмуро. Дітям — Михасеві пять років, і Катрі чотири роки, зробилося сумно. В день ясний блиск та сяйво літнього дня ще якимось відгонили смуток, але в глибині він таки ворушився і коли стемніло, а до няні прийшла приятелька і, пючи чай, вони так забалакалися, що і забули про дітей, Михась і Катря важко засмутилися. Щось невідоме, але страшне, бож мама плакала, а тато був у журбі, турбувало і смутило їх. Власне вже був час їм і спати і якби їх покладали, діти можеб і поснули, але спати їм не хотілося, а няня за цікавою розмовою не згадала.

Тихо йшли вони, мов щось їх вело, з їдальні до другої хати, де було темно і звідки були розчинені двері на ганок і у сад, а з саду плили пахощі і чулися таємничі згуки та шеборшання...

Було боязко серед темряви та саду, але щось непереможно тягло дітей у таємничу темряву і міцно вхопивши одно одного за ручки, вони йшли на ганок... з ганку на ідучу геть далеко алею, по обох боках якої біля горниць розіслався великий квітник, за квітником темніли купи кущів, а далі — цілий ліс великих дерев.

Коли діти дійшли до кінця квітника, їм здавалося, що се так далеко. Ще хвилина і вони з переляку побігли-б до дому, та їм заманулося глянути поза кущі, а вийшовши

за перший кущ, вони остовпіли. Між кущами і понад кущами і понад кущами рухалися, літали мов зірочки фосфоричні огники. Тільки що впливши зпоза блищої гори, місяць затопив полявину між кущами синюватим блідим сяйвом. Блакитні дзвіночки теленькали, як на струнах грали своїми крильцями бабки, жуки гули басами зправа, зліва, вгорі, внизу і враз затьохкав, засвистав незрівняний соліст ночі — соловій. Все знишло і не стало чути іншої музики пріч його пісні.

В ту хвилю — помітили діти, що в проміні, який плив од місяця, зявилася невиразна постать, що легким поступом наближалася до їх. І у сяйві місячного проміння впізнали вони красуню фею, прибрану у прозоре з мережок убрання, всипане самоцвітними камінцями. І вона витала їх ласкавою ніжною усмішкою.

Та наблизившись до дітей, нахилилася до їх, поцілувала їх і ласкаво промовила:

— Любі діточки! У світі є радощі, треба тільки уміти радіти їми, на світі є щастя, треба тільки вірити в його. Треба відчувати щастя і від малих радощів, не забувати та кохати їх. Треба уміти терпіти та забувати лихо.

І мов хмарка розплилася фея у місячнім сяйві.

Вирядивши приятельку кинулася няня за дітьми, оббігала усі горниці, вибігла у сад. Там за блищим від горниць кущем знайшла вона діток, що спали притулившись одно до одного та усміхалися у сні, та й однесла їх на ліжко,

ВІЙНА.

У домі, де мешкали Петрик, Миколка та Соня, позаводилася сила мишви. Батьки завели котів, розставляли пастки, розкладали отруту, нічого не помагалось. Мишва не давала жити і часто доводилося викидати страву перенівечену мишами.

Діти не бачили у сьому рації, а надто, коли викидалось щось солодке. — На що? Мишки-ж такі гарненькі. Хиба-ж брудно після їх їсти?

Та коли миші почали згодом злазити по ночах на дитячі ліжка та бігати по дітях вдовж та впоперек лякаючи та не даючи спати, діти змінили свій погляд.

— Треба їх вибивати.

— Але-ж як?

І от, якось прокинувшись у ночі збуджений мишачим гасанням та пискотнею, Петрик підвівся на лікті і враз з ди-

вуванням серед мишачої пискотні виразно почув таємниче шопотіння у тому кутку, де стояли дитячі забавки.

Петрик прислухавшись зрозумів, що між забавками іде нарада і вони лагодяться до війни з мишами. У самому кутку вони вже почали влаштовуватися та шикуватися.

Незабаром почалася і бійка. Миші, нічого не дожидаючи, ще ганяли та перекидалися, а забавки вшикувалися, обрали за старшого великого кота, зшитого з шовку, і рушили у похід.

Кіт послав у першу атаку плюшового ведмедя, стару, вже без однієї ноги шкапу, офіцира, який ввесь час махав шаблюкою, та корову з папір-маше. Усі вони були великі на зріст і кіт сподівався, що мишва полякається.

Та перший напад був невдалий. Користуючись її каліцтвом, миші повалили безногу шкапу, корова поставилася до війни байдуже. Вона журилася лише за тим, що під ногами немає паші і врешті, шукаючи трави, пішла геть з бойовища. Миші помітили, що офіцир махає шаблюкою усе в один лад і прихитрилися підбігати до його так, що вона їх не зачіпала, а тоді і покотили його гуртом на його коліщатах назад.

Бізся сам ведмідь та не був спритний і, звівшись на задні ноги, поточився і впав. Вмить галасаючи миші навалилися на безпорадного, гризли йому хутро, вуха, знущалися та мордували.

Петрик, що з запалом стежив за бійкою, розхвилювався до краю. Він лютував на того дурня кота, що так невдало упорядив перший напад і хотів вже скочити з ліжка, щоб, усунувши кота, самому стати на чолі війська. Та у ту хвилю щастя повернулося.

Бачучи гірке становище ведмедя, кіт зважився на виключні заходи та скомандував: — Автомобіль. Бліндований потяг наперед!

Налопом вихопивсь зпоміж забавок автомобіль та, влétівши між саму гущу мишви, що напосідала на ведмедя, оддавив одній ніжку, другій хвостик, третій спину. З плачем та стогоном повтікали вони по своїх шпарках. Решта збиралася було опертися та побачивши, що суне ще потяг, кинулася у розтіч.

А тим часом з обох боків почало заходити декілька загонів оливяних козаків, цілий полк качок, гусок, собак, котів целулоїдних, гумових, поливяних і усі мешканці раю,

яких колись подарувала Петрику тітка. Мишей обгорнув переляк і вони кинулися по шпарах.

— Слава! — гукав Петрик, підплигуючи на ліжку.

А кіт, загнавши мишей до їхньої фортеці, звелів її оточити, щоб там їх виморити. Та незабаром звідти почулося плачливе прохання.

— Ми підемо звідси, ось вам слово, що підемо і ніколи сюди і не навертатимемося. Пустіть нас, не бийте по дорозі.

Забавки не були жорстокі, вони погодилися.

Почалася мишача мандрівка.

У два ряди вшикувалися забавки через усю сусідню кімнату аж до дверей, що йшли у сад, а миші покірливо проходили поміж їми одна по одній, великі і маленькі, і самі найдрібніші мишенята. Та вони повелися не шляхетно. Ледве вийшовши з горниць кинулися з переляку так швидко бігти, що мишенята не поспішилися за старими, розлізлися і їх передушили їжаки.

Забавки дивилися на це з презирством аж шкодували, що помилували мишей.

Вранці за чаєм старші розмовляли, що коти так напалися вночі на мишей, що ті полякалися і розбіглися, принаймні сторож бачив цілу їх юрбу, як вона тікала з горниць.

Чуючи те Петрик вважав своїм обов'язком повідомити правду, хто справді вигнав миші.

Та йому не няли віри.

Петрик аж обурився. Якби-ж він не бачив сам своїми очима!

Жартуючи батько спитав: — Ну добре хай забавки прогнали мишей з вашої хати, але-ж забавки не виходили до інших кімнат, хто-ж повигонив миші звідти?

Петрик замислився. До інших кімнат забавки дійсно битися не ходили, вони тільки вивели миші у сад через сусідню кімнату та зразу-ж таки повернулися. Та Петрикові було-б боляче позбавити забавки такої слави і трохи роздумавши він мовив:

— Решта-ж полякалася...

Старші засміялися та віри таки не няли.

Що по тім. Петрик був переконаний, він знав, він бачив, переконані були і Миколка і Соня і не можна-ж було залишити забавки без жадної нагороди за перемогу. Годилося почепляти їм ордери.

Але з чого їх поробити?

Та Соня не пошкодувала своїх двох разків намиста. Діти розірвали їх, понанизували по одній намистині на червоний гарас і почепляли на свої забавки, на найхоробріших аж по дві.

ОПОВІДАННЯ МОЛОДОГО ЛЕЛЕКИ.

Народився я на Полтавщині на гарній очеретяній покрівлі великої деревляної комори. Перед нею слався довгий зелений двір, що спухово зпускався до гарного болота, де було багато чудових бакаїв, ковбань та копанок і скрізь безліч смачного гадюча та жаб.

На одному розі покрівлі було наше гніздо, на другому гніздо іншої родини, у якій теж малися маленькі лелечата. Попідроставши ми часто танцювали вкупі на самому заломі нашої любої покрівлі та іноді пробували підлітати нд наших слабих ще крильцях.

Один з молодих сусід особливо сим захоплювався, а не будши досить спритним, якимсь вилетів поза покрівлю і почав коли не падати, так спускатися додолу на крилах мов на парашюті. Довелося і його і нашим батькам гуртом здійсмати його на комору і його мама дала йому дзьобом доброго запотилишника.

Не довго тяглося безжурне дитинство, батьки наші почали наказувати нам вже навсправжки вчитися літати та ловити жаби і прислухаючись до їхніх розмов, ми довідалися, що незабаром доведеться летіти у якийсь дуже далекий край, бо тут буде зима та холод.

Що таке зима я не знав, а холод часом доводилося терпіти по ночах. Про те думка летіти кудись світ за очи зовсім мені не подобалася. Хто знає, що то за край? І певно там зовсім інші звичаї... Тай не літають же з дому люде, а щоб не мерзнуть роблять собі не гнізда, а захисні хати з грубами.

Я лютився на усіх старих лелек, отже і на своїх батьків за те, що вони такі ледачі та нездари, що й досі не навчилися у людей ставити собі хати якщо вже самі не здатні були того придумати. Згодом я авжеж переконався, що і я, як і вони, не зміг ні вигадати ні навчитися збудувати хату, але тоді я ще був певний, що для доброго лелеки немає нічого непереможного і він вдатний зробити усе, що здума.

Безперечно люде не розумніші за нас. Я певен, що не через більший розум вони роблять і таке, чого ми не змо-

жемо. Але-ж у їх є руки, а у нас тільки дзьоб та кігті. Не вміють-же вони літати, як ми, хотів був я сказати, та згадав з досадою, що в їх завелися якісь машини для літання. Але се мене дратує! Я тішуся хоч з того, що літання їм стає дорого, а ми на те не втрачаємося.

А час нашої мандрівки і наближався і нас муштрували де далі дуще. Усі ми, молоді і старі з цілої околиці зліталися десь у степу і починалася муштра: здіймалися високо у небо, літали і за і проти вітру, вшикувавшись і кожен сам собі.

Непомітно наспів день, коли вирішено було рушати. Ми знову зібралися у степу, на чолі став старий досвідчений лелека і по команді усі злетіли високо, щоб вшикуватися та летіти. Коли з вишині я в останнє глянув на те місце, де народився, де минуло моє дитинство, коли побачив нашу комору і наше болото, мені зробилося тяжко і, якби лелеки могли плакати, я б певно заплакав.

Та почулося гасло і ми рушили. Поки ми летіли понад землю, ми не поспішалися, часто спинялися для спочинку і, підживившись кожен тим, що кому пощастило вловити, летіли далі. Але за кілька день ми долетіли до моря. Воно бурхало та клекотіло та здавалося нема йому і краю, а старі попережали, що доведеться летіти понад морем не одну добу. Про те вони звернули нашу валку у бік і ми летіли не просто понад морем, а попід берегами, щоб при скрайній потребі можна було отаборитися, а зморені могли рятуватися на берег, хоч однаково ті, що отбивалися од гурту, здебільшого загинували.

По дорозі нас перегнала людська летюча машина і я хотів був сісти на неї, щоб без утоми перелетіти море, але наш керовник так гостро нагукав на мене, що я зразу повернувся до валки. Згодом я зрозумів, що старий мав рацію. Бувдліб я полетів на машині, люде завезли-б мене куди їм було треба, я одбився-б од гурту і певно загинув-би.

Одно по одному ми перелетіли аж три моря. Се було тяжко. Я був з кращих летунів, а і в мене обважніли та нестерпно боліли крила і мені здавалося, що я трачу останні сили... Аж нарешті ми сіли на беріг. Тут було дуже тепло, але-ж і страшно сухо. Берег був піскуватий, непривітний, сливе голий, довелося годуватися самими гадюками, а то і кониками, бо жаб і в заводі не було. Перепочивши, ми рушили далі і кілька день летіли понад сухою безводною пустелею. Тільки вряди годи траплялися оази, де дзюрчали

джерела та росли пишні трави й дерева. Там ми спинялися, щоб спочити.

Нарешті ми прилетіли куди хотіли. На вигляд се був чарівний край, тут вилискувалося та грало на сонці величезне озеро, пишались розкішні ліси і пущі, шелестіли очерети, але в дійсності усе те було оманною і за ті пів року, що я пережив там, я разураз з сумом згадував свою справжню та справді чарівну батьківщину з її тихими водами та ясними зорями.

Насамперед треба було мені зробити гніздо, але знайти для цього прикладне місце було не легко. Добрих будинків тут не було, негрські куріні були такі низькі, що на їх міг видратися кожен ворог. Хоч гнізда усіх старих лелек тулилися саме на таких курінях, а з початку я не припускав і думки оселитися на такому-ж. Але мені довелося переконатися, що іншого способу немає. Коли я поткнувся у ліс, щоб обрати для гнізда якесь дерево, я з жахом побачив, що на деяких з їх висять величезні гадюки, скрізь лазять та плигають малпи і не можна перелічити усіх небезпечностей, які загрожують на сіх деревах тай взагалі у цій стороні.

Довелося мені скоритися. Ще добре, що люде у тій стороні вважають лелек за священних птахів і не вбивають, хоч діти їхні таки силкуються вловити нас для забавки та здираються на покрівлю та заглядають у гнізда, старі-ж негри, як котрий розсердиться, можуть набити свого священного птаха чим попаде.

А найдуше дратував мене верблюд, який мешкав у нашому дворі. Нудьгуючи надійшов він якось до куріня та поклав свою дурну голову на покрівлю. Се мені не подобалося, я скочив та гукнув на його, щоб забірався, але він, певно, на глум і далі чухав пику об стріху. Я кинувся на його, а він спокійнісінько підвів голову та плюнув мені межі очі. Зпалахнувши я хотів його вдарити, а він чмихнув, розлігся на піску та качався там, не звертаючи на мене уваги, бо знав, що біля хати я не зважуся зпуститися на землю. Відтоді він узяв гидку навичку дратувати мене і що дня приходив чухатися об стріху, а я мусів мовчати.

Траплялося і гірше. По ночах я часто чув, як зовсім недалеко рев лев. Одного разу я побачив і самого лева коло нашого куріня... Се було страшило і я скамянів з переляку. Чи довго-ж йому скочити на покрівлю?.. Я чув як люде у, куріні шопотіли тремтячими голосами, а мій ворог верблюд

як божевільний, метався по своїй загороді. Та лев побачив за хутором антилопу і величезними скоками кинувся за нею.

Лева я бачив тільки раз, але пантери трохи не що ночі никали побіля хутора. Не можна переказати усього лихого, що зазнав я там і я нетерпляче чекав на той день, коли можна буде летіти додому.

А коли-се сталося і нарешті наша втомлена зграя побачила здалеку рідний край, нам здалося, що він сяє нам наче сонце, радощам нашим не було ні міри ні краю, сили наші зросли, ми наддали льоту і з веселим клекотом спустилися на рідну землю.

Вигнанці.

Більшовики втретє йшли на Україну. Денікінський фронт похитнувся і денікінське військо де далі все швидче одсувало на південь. Кірасири „єя величності“, що стояли в повітовому місті на Полтавщині, теж мали його покинути та йти кудись, а в якому саме напрямі вони не казали, а може й самі не знали. Заможніша частина громадян, відчуваючи наближення лиха, тратила рівновагу і енергію та не знала ні що робити, ні де подітися. Урядовці механічно ще мов виконували свої службові обов'язки, та свідомість небезпеки і свідомість того, що все зроблене піде марно, нищили і охоту, і силу до праці.

Обісмілилася та знову заворушилася біднота на передмістях і селах та революційна півінтелігенція. Статочним громадянам та старшим урядовцям, коли вони несміливо переходили вулицями, вже не раз доводилося відчувати на собі ворожі погляди, а то й чути позад себе ворожі слова. що посидала їм у слід купка якихсь бідно одягнених людей різного стану. Не важилися на ті ворожі виступи реагувати та вдавали, що їх не помічають.

Тримався ще до певної міри тільки сам повітовий маршалок, Олександр Іванович Левенець; був певний, що своєю діяльністю заслуговує на повагу людности і таки справді в Н. повіті поважали його не самі заможні, а й біднота.

Був се не зовсім звичайного типу маршалок; з 25 років без перерви відбував різні громадські служби: мировим судією, членом губерніяльної земської управи, головою повітової земської управи, а вже від 15 років оббірано його постійно повітовим маршалком. Знаменито знав він усі закони, що нормували місцеве життя, як і громадські потреби

та справи цілого повіту та й цілої губернії, віддавав тим справам більшу частину свого часу і силою свого практичного розуму та загальної поваги впливав на всі галузі місцевого життя. В повіті його знали скрізь по селах, а ще більше знали, що як де трапиться якась громадська потреба, слід звертатися за порадою та помічю до Олександра Івановича. Отже в якому селі люде хотіли клопотати, щоб у їх засновано школу, заведено пошту, висипано греблю чи зроблено містка, вони йшли насамперед не до відповідної установи, а до Олександра Івановича: І так само, коли десь селянам траплялося купити земельки та потрібували банкової позички або збиралися люде на поселення, зверталися вони до його, щоб виклопотав позику або краще місце для нової оселі... До жидів ставився він недовірливо, але обороняв їх од надуживань адміністрації та двічі своїм впливом врятував Н. од погромів і найповажніший у місті старий жид Лейзор Каган, якого жиди вважали нащадком Арона, а тому визнавали за ним право „накладати руки для благословення“ зявився раз з цілою депутацією найповажніших жидів до Олександра Івановича, щоб благословити його.

Левенець був невеликий, дуже рухливий, років 56 чоловік, з значною домішкою французької крові з матиного боку та завжди рухався так швидко, що здавалося, бігав. Справляв таке вражіння, наче не потребував спочинку та й справді спочивав дуже зрідка, бо завжди, скінчивши одно діло, зразуж брався до іншого. Тільки врядигоди, дуже втомившись, розкладав пасіянса, але і за пасіянсом думки його все снувалися хоч біля власного його господарства, хоч по чергових справах повітового та губеніяльного життя.

Не любив він гаяти часу і на розмови на загальні теми, якими так звикла бавитися інтелігенція його покоління. Ніколи не здіймав тих розмов сам і не любив їх слухати, вважав, що кожна людина має сама їх на самоті вирішити, а ніякі докази нікого не переконають. Але коли доручав комусь що робити, завжди пояснював для чого та як те робити треба, а коли в його прохали про щось клопотати, казав як та де клопотатиме, а до такої ділової розмови додавав часто якийсь дотеп чи жарт, чим дуже підбадьорював тих, хто прохав, здіймаючи в їх надію на добре вирішення їхньої справи.

Хоч більшу частину часу забірали в його громадські справи, не занехав і свого господарства. Воно давало йому

більший прибуток, ніж у кого у сусідів, а се збільшувало повагу до його серед селян. Вставав рано, по дорозі до міста заїздив глянути на поле, але в 9 годин ранку був уже в канцелярії, над вечір повертаючись знов заїздив на роботи і тут таки давав розпорядження прикащикам на далі, а вдома ввечері заводив ще потрібні нотатки по господарських книгах.

Більшовиків Олександр Іванович ненавидів завзято, хоч був лагідної вдачі і до більшовицьких часів не ненавидів ще нікого. Дику лютість більшовиків зазнав сам на собі. За другої своєї навали, прийшовши до Н., вони арештували його, дві доби придержали у холодному товарячому вагоні, поневірялися, погрожували розстріляти, крутили перед лобом револьвера зі зведеним курком і певно розстрілялиб, якби не збіглися з кількох блищих сіл селяне прохати за його.

Самий той лад, який хотіли уставити більшовики, здався Олександрові Івановичові несправедливим, безглуздим та диким, — вічна тюрма для всіх.

Зовсім не вважав він старий лад бездоганим, за молодих літ був навіть адміністративно засланий, але те, що несли більшовики, визнавав безмірно гіршим та тящим. Перед можливістю перемоги більшовиків обгортав його жах, зкаламучував душу, тьмарив думки, та силою волі стримував він ті почуття, не пускав думки, що йде до останньої руїни, впевняв себе, що як вони і прийдуть, то незабаром і підуть, як те сталося вже двічі, а, хоч віра часом слабла, силоміць примушував себе вірити, вгризався в роботу... Вважав своїм обов'язком рятувати лад, спокій, законність, щоб не розхиталася в людности звичка, повага до їх, щоб після більшовиків легше було відновити життя. Намагався до того з усіх сил і тоді, коли инчи урядовці позпускали руки, силувався і в їх збудити енергію та почуття обов'язку...

Останніми часами серед инчих подій місцевого життя непокоїли його звістки з далекого, аж на краї повіта лежачого, села Мамаївки. Ось вже днів з десять звідти трохи не щодня надходять повідомлення, що десь на кінці села або і за селом у степу знаходять забитими когось з Мамаївців. Ні слідчі, ні кандидати на судові посади не важилися за таких часів їхати по тих справах так далеко від міста і когось з їх не наряжав прокурор, кожен або одмагався нездужанням, або одтягав їхати з дня на день і скільки Олександр Іванович не нагадував, не їхав таки ніхто.

Залишити це так Олександр Іванович вважав неможливим. Хто знає, що вони визначають ті вбивства... Мабуть знову більшовики нищать по селах хазяїнів. В кожному разі лад порушується, держава не в силі забезпечити життя громадянам і повага до неї слабне... І Олександр Іванович вирішив викликати з Мамаївки старшину — заможного козака Прокопа Григоровича Момута, щоб хоч дознати насправжки, що там діється.

Сам подзвонив до телефону.

— Здравствуйте, Олександр Івановичу, зразу пізнав його голос Момут, що зволите?

— Треба вам приїхати до міста.

З телефонної трубки досить довго чулося тільки якесь шипіння та гудіння. Очевидячки, Прокіп Григорович там на тім боці дроту хвилювався, може вагався. Нарешті почулося нерішуче, наче перерване на двоє:

— Ко—ли?

— Яко мого швидче... Треба б, щоб завтра...

— А в якій справі?

Олександр Іванович, тримаючи біля вуха трубку, досвідним вухом людини, якій часто та по багато доводилося розмовляти телефоном, помічав, що хтось десь їхню розмову підслухує і тому ухилився від відповіді.

— Там вже, як приїдете, побалакаємо...

А Прокіп Григорович за той час перемиг свої вагання і тепер його голос гучав з трубки спокійно, рішуче, впевнено.

Він думав: Певне є якась важлива справа. Не покличуть Олександр Іванович дурно тай не можна їх не послухати. Небезпечно, не хочеться, а треба їхати.

— Добре, приїду... сказав він.

Другого дня Олександр Іванович нетерпляче чекав в себе у кабінеті на Прокопа Григоровича. Вчора ввечорі знов надійшли неспокійні звістки про нову перемогу та нове наближення більшовиків. Кірасири вже зовсім оверто почали лаштуватися виїздити і тим дужче непокоївся тепер Олександр Іванович за Прокопа Григоровича, щоб не сталося йому лиха у дорозі. Ламав себе і читав один по одному ділові папери, що купую лежали перед ним на столі надіслані з різних установ, надписував на їх резолюції або писав відповіді на окремих листках, одні начерної ці одсилав до канцелярії, що містилася у нищому поверсі, щоб перепи-

сали, а деякі, яких не хотів звіряти на служачих, писав сам.

Останніх часів зробився він дуже недовірливий.

На дверях з'явився старий лакей з повідомленням:

— Старшина з Мамаївки приїхав...

Олександр Іванович схопився з крісла і швидко пішов на зустріч до передпокою. — Здрастуйте Прокопе Григоровичу, заходьте... як доїхали, благополучно?

— Та, Богові дякувати, благополучно...

До кабінету разом з Олександром Івановичем зайшов високий, статурний чоловік з гострим поглядом темних очей та різкими рисами обличчя, сильно чорнявий та з значною вже сивизною на чуприні, в синій, з доброго сукна чемерці і в чоботях з доброго купецького товару.

— Прошу сідайте та розкажіть, що се у вас у Мамаївці робиться?

— А що?...

— А якже. Щодня од вас звістки, що когось та вбито. Що се? Хто? Кого?... А слідчих не можемо тепер примусити, щоб виїхали...

— Та ви, Олександр Івановичу, тим не смутіться... Се більшовики надходять, так, щоб не було кому свідчити, ми своїх потрошіть... стишуючи голос, одказав Прокіп Григорович.

Олександр Іванович зторопів, те зізнання не викликало в йому певного відношення: протилежні почування схвачувалися та зразу і зникали, поступаючись перед інчими. Більшовиків він ненавидів і несамохіть відчував задоволення, що хоч частина людности ставиться до їх вороже, алеж і на хвилю не втратив свідомости, що се-ж громадянство привчається до самосуду, до вбивства, до порушення закону... Тепер, може і з конечности, але яке може бути життя, який лад у громадянстві з такими обиклостями і тоді, коли більшовики зійдуть?... Нарешті сі люде їх же шкода, вони сподіваються, що забивши тих свідків, врятують себе... вони не пересвідчилися ще, що більшовики карають не за провину, а з ненависти і не потребують жадних доказів. Вони залюбки забють та замордують десятки статечних людей, хоч і неповинних, з того приводу, що десь вбито одного їхнього пройдисвіта, бо їм саме і треба винищити все, що є розумнішого, статечнішого, заможнішого, все, що вирізняється з натовпу, порівнати всіх до скрайніх злиднів, щоб ні в кого не було ні сили, ні часу думати про щось інше, як про свій голод та про те, де-б розжитися на шматок хліба.

Заглублений у ті невеселі думки, Олександр Іванович похилив голову і очі зтемніли у виразі смутку, нерішучости та одчаю.

У хаті зависла тиша, серед якої проте виразно чулися якісь незрозумілі шамотіння, а Прокіп Григорович пильно стежив за їм неспокійним, розпаленим завзяттям поглядом, оперши руки на трохи розставлені коліна та подавшись уперед цілою постаттю. Видко було, нетерпляче чекав од Олександра Івановича відповіді на ті питання, які перед їми обома та і перед усім суспільством поставило життя, вимагаючи негайної відповіді. Примус подій був в такій мірі напорний, що не поставитися до їх так чи інакше, і не думкою тільки, а й ділом, визначало-б віддатися на їхню волю, куди вони того, хтоб їм скорився, не занесли-б. Мамаївці не вагалися з рішенням, бралися боротися з подіями, як уміли, і Прокіп Григорович жадав тепер од Олександра Івановича не відповіді на те, як треба до тих подій ставитися, а поради і направи, що та як робити, щоб досягти того, чого був він певний, бажає не менше од його і Олександр Іванович. На його виклик Прокіп Григорович їхав з небезпекою для життя і, може, тому тільки і згодився приїхати, що сподівався на таку пораду...

А зараз, нетерплячим дожданням дивлячись на Олександра Івановича, Прокіп Григорович глибоко та гостро хвилювався. Першої хвилі, коли так отверто признався, кого та хто забиває у Мамаївці, йому здалося, ні він бачив, що на виду в Олександра Івановича перебіг радісний відблиск і враз той відблиск, як соняшний відблиск в осени, як тінь запізненої радісної звістки на обличчі поміраючого, згас...

В дальшій довгій мовчанні Олександра Івановича відчував Прокіп Григорович непевність, вагання і вже болісно насувалася думка, що сподіванки на пораду та підтримку даремні. Ніколи ще не бачив він Олександра Івановича таким і се дуже зле, що він так знесилів... Та остаточно ся думка ще не накреслилася: стара віра не пускала її, і тоді Прокопа Григоровича починало бентежити, чи не визнає Олександр Іванович чогось невідповідним, недоцільним, а може і не добрим в тім, що вони діють?... Прокіп Григорович не витримав та обізвався перший:

— Бачу, думаєте ви, що не добре ми робимо, знаю і сам, що не добре, так не можна-ж інакше. Бачили-ж ви, що ми від їх натерпілися. Се вже втретє більшовики йдуть сюди і кожного разу нас палено, грабовано, по острогах

тягано, не одному і життя збавили і ніхто-ж, як наші такі мамаївські комуністи більшовиків на нас наштирхували, накликали, на нас набріхували... Та і не дожидалися тих катів, тільки який уряд завалюється, ще червоної армії і нема, а наші вже самі за катів правлять... А за віщо? Розживалися вони в нас і на земельку і гроші позичали, кому було треба. Заведено ні землі ніхто дурно не давав, ні грошей без проценту. Та не було в нас великого проценту. Нас заможних у Мамаївці не один, подавайсь до котрого хочеш, ми самі один одному процент збивали, людський процент був. А чи-ж ми їх за те катували чи палили, що вони з нас, як було жнива скрутні, і по півтора карбованця на день косарі брали? Та і де воно чувано і з якої-б речі хтось комусь своє дурно давав? Увесь світ на тому стоїть, та якомсь стоїть, а зроби по їхньому, завалиться, бо се, якби на землі самі святі жили, то і може-б, а вони-ж ще менше од нас на святих скидаються... Та нехай і так, нехай ми з їх сорочки здирали, так вони ж тепер з нас шкуру деруть!...

Прокіп Григорович на мент замовк і несподівано попрохав: — Простіть, спасибі вам та дайте вашу цигарку, бо мої смердючі, і дозвольте запалити... Не личило-б мені при вас палити, та так розхвилювався, душа тютюну вимагає...

І затагнувшись жадібно, провадив він далі: — Заведено, як стрівалися не я такому перший вклонявся, а він мені... Так хиба хто неволив? Так така вже невірна душа: сам шапочку мерщій скидає, щоб піддобратися, а тоді ремствує. Ножа на тебе готує, а перед тобою-ж стелиться... Брехня усе те, що вони на нас кажуть. Ненависть на нас не за те, що ми кривду робимо, а за те, що ми маємо, все за ту святу земельку... На неї зазіхають. Так моя-ж вона, хоч предківська, хоч загорйована. Яке кому до неї діло і яке в кого право! І невже-ж нам оцю напасть так і терпіти, невже хилити голову поки скрутять? Ось і рятуємо, як уміємо. Кажу-ж вам, щоб не було кому на нас більшовиків наштирхувати, ми, поки не їхня сила, наших комуністів і нищимо. Не дарують і вони нам... Думаєте, як я до вас приїхав? Тільки над Очеретяну балку надїхав, спинився на горі навмисне, щоб розглянутися, помічаю щось у лозі ховається... Добре, що нагледів, завертаю швидче коні назад, пахнули вони разів троє з рушниці, дякувати Богові не влучили, а я скільки коні захватять назад та манівцями верствів з десяти кружка зробив, щоб до вас приїхати...

— Ой! вихопилося в Олександра Івановича. Знав би, не викликав би вас, а вам ще-ж і додому їхати...

— Сьогодні, проти ночі не поїду, поїду взавтра. Надія була: щось ви нам порадите.

— Тяжко тепер щось радити... А тільки даремне се ви сподіваєтеся, що врятуєтеся тим, що своїх комуністів вибете... Більшовики не дошукуються хто винний, за те, що в Мамаївці кількох комуністів забито, вони радо, хоч не знатимуть хто винний, усіх заможних у вас перебють. Ім того тільки й треба, аби причіпка була... Хотів ще додати Олександр Іванович, що і не годиться так без суду і більшовиків вибивати, що може статися помилка, та облишив. За таких часів нікого тим не переконаєш, ніхто таких слів і слухати не схоче, хиба на глум візьмуть.

— То нехайже хоч не дурно вбють! — віддав дзвінком, що аж скриготів мов криця, голосом Прокіп Григорович.

— Також буде руїна.

— Однаково буде, не минеться. Думаєте покористується хтось з того, що в нас заберуть?.. Хотівби я бачити. Не побачу, знаю, що вбють... А якщо котрий якийсь і забагатіє, на того знову нагінку здіймуть...

Не відповідаючи на те, що казав Момут, а слідкуючи за своїми думками, Олександр Іванович зтиха мовив:

— Тільки і мігби бути порятунок, якби усі ті, хто проти більшовиків, пристали до одного з тих військ, що з їми вже бються, бо самотужки, чи одним селом, чи повітом од їх не одбитися...

— Не вийде це в нас, Олександре Івановичу: за свою хату, за свою сімю ми і карк перервемо, а за те, що десь там далеко, у наших людей і руки не здіймуть... Піти з військом, сімю та господарство покинути, не знатимеш чи живі ще, чи вже вбито, не побачиш, як хата з димом піде... Не вийде се в нас. Та і військо те, що тут, не наше воно, не поважає нас і не бажає нам доброго. До війська йти, треба начальству коритися, а одно коритися тому, до кого віру маєш, инше тому, на кого не звіряєшся і з ким з самим, може багато є за що битися. Не буде з сього війська діла. Може між тих, хто його починали, і були люде, та не за те битися почали, завіщо требаб було, а тепер самі бачите, хто до їх пристає... Ні, не піде се в нас...

По сходах, що йшли до передпокою, почулися прискорені кроки і в тому як ступав той, хто йшов, чулися не-

спокій та збентеження. До дверей нервово постукано і до хати вступив високий худий пан з збліднілим обличчям, на якому від часу до часу нервово смикалася мишиця на правій щоці. Побачивши Прокопа Григоровича, він став в нерішучості, не знаючи, чи може казати те, з чим прийшов.

— Що сталося? — неспокійно спитав Олександр Іванович. — Можете казати безпечно.

— Кличуть на нараду... Недобрі звістки. Більшовики вже у Бахмачі...

Олександр Іванович захватався. — Треба йти, вибачте Прокопе Григоровичу... Якщо щось треба, може зайдете у вечорі?..

— Та не знаю... А ви, Олександр Івановичу, що думаєте, що маєте робити? Знати було, що, дарма, на розчарування од останньої розмови, яке чулося у сій відповіді, Прокіп Григорович щиро знепокоєний за Олександра Івановича.

— Та залишуся тут... мабуть.

— Ідьте бо, Олександр Івановичу. Вам тут не можна, вас вбють, ще поперед усіх вбють, а за що вам умірати? Битися-ж з більшовиками ви не будете. Вам треба їхати...

— Не знаю ще... а ви як Прокопе Григоровичу?

— Я?... Я у ліс...

— Обережніше-ж поведьтєся, оглядайтєся... Сподіваюся, вони довго тут не всидять, дасть Бог ще побачимося...

— Не побачимося! Прощавайте, та не дуже сумуйте... Так і не порадили ви нам, Олександр Івановичу, сим разом нічого...

Минуло не багато днів. Більшовики насували налопом. Вони захопили вже північну частину Полтавщини і було небезпечно, що днів за двоє прийдуть і до Н. До останнього часу Олександр Іванович, здавалося йому, твердо вирішив, щоб не було, нікуди з Н. не виїздити. Завіряв себе, що кидати свій край не має права, що його обов'язок залишитися тут, а нарешті таки краще і вмерти, ніж поневірятися десь по світах. Проте не був в собі певний, чи буде в силі додержати свій рішенець, бо часом обгортав його непереможний жах перед тим образливим знущанням, яке певно доведеться зтерпіти... а усі знайомі умовляти виїхати та доводили, що більшовики швидко зійдуть і він повинен зберегти своє життя, бо буде тоді дуже потрібний.

Він упирався, та, коли з Н. виїхали вже усі, хто мав змогу їхати, коли прийшла звістка, що більшовиками захоплено залізничну станцію за 40 верств од Н. він зненацька відчув, що не в силі ні зтерпіти большевицької наруги, ні чекати на неї, сказав запрягати коні і виїхав глухими дорогами на Полтаву, бо залізничний шлях був вже не певний, дарма на чутки, що на дорозі грабують та забивають та і на те, що мав з собою дуже мало грошей, не збираючись їхати, не наготовив їх.

Сподіванки на швидкий поворот підманили. З Полтави довелося тікати далі. З рік Олександр Іванович перебув у Криму і нарешті мусів разом з евакуацією виїхати за кордон — на Царгород, Софію, Білгород.

Потяглося тяжке емігрантське життя. Грошей не мав, заробити траплялося зрідка та скупю, недоїдав, оглядався, щоб не зісти зайвого шматка, ходив обідраний, а таки доводилося приймати громадську, а то і од знайомих допомогу. Гірко те здавалося... тяжко гнітила і невільна бездіяльність. Звик жити в постійній праці, звик до загальної поваги, нудьгував без роботи, впадав у розпач од думок, що посідали серед тиші його убогої кімнати нічим не спинені, як те було колись цілоденною працею та діловими стосунками з людьми, що йшли тоді до його з своїми особистими та громадськими справами. Самотність, свідомість, що на еміграції він нікому не потрібний, а дома його роботу визнано шкідливою, що марно спливають бездільно та безхосенно останні дні, ображали, тягарем лягали і на мозок і на серце, а надії на швидку зміну, на швидкий поворот все менчали. Почав занепадати на здоровлі, серце ослабло і ввесь час обзивалося тупим тисненням, а іноді гострий біль наче країв те серце і воно тріпотіло, як не розірветься... часто не було чим дихати.

Хвороба все більшала і на пятий рік еміграції він так знесилів, що тепер вже не здолавби робити, хочби робота і була, фізичні страждання, що приходили нападами, часом і не один раз на день, стали нестерпні, а коли біль втишувався, посідали думки про минуле згадував та перевіряв свою давнішу діяльність, шукав у їй помилок, та не бачив їх, хиба тільки те, що не помітив, як наростали у суспільстві більшовицькі настрої та не вмів з їми змагатися, та се провина загальна, він сам, однаково, на мігби нічого вдіяти...

Часто трапляється, що в смутній самоті перед людиною встає найчастіше одно якесь вражіння з минулого

і викликає особливо яскравий спогад обстанови та людей тих, що те вражіння колись викликали, а з їм і певне почуття, часом гостріше од вражінь біжучих подій. Так і Олександр Іванович дуже часто згадував тепер своє останнє побачення з Момутом, а сам Момут з його завзяттям та рішучістю вставав перед очима так виразно, наче-б тут був.

За спогадами снувалися думки: „Прокіп Григорович — це-ж один з тих“, думалося Олександрові Івановичові, „хто мали нас замінити, що поволі ставали на наше місце і виробляли в собі вдатність до того. Землі великих власників на половину вже перейшли до їх... Їх, як і нас, схотіли вигубити, та коли утворення нової великої земельної власності буде хиба випадковим, а в тих випадках буде купецьким, а не панським і переважно чужинецьким, то куркулів ніхто не вдатний вигубити, вони міцніші за нас, хоч не знаю чи кращі? Можно зруйнувати або і забити десятки тисячів куркулів, а на їхнє місце прийдуть нові: дехто з тих, що захопили їхнє добро, переважно ж інші уперті та працьовиті люде, що покладуть силу енергії та хисту на збудування свого становища, кращого від становища більшости і здається ті нові куркулі будуть гірші від старих. Даремні то заходи — поборювати куркуля. Він виростає з самої природи людської і почне вимірати хиба аж тоді, коли принади міського життя оплутають психіку селянства, коли селяне почнуть кидати предківські оселі та господарства для міських втіх та забавок, як те було колись у Римі та як зараз помічається у Франції... Тоді знову повернеться час латифундій, бо без їх людність не матиме хліба... В обсягу цивільного права усі зусилля людські запровадити економічний лад по якомусь вимріяному пляну, хоч би і найпринаднішому, утворює тільки руїну та нещастя і не тільки проти кого вони спрямовані, а і для тих, на яких силуються їх запровадити. В цивільних відносинах тільки ті зміни, що наростають органічно з природою, у відносинах поодиноких людей“...

Такі та подібні думки виринали, зникали, зникали, змінювали одна одну, проймаючи Олександра безнадією та смутком. „Без потреби, без сенсу, будь, на шкоду усім знищено його життя, його працю, бо прийшов сліпий катаклізм... Катаклізм не створили б. люде створили свідомо, за для ідей, але ті ідеї були так само сліпі, як і природні сили, що викликають землетруси або вибух вульхану“...

По довгім часі таких міркувань думки знову зверталися до подробиць окремих подій, знову згадувався Прокіп Григорович... Що з їм? Де він зараз? Чи живий? і, читаючи емігрантські часописи, Олександр Іванович все шукав та з страхом доживався звістки про Прокопа Григоровича.

Іноді траплялися повідомлення про різні селянські повстання на Полтавщині, про так звані більшовиками „банди“, але в їх згадувалися все якісь невідомі прізвища. Та Прокіп Григорович міг змінити прізвище і Олександр Іванович силувався по подробицях вгадати, чи не за його іде мова, та короткі часописні звістки не давали до того виразних прикмет... Але одного разу, в літку 1924-го року, в часопису повідомлялося:

В Н—скім повіті на Полтавщині більшовики оточили та розбили так звану „банду“ Пугача, яка протягом кількох років розбивала скрізь по Полтавщині радянські установи, забивала комуністів та радянських урядовців. Пораненого під час бою, ватажка їхнього вхоплено. Видалося, що він не Пугач, а куркуль з села Мамаївки—Момут. Його засуджено до вищої кари і присуд доконано“

Коли Олександр Іванович читав те повідомлення, очи йому зразу поширилися, зробилися великі та злякані і враз затьмарилися, змокрили і кілька сльозин скотилося на часопис, що впав йому на коліна... Трохи згодом прийшла чудна думка: Десь і мій кінець близько, наші долі якомсь звязані...

Минуло чотири місяці. Була вже пізня осінь, на не зависли темні хмари і холодний дощ сіявся та торохтів по шибках... Олександр Іванович був у лікарні, де, зважаючи на його колишню громадську роботу, виклопотано для його окремішній кімнату. Він так знесилів, що сливе не міг рухатися. У його серці здіймався нестерпний біль, воно не могло жити далі...

Він сидів у кріслі обкладений подушками, глухий і важкий настрій тисли його подвійним тиском... Він хотів сісти вигідніше, сперся руками на поручі, але зробив рух, в серці різнуло, втратив свідомість і впав додолу. В останню хвилину в тумані, що облягав очі, здалося йому, ніби бачить знайому поглядом, колись чугі слова: „Так ви нам і не поранічого, Олександр Івановичу“
І все зникло у тьмі...

A581012

elilib.nplu.org